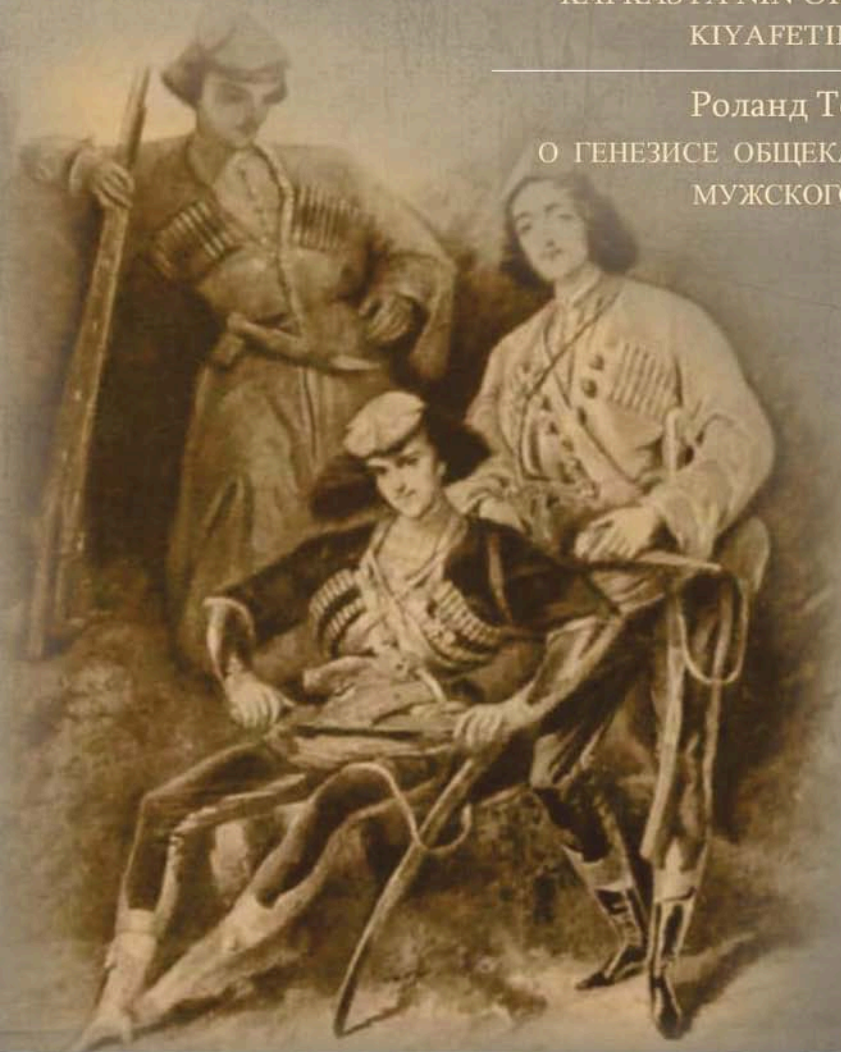

როლანდ თოფჩიშვილი
მამაკაცის საერთოკავკასიური
სამოსის გენეზისის შესახებ

Roland Topchishvili
ABOUT GENESIS OF COMMON CAUCASIAN
MAN'S COSTUME

Roland Topçişvili
KAFKASYA'NIN ORTAK ERKEK
KIYAFETİNİN KÖKENİ

Роланд Топчишвили
О ГЕНЕЗИСЕ ОБЩЕКАВКАЗСКОГО
МУЖСКОГО КОСТЮМА

გელათის მეცნიერებათა აკადემია

როლანდ თოფჩიშვილი

მამაკაცის საერთოკავკასიური
სამოსის გენეზისის შესახებ
(ქართული სამოსის ისტორიიდან:
ჩოხა-ახალუხი)

თბილისი Tbilisi Тбилиси
2019

ქართული ეთნოსი კავკასიის გეოგრაფიულ რეგიონში წარმოიქმნა. აქ შექმნა მან მრავალფეროვანი და ორიგინალური ეთნიკური კულტურა. ამავე დროს, ის მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ-ცივილიზაციური სივრცის განუყოფელი ნაწილიც იყო და აქედან იღებდა და შემოქმედებითად გარდაქმნიდა მთელ რიგ კულტურულ მიღწევებს. თავის მხრივ ქართული კულტურის მთელი რიგი ელემენტები კავკასიის სხვა ხალხებში ვრცელდებოდა. მათ შორისაა მატერიალური კულტურის ისეთი სახე როგორცაა მამაკაცის სამოსი, რომელიც საქართველოში ჩონა-ახალუხის და მის ფარგლებს გარეთ ჩერქეზების სახელითაა ცნობილი. წინამდებარე წიგნი სწორედ მისი გენეზისის პრობლემას ეძღვნება. ეთნოგრაფიული და იკონოგრაფიული მონაცემებით, წერილობითი წყაროებით, არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინებით მიღებულია დასკვნა, რომ ე. წ. საერთოკავკასიური სამოსი ქართველი ხალხის წიაღში წარმოიქმნა და მოგვიანებით აქედან გავრცელდა კავკასიის სხვა ხალხებში.

რედაქტორი
ნათია ჯაღალაძე

Redaktör
Natia Cabaladze

Türkçe çeviri ve redaksiyon: Erdoğan Şenol (ერეკლე დავითაძე)

© გელათის მეცნიერებათა აკადემია

© რ. თოფჩიშვილი

Roland Topchishvili

**About Genesis of Common Caucasian
Man's Costume**

**(From the history of the Georgian Costume:
Chokha-Akhalukhi)**

Roland Topçişvili

**Kafkasya'nın Ortak Erkek Kıyafetinin
Kökeni**

(Gürcü Giyim Tarihinden: Çokha Akhalukhi)

Роланд Топчишвили

**О генезисе общекавказского
мужского костюма**

(Из истории грузинской одежды: чоха-ахалухи)

Georgian Ethnos originated in the geographical region of the Caucasus and it created diverse and original ethnic culture there. At the time, it was also the inherent part of the cultural-civilized space of the Middle East from which a lot of cultural achievements were adopted and creatively transformed. On its part, a number of elements of the Georgian culture were distributed among the other Caucasian peoples. A man's costume, known as Chokha-akhalukhi in Georgia and as Cherkesska beyond its borders, is a sample of material culture. The presented book is dedicated to the problem of genesis of a man's clothing. According to ethnographic and iconographic data, written sources, existing scientific literature, it has been concluded that the so-called common Caucasian costume was created by the Georgian people and lately distributed among the other Caucasian peoples.

Gürcü ulusu Kafkasya coğrafi bölgesinde ortaya çıktı. Bu ulus, çok renkli ve orijinal etnik kültürünü burada üretti. Gürcüler aynı zamanda Yakın Doğu kültür ve medeniyet çevresinin ayrılmaz parçasını da teşkil ediyor, buradan da aldıkları ve kendi yaratıcılığı sayesinde kültürel başarılarla ulaşıyordu. Gürcü kültürünün tüm elementleri Kafkasya'nın başka halkları arasında yayılıyordu. Gürcistan'da **çokha-akhalukhi/ჩოხა-ახალუხი** olarak, Gürcistan dışında ise **çerkeska** adıyla bilinen maddesel kültür elementi de bunlar arasındadır. Önünüzdeki bu kitap tam olarak da onun kökeniyle ilgili probleme ithaf edilmiştir. Etnografik ve ikonografik verilere, yazılı kaynaklara göre ve mevcut bilimsel eserlerin dikkate alınması suretiyle varılan sonuca göre; Kafkasya'nın bu ortak kıyafeti Gürcü halkının bağrında oluştu ve daha sonra buradan Kafkasya'nın diğer halklarına yayıldı.

Этнос грузин возник в географическом регионе Кавказа. Им тут была создана оригинальная, самобытная и красочная этнокультура. В то же время этнокультура грузин испытывала воздействие и ближних восточных культурно-цивилизационных влияний, воспринимая и творчески преобразовывая ряд культурных ценностей. Элементы грузинской культуры были восприняты и другими этносами Кавказа. В том числе и образец грузинской материальной культуры - мужской костюм, именуемый **чоха-ахалухи**, получивший за пределами Грузии имя **черкески**, что, очевидно было связано с черкесами, посредством которых чоха получила распространение на Северном Кавказе. Данная книга посвящена вопросу генезиса чохи. Основываясь на существующие сведения по этнографии, иконографии и письменные литературные и исторические источники, подтверждается вывод о том, что т.н. общекавказский мужской костюм возник именно в лоне грузинского этноса и уже затем, гораздо позже, получил распространение среди других кавказских этносов.

ქართული ეროვნული ტანსაცმლისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ელემენტებიდან მე მიმაჩნია: ფორმის დახვეწილობა და სინატიფე, რომელიც ხაზს უსვამს სხეულის სილამაზეს; იგი წელზე გაწყობილია, შეხამებულია ფერთა ჰარმონიას, გათვალისწინებულია პირისაზნის, კანის და თვალის გუგას ფერები.

გიორგი ჩიტაია

მამაკაცის საერთოკავკასიური სამოსის გენეზისის შესახებ (ქართული სამოსის ისტორიიდან: ჩოხა-ახალუხი)

სამოსი კაცობრიობის მიერ შექმნილი ნივთიერი კულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტია. ადამიანთა ყოველდღიურ საზრუნავს, საკვების შემდეგ, ტანსაცმელი წარმოადგენდა და წარმოადგენს.¹ საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ადამიანის სხეულის ხელოვნურ საბურავს, გარდა უტილიტარული დანიშნულებისა (სხეულის გარეგანი მოქმედებისაგან დაცვა), რიტუალური და სიგნიფიკატური ფუნქციაც გააჩნია. სამოსით ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისამდე შეიძლებოდა ადამიანები და ადამიანთა ჯგუფები ერთმანეთისაგან ეთნიკურად, გენდერულად და სოციალურად განგვესხვაებინა.² განსხვავებული

¹ *Фосье Робер*. Люди средневековья. Пер. с франц. А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. И. А. Эгипти) – СПб.: 2010, С. 74.

² შუა საუკუნეებში დასავლეთ ევროპასა და, ბუნებრივია, საქართველოშიც სოციალური ფენები სამოსით გამოირჩეოდნენ ერთმანეთისაგან, ერთი სიტყვით რომ ვთქვათ, ის ნამდვილი უნიფორმა გახლდათ. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა აქსესუარებს –

იყო საზეიმო და სამელოვიარო ტანსაცმელი (ორიგინალური სამოსი გააჩნდათ და გაჩნიათ სასულიერო პირებს). საერთოდ, სამოსის სახეს (თარგი), შესამოსელის სახეობას (მასალა) ბევრად განაპირობებდა ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო, კლიმატი, ხალხთა სამეურნეო საქმიანობა.

ნაირგვარი, მდიდარი და ორიგინალური იყო ქართველი ხალხის სამოსელი. როგორც ცნობილია, *ივანე ჯავახიშვილი* საქართველოს სახვნელი იარაღების ცოცხალ მუზეუმს უწოდებდა. *გიორგი ჩიტაია* კი იგივეს ქართველი ხალხის სამოსის შესახებ ამბობდა. წინამდებარე ნაშრომში მამაკაცის ჩვენში ცნობილ სამოსს – *ჩოხა/ჩახა-ახალუხს* შევხებით.

ჩოხა ქართველთა ეროვნული სამოსია, რომელსაც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით გარკვეული სახესხვაობებიც გააჩნდა. ამავე დროს, ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველთა ეთნოგრაფიულმა ყოფამ უძველესი ქართული სამოსი – ტალავარი – ხევესურეთმა შემოინახა.

ისიც საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ მამაკაცის ქართულ სამოსს – *ჩოხა-ახალუხს*, ქართველთა გარდა, ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებიც მოიხმარდნენ. ასე რომ, *ჩოხა* საერთო კავკასიური სამოსიცაა. უნდა ითქვას, რომ ეს საერთო კავკასიური სამოსი სამეცნიერო ლიტერატურაში „*ჩერქეზკის*“ სახელითაა ცნობილი, რაც იმის ასოციაციას იწვევს, რომ ის თითქოს ადიღეელებმა შექმნეს და მათი მატერიალური კულტურის ეს ელემენტი კავკასიის სხვა ხალხებში, და, მათ შორის, ქართველებშიც ადიღეელთაგან გავრცელდა.

ისმის კითხვა: რომელი ეთნოსის მიერაა ის შექმნილი და საიდან გავრცელდა? დაჟინებით აღვნიშნავთ: *მამაკაცის სამოსი – ჩოხა-ახალუხი – საქართველოში გაჩნდა და აქედან შეითვისეს ის კავკასიის სხვა ხალხებმა.*

თავსაბურავს, ხელთათმანს, რომლებიც ზუსტად მიუთითებდა რანგზე.

სანამ სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურას მოვიხმობთ ჩვენი მოსაზრების დასადასტურებლად, მოკლედ უნდა დახასიათდეს ეს სამოსი, გაირკვეს თუ როგორი იყო ის ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი დროისათვის (XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში).

ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ *თავდაპირველად ჩოხა-ახალუხს „სოციალური მარკერის“ ფუნქცია გააჩნდა; ის ქართველი თავადაზნაურობის სამოსი იყო* (იგივე შეიძლება ითქვას ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის შესახებაც, სადაც მას ასევე მოსახლეობის სოციალურად დაწინაურებული ნაწილი იცვამდა). ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, რომ *ჩოხა-ახალუხი გლეხობაშიც პოპულარული იყო. გლეხთა წრეში ამ სამოსით სადღესასწაულოდ იმოსებოდნენ*. მაგალითად, სოფელ დილოძში XX საუკუნის დასაწყისში ორი *ჩოხა-ახალუხი* ჰქონიათ, რომელსაც ქორწილების დროს გაანათხოვრებდნენ და მას ნეფეს აცმევდნენ. ანალოგიური ვითარება იყო საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში, მაგალითად, ზემო იმერეთში (საჩხერის რაიონი), თავადაზნაურობასთან ერთად, ჩოხა-ახალუხით იმოსებოდა შეძლებული გლეხობაც. ქორწილის დროს, თუ ნეფე-დეოფალს ეროვნული სამოსი არ ჰქონდა, მას აუცილებლად შეძლებულები დროებით დაუთმობდნენ, განსაკუთრებით ეს ჩოხა-ახალუხის შესახებ ითქმის.

ქართული სამოსის შესახებ *ვახუშტი ბაგრატიონი* აღნიშნავს: „შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთრიგად; თავს სკალტისაგან ანუ შალისაგან ქუდი გრძელ-წვრილი, ბეწვეული, აფროსანი; *ტანს კაბა ლარისა, სკალტისა ანუ ჩოხისა მუკლთ ქუემოდღე, მასზედ სარტყელი, შივნით საგულე ბამბიანი კაბის უმოკლე, პერანგი აბრეშუმისა, ბამბისა ანუ ტილოსაგან, უგრძე კაბისა, და კისერი სრულიად მჩენი; ნიფხავი აბრეშუმისა, ანუ ბამბისაგან, ანუ ტილოსა. არამედ ცხენსა ზედა მოსიათ საწარმართული და მოგუნი, თუნერ მისსა – არა; ფერცთა პაიჭი და წულა ტყავისა ანუ სკლატისა, ხოლო მაშია სპარსუ-*

ლი; უმცირესთა *ჩუსტი* და *ქლამანი*. *კუალად ტყავ-კაბა კაბისა-გან უმოკლე და ტყავი ზამთარს დიდი* [არამედ პირველ ერთმეფობასა შინა სცმიათ სხუაგუარ: თავს *ქუდი* გრძელი, რომლისა კუნჭული ზედა მცმელი და გრძელბეწოსანი, პერანგი/ბერული ტილოსი, *საგულე და კაბა გრძელი კოჭამდე უდილოდ, მას ზედა სარტყელი ფონჩაშუებული, ტყავი* დიდი საცელ-ვიწრო და ფერკთა ზედა *მოვუ*, ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა]. *ქალთაცა მსგავსად, გარნა სარტყელთა წუერნი ჩაშუებულნი და მას ზეით კაბა-ახალუხი ამოჭრილი*, და თუნეირ *პერანვისაგან* კიდე არარად ჰფარავს, და *პერანგი* მჭკრვალი, ხორცის მჩენელი, უპაიჭოთ *ნიფხავი* და ფერკზედ *წულა-მაშია...* ხოლო იმერთა მცირედ რა მე განიყოფების³.

ქართველი მამაკაცის სამოსი ოდითდანვე რომ კაბა/ჩოხა იყო ამას *თედო სახოკიას* მიერ ქობულეთელი მაჰმადიანი ქართველის, აზნაურ *ყურუშ-ალა ჭყონიასაგან* გაგონილი თამარის ანდერძისეული შემდეგი ხალხური ლექსიც ადასტურებს: „ათასი კაბა ყმა მყავდა; // ყველანი ოქროს ღილითა; // ვაჭმევდი დედალ ხოხობსა, // ვასმევდი ბროლის ჭიქითა. ვინცა შემება, შევები // ალალითა და ჯიქითა, // აწი თქვენ იცით, მეფენო, // ვინც დარჩით ამის იქითა“...⁴ ბუნებრივია, ამ ლექსში საუბარია იმაზე, რომ თამარ მეფეს კაბით შემოსილი ათასი ყმა ჰყავდა.

ამრიგად, ქართველები, მამაკაცებიც და ქალებიც, კაბით (რა თქმა უნდა, განსხვავებულით) *იმოსებოდნენ*, რომლის სიგრძე მამაკაცებში მუხლების ქვემოთ ყოფილა. თავდაპირველად მამაკაცის *კაბას/ჩოხას* (სამეგრელოში მას „*ლართი*“ ეწოდებოდა) დიდი არ გააჩნდა, ხოლო შემდეგ კი წინიდან გაიხსნა და ღილებით იკვრებოდა. კაბის შიგნით უფრო მოკლე *საგულე/ახალუხი* სცმიათ. ის მოკლედ ასე შეიძლება დახასიათდეს: ჩოხა

³ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. კაუხნიშვილის* მიერ, თბ., 1973, გვ. 45-46.

⁴თ. სახოკია. მოგზაურობანი: გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, ბათუმი, 1985, გვ. 288.

კაბების სახის სამოსელია, რომლის საერთო ნიშანია მკვეთრად გამოყვანილი წელი, განიერი ბოლო, მრავალკალთიანობა, ჩახსნილი წინა მხარე და ნაოჭებიანი კალთა. მკერდის მიდამოებში სოლისებური ღიობი ჰქონდა, რათა ახალუხი გამოჩენილიყო, კალთებზე შეჭრილი იყო რამდენიმე ჩაქი, სახელოები მაჯისაკენ განივრდებოდა და ხშირად ზეაწეულს ატარებდნენ.

სულხან-საბა ორბელიანი ჩოხას „მატყლის სამოსელს“ უწოდებს. საგულე რომ იგივე *ახალუხია* ესეც *საბას* ლექსიკონიდან კარგად ჩანს: „*საგულე კაბის შივნით საცვამი*“. ლექსიკოგრაფს *კაბა* ერთი სიტყვით აქვს განმარტებული და მას ის *სამოსელს* უწოდებს.

დროთა განმავლობაში, *შარვლის* შემოსვლის შემდეგ, ტერმინი „*კაბა*“ მხოლოდ ქალის სამოსელს ეწოდა, ხოლო კაცის სამოსელზე ტერმინი „*ჩოხა*“ გავრცელდა, რომელიც თავდაპირველად (და *ვახუშტი ბაგრატიონის* დროსაც) ის როგორც შალის ქსოვილის, ისე სამოსელის აღმნიშვნელი იყო. შუა საუკუნეებში ხშირად ბერის სამოსელსაც *ჩოხა* ეწოდებოდა (სასულიერო პირებს განსხვავებული ჰქონდათ სამგზავრო სამოსელი. ბერის ასეთ „საგზავო ტანსაცმელს“ რამდენჯერმე ახსენებს *იოანე ბაგრატიონი* „კალმასობაში“). ხევსურულ დიალექტში ჩოჭა კაცის ზედა ტანსაცმელსაც ეწოდებოდა ქალის/ღიაცის სამოსსაც: „შენ გინდა ქალის ჩოჭაი, კარგი მანდილი თავზედა“.⁵

აქვე *ვახუშტის* მიერ ნახსენებ რამდენიმე ტერმინსაც შევეხებით: დღეს თუ *ნიფხავი* პერანგის ამხანაგის (მას „პერანგის ტოლსა“ და „ალერსსაც“ უწოდებდნენ) აღმნიშვნელია, XVIII საუკუნეში ის „*კაცთა ფერხთა ჩასაცმელი*“, „*წვივსაცმელი*“ იყო.⁶ *წვივსაცმელის* რამდენიმე სახეობა არსებობდა. გარდა

⁵ აღ. *ჭინჭარაული*. ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005, გვ. 1019.

⁶ პერანგის ამხანაგი/ნიფხავი შუა საუკუნეების ევროპაშიც საკმაოდ გვიან გავრცელდა – იხ.: *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005, с. 437.

ნიფხავისა, საბა ჩამოთვლის აგრეთვე როპანგს, პერიკმებს და საწმართულოს (ვახუშტი: „საწარმართული“). საბას მიხედვით საწმართულო არის „გარეგან საცვამი, რომელსა შალვარს იკმობენ“. როგორც ვახუშტი ბავრატეონი გვაუწყებს, შარვლის ანალოგიურს, რომელსაც საწარმართული ერქვა მხოლოდ ცხენზე ჯდომისას იცვამდნენ: „ცხენსა ზედა მოსიათ საწარმართული“. ამრიგად, ორი ერთმანეთზე მიკერებული ნიფხავი შალვარი ანუ საწმართული იყო. ამკარაა, რომ XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში თანამედროვე შარვლის ანალოგიური უკვე გავრცელებული იყო [შარვალი თავდაპირველად მხოლოდ ნომადური კულტურის ელემენტი იყო. მომთაბარეებისათვის (როგორც კაცების, ისე ქალებისათვის) ფართო შარვალი ცხენით სვლის დროს მოსახერხებელი იყო. მის გარეშე ცხენზე ჯდომა წარმოუდგენელიც იყო, რადგან შარვალი, ჩვენს შემთხვევაში კი საწარმართული, პაიჭები/პაჭიჭები⁷ მხედარს იცავდა ცხენის ოფლისაგან. ძველი ბერძნები და რომაელები შარვალს ბარბაროსთა სამოსად მიიჩნევდნენ; ის იყო უცხო წარმომავლობის მეომრებისა და ამაზონების ტანსაცმლის ტიპური ელემენტი. უცხო იყო შარვალი მახლობელი აღმოსავლეთის ცივილიზებული სამყაროსთვისაც. ძველი ბერძენი ავტორი პიპოკრატესი (ძვ. წ. V-IV სს.) სკვითი მამაკაცების უძლურობას შარვალს მიაწერდა: „... ისინი ყველა ხალხებზე უფრო ემსგავსებიან საჭურისებს. ამას გარდა იმიტომაც, რომ მათ მუდამ აცვიათ შარვალი და დროის მეტწილს ცხენზე ატარებენ“⁸.

⁷ ხევსურულ დიალექტზე: „ბაჭიჭი“ (გუნებით კი ჰევსური ორ (ვარ – რ. თ.), ბაჭიჭებ აღარ მცავ ჭრელი“ – აღ. ჭინჭარაული. ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005, გვ. 91). ხევსურეთში ისეთ პაჭიჭებსაც ქსოვდნენ, რომლებიც მუხლისთავეებს ზემოთ ადიოდა; მას „სამუჭლე ბაჭიჭს“ უწოდებდნენ.

⁸ პიპოკრატესი. ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ. – ანტიკური კავკასია. ენციკლოპედია, ტომი I, წყაროები, თბ., 2010, გვ. 114.

დავუბრუნდეთ ქართველი მამაკაცის ეროვნული კოსტიუმის ძირითად ტიპს – *ჩონხა-ახალუხს*, რომელთან ერთად კომპლექსში აგრეთვე შედიოდა: *პერანგი*, *ქვედა საცვალი*, *ქუდი*, *სარტყელი* და *ქამარ-ხანჯალი*. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით *ჩონხა-ახალუხს* გარკვეული განსხვავებები ახასიათებდა. განსაკუთრებით თავისებური იყო ხევსურული კოსტიუმი („*ტალავარი*“) და გურული, აჭარული და ლაზური „*ჩაქურა*“ (გურიაში ჩაქურას „*კვერტუასაც*“ უწოდებდნენ⁹). პირველი მათგანის შესახებ შენიშნულია: „XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ეროვნული ჩაცმულობის პარალელურად (ქართული ჩონხა, ქართული კაბა) განაგრძობდა არსებობას ძველი ქართული ტანსაცმელიც. მათ შორის წარმოდგენილი იყო უნიკალური, ზოგჯერ სულ მცირე მიკრორაიონში გავრცელებული და მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ტანსაცმლის ისეთი სახეები, რომლებიც გენეტიკურად უკავშირდებიან ძველი ქართული ჩაცმულობის საწყის ფორმებს. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ხევსურული „ტალავრის“ ისეთი ელემენტი, როგორიცაა პერანგი, რომელიც თავისი ორიგინალური თარგით, მდიდარი ნაქარგობითა და ჯვრების გამოსახულებით გამოირჩევა არა მარტო საქართველოს, არამედ კავკასიის ყველა დანარჩენი ხალხის ჩაცმულობისაგან“.¹⁰

ჩაქურა ქართული სამოსის განვითარებულ ვარიანტს წარმოადგენდა. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს *ჩონხა-ახალუხის* განვითარებულ ვარიანტთან და *შარვლის* გამოკვეთილად დამკვიდრებასთან. *ჩაქურას* ზედატანი ფაქტობრივად წელში გადაჭრილი *ჩონხა* და ამდენად ის წელს ზემოთ ჩასაცმელია. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან სამხრეთ შავიზღვისპირეთში მუ-

⁹ *მახალეები* საქართველოს შინამრეწვეობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის. აკადემიკოს *ივანე ჯავახიშვილის* საერთო რედაქციით. 5 ტომად, ტომი III, ნაწილი I, ტანისამოსი, თბ., 1983, გვ. 252 (შემდეგ: *მახალეები... ივ. ჯავახიშვილის* რედაქციით).

¹⁰ ვ. ჩიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 183.

ჰაჯირად წასული ქართველები ჩაქურას ზედატანს დღესაც *ჩოხას* უწოდებენ, ხოლო კოსტუმის ქვედა ნაწილს, „შარვალს“ – „ლაზურაის“. ისევე როგორც აჭარელები, ძველი კლარჯელებიც ჩოხის შიგნით ჩასაცემლს *ზუბუნას* სახელით მოიხსენიებენ. ფანელას შიგნით კი სელისაგან მოქსოვილი *პერანგი* ემოსათ. ხალხური ლექსიცაა (შეყვარებული ქალი თავის სატრფო მამაკაცს უმღეროდა): „ჩოხა გეიხადე, ჩოხაო, // ზუბუნათაი გეიხადეო, // შენი ერთი დანახვა ჯენეთი (სამოთხე) გამიხადეო“.¹¹ როგორც მიუთითებენ, სამოსის ამ სახეობის სახელწოდება დაკავშირებულია ჩაქეთან (დაბა აჭარაში), სადაც, როგორც მიიჩნევა, პირველად მოხდა ჩოხის წელის არეში გადაჭრა და ორიგინალურ *შარვალთან* შეხამება [ფვიქრობთ, მანც გასარკვევია ტერმინი *ჩაქურა* ტოპონიმ *ჩაქეს* უკავშირდება, თუ *ჩაქს*. ეთნოლოგიურ ლექსიკონებში *ჩაქის* შემდეგი განმარტებები გვხვდება: *ჩაქი* – ჩოხის დეტალი, უმეტესად მამაკაცის ჩოხა-ახალუხზე გვხვდება. ესაა პატარა ცრუ კალთები, კეთდებოდა სილამაზისათვის, ამიტომ ამკობდნენ ნაქარგობით. ჩვეულებრივ ჩოხას 2-3 *ჩაქი* ჰქონდა, ყარაჩოლული ექვსჩაქიანი იყო.¹² *ჩაქი* (სპარს. ჩაქ – ხვრელი, ტანისამოსის გახეული ადგილი). 1. ამოუკერავად დატოვებული ადგილი ზედა სამოსის გვერდით კალთებზე; 2. გამოშვერილი ნაწილი ჩოხის ან ახალუხის უკანა კალთების გადანაკერებში (წელთან)¹³. საბას განმარტებით, „ჩაქი კალთის შენახევი“-ა¹⁴. სამხრეთ-დასავლეთ

¹¹ მოხრობელი *ოსმან ოსთურქი* (ხოხოტაიშვილი). უნიეს რაიონის სოფელი ჩათაღფუნაი, 2014 წელი). მაჭახლიდან მიგრირებულები კი განსხვავებულ ვარიანტს მღეროდნენ: „ჩოხა გეიხადე, ჩოხა, // ელევი მიგიხდება, // ელევი მიგიხდება, შენი ერთი დანახვა ჯენეთი გიმიხდება“ (კასტამონის ვილაეთი, ჩათაღზეთის რაიონი, სოფელი ჰამიდიე).

¹² ეთნოლოგიური ლექსიკონი. *ს. ჭანტურიშვილის* რედაქციით, თბ., 2009.

¹³ *ქართული* მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, *ე. ნადირაძის* რედაქციით, თბ., 2013, გვ. 155.

¹⁴ *ს.-ს. ორბელიანი*. ლექსიკონი ქართული, II, თბ., 1993, გვ. 316.

საქართველოდან მუჰაჯირად წასული ქართველების მეტყველებაში ჩაქურას ქვედა ნაწილის – „შარვლის“ – ტერმინით „ლაზურაი“ მოხსენიება, ვფიქრობთ, იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ საერთოქართული სამოსის – *ჩოხის* – წელის არეში გადაჭრა და შარვლის მსგავსი სამოსის („ლაზურაის“) ჩაცმა პირველად ჭანეთში/ლაზეთში მოხდა და შემდეგ სწრაფად გავრცელდა მთელს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და გურია-სამეგრელოში. ვარაუდი და არა კატეგორიულობა კი იმითაა განპირობებული, რომ ეროვნული კოსტიუმის – ჩაქურას ქვედა ნაწილის უფრო გავრცელებული სახელწოდება *ძიგვა/ძიქვა* იყო].

ჩაქურას სამასრეებიც შენარჩუნებული ჰქონდა. *ჩოხის* ზედაწელის ანალოგიურად, *ჩაქურაც* ტანზე მჭიდროდ იყო მორგებული. იმასაც სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ *ჩოხის* ასეთი თარგი „თვალსაჩინოს ხდიდა მამაკაცის აზოვანებას, ვიწრო წელსა და განიერ მხრებს“. ¹⁵ *ჩაქურას* შარვალი უკან მკვეთრად დანაოჭებული, უბე ძალიან განიერი და ტოტები ვიწრო ჰქონდა. *ჩაქურის* ქვეშ *ზებუნი* ეცვათ და მისი საყელო და საგულის ნაწილი, ისევე როგორც *ახალუხისა ჩოხაში* მოჩანდა. ნალოგიური სამოსი ყოფილა გავრცელებული სამცხეშიც: (სოფელი უდე) – „ჩვენებური ტანისამოსი უწინ მოკლე ჩოხა იყო, *ძიგვას* ვეძახდით. ახლაც ვიცვამთ ასეთ ჩოხას, როგორც ქვაბლიანის თათრები იცმენ *ძიგვას*“ ¹⁶ აჭარლებივით და გურულებივით. *ძიგვა ჩოხასთან* ვიცოდით ვიწრო და ხონჯრიანი შარვლები.“ ... „ხნიერი კაცები უფრო მუხლის თვლებამდე გრძელ ნაოჭიან ჩოხას იცვამდენ ელაგებზე [ელეგი/ელელი მამაკაცის უსახელო, „ჟილეტის“ მსგავსი ჩასაცმელი იყო – რ. თ.], როგორც ჯავახელები“. ... „თავზე წითელ ფესზე იხვევდნენ ლურჯს

¹⁵ ი. სამსონია. ხალხური ტანსაცმელი აჭარაში (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა), ბათუმი, 2005, გვ. 97.

¹⁶ აქ კორექტურული შეცდომაა: „მ“-ს ნაცვლად უნდა იყოს „ძ“. აქედან გამომდინარე, ტერმინის „ძიგვა“-ს ნაცვლად უნდა იკითხებოდეს „ძიგვა“ – რ.თ.

თავსახვევს ორი-სამი არშინის სიგრძეს, „საროლს“ ვეძახდით. *საროლს ჩვენი მეზობლები თათრებიც* (იგულისხმება მაჰმადიანი ქართველები – რ.თ.) *იხვევდნენ, მარა სხვადასხვა ფერისას, ჩვენ კი ლურჯს ვიხვევდით, რითაც ვირჩეოდით ქრისტიანები თათრებისაგან*¹⁷.

სამცხეში ანალოგიური სამოსი დადასტურებული აქვს *სერგი მაკალათიას*: „მამაკაცებს აცვიათ გურული „ჩაქურას“ მსგავსი ტანთსაცმელი, რომელიც შინმოქსოვილი შალიდან არის შეკერილი. ზემოთ აცვიათ მოკლე ზედატანი „ჩოხა“, რომელიც მოკლეა და გვერდებში ჩაჭრილი. ჩოხას საგულე და საყელო აქვს გახსნილი და გადმოკეცილი. საგულეზე ორივე მხრივ აკერია ჯიბე და მასრების ბუდე“. „ქვეშ აცვიათ ნაოჭიანი, „ბუღიანი“ შარვალი“. „წინათ კი მესხები ისეთივე ტანსაცმელს ატარებდნენ თურმე, როგორც დანარჩენი ქართველები. მამაკაცებს ეცვათ გრძელი და უკან ნაოჭიანი ყურთმაჯიანი ჩოხა... ზებუნზე იცვამდნენ ჩოხას, რომელიც იკერებოდა ლურჯი ფერის სქელი შალისაგან. ჩოხა იყო გრძელი და უკან ნაოჭიანი“¹⁸.

ჩაქურა რომ ჩოხა-ახალუნის განვითარების შემდეგ ეტაპს წარმოადგენს, ეს კარგად ჩანს თედო სახოკიას იმ სიტყვებიდან, რომელსაც ქვემოთ შემოგთავაზებთ. ვიმეორებ, სამხრეთ დასავლეთ-საქართველოში შარვლის/„ლაზურაის“/„ბიგვას“/„ბიქვას“ გავრცელებამ გამოიწვია მამაკაცის კაბის / ჩოხის წელის არეში გადაჭრა. „რამდენადაც თავისებურია ბუნება აჭარისა, იმდენადვე თავისებურია სამოსელი მისი მკვიდრისა. იმერულ გრძელ კალთებიან ჩოხას, ფეხით სიარულის დროს მეტად უხერხულ სატარებელს, აქ ვერ შეხვდებით. რაკი ცხენით სიარული აჭარაში მეტად სამძიმოა და რაკი მკვიდრი იბუღე-

¹⁷ *მასალები... ივანე ჯავახიშვილის* საერთო რედაქციით. 5 ტომად, ტომი III, ნაწილი I, ტანისამოსი, თბ., 1983, გვ. 203.

¹⁸ *ს. მაკალათია*. მესხეთ-ჯავახეთი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი). თბილისი, 1938, გვ. 89-90.

ბულია ძალა-უნებურად აქაურ აღმართზე თავის ფეხებს და-
ატანოს ძალა, სამოსელიც ამ აღმართ-დაღმართების შეფარდე-
ბითი გამოუგონია. მეტი აჭარელის ტანისამოსში არაფერია. ყვე-
ლაფერი, რაც აცვია, მოკლეა და ტანზე მჭიდროდ დამდგარი.
აქაური შალის ჩონა წელს ქვემოთ ოდნავ-ღა სცდება და ჩა-
ტანებულია აქაურ შალისავე ძიგვაში. ჩონის ქვემოთ *ზუბუნი*
(სახელოიანი ჟილეტი) აცვიათ; *ზუბუნი* ჩითისაა და საზამთ-
როდ დაბამბულია; ხოლო საზაფხულოდ იგივე *ზუბუნი* უსახე-
ლო და დაუმბამბავია და სახელად *გლევი* ჰქვიათ. *ძიგვა* საჯ-
დომთან ძალზე დანაოჭებულია, სიარულს და ძირს დახრას
სრულებით არ უშლის; ბოლოში ვიწროვდება, წვივებს მჭიდ-
როდ ადგა და ფეხებზე პაჭანავით არის მიმაგრებული. ფეხებზე
ადგილობრივი მოქსოვილი ძალზე სქელი და ჭრელი წინდები
აცვიათ და წინდებზე *ჩაფულას* (ქალამანს) ატარებენ. ... ჩვე-
ნებური გრძელი ჩონა-ახალუხი აქაურ ბეგებს-ღა აცვიათ“¹⁹.

ტაო-კლარჯეთში მოგზაურობის შემდეგ *ექვთიმე თაყაიშ-
ვილი* წერდა: „ტანისამოსი მამაკაცისა ისეთია როგორც გურუ-
ლებისა, აჭარლებისა და ლაზებისა, ესე იგი ჩაქურა“.²⁰ *სო-
ლომონ ბაველი-ასლანიშვილიც* ადასტურებს სამხრეთ-დასა-
ვლეთ საქართველოში *ჩაქურას*, რომელსაც ის „*ძიგვა-ჩონას*“
უწოდებს, ფართოდ გავრცელებას და ხაზს უსვამს ამ სამოსის
ართვინელი და არტანუჯელი სომხების გამოყენების შესახებ:
„ართვინელი და არტანუჯელი სომხები შეადგენენ სხვა გვარ
სომხებს; ისინი არა გვანან არც აზრუმელ, არც ყარაბაღელ და
არც ქალაქელ სომხებს. როგორც ტანით, ისე ტანისამოსით
ისინი განირჩევიან იმათგან. აქაური სომხები არიან მდაბალი
ტანისა, არიან ლამაზები, შავი თვალ-წარბები ამშვენებენ იმათ
თეთრ-ყირმიზა სახეებსა. წითელი ფესი, ვიწრო თავიანთ

¹⁹ თ. სახოკია. მოგზაურობანი: გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხა-
ზეთი, ბათუმი, 1985, გვ. 244.

²⁰ ე. თაყაიშვილი. სამუსლიმანო საქართველო. დაბრუნება. მრავა-
ლტომეული. 1. გ. შარაძის რედაქციით. თბ. 1991. გვ. 224.

მოქსოვილი შალის *მეგრული შარვალი, მოკლე ძიკვა-ჩონა*, ქალამანი, ანუ უბრალო წაღები და თავიანთივე მოქსოვილი მანუხი სიელევი შეადგენს კაცების ტანისამოსს“.²¹

1893 წელს თურქი ავტორი *ისმედზადე მეჰმედ არიფი* სამსუნის მხარეში მუჰაჯირებად წასული ქართველების შესახებ წერდა: „მაჰაკაცების ტანსაცმელი გაგაოცებს. თავზე ბაშლიყად წოდებული უხეში შალის მოსახვევს იკრავენ და *ძიკვად* წოდებული ვიწრო შარვლები აცვიათ. საზოგადოდ მათი ტანსაცმელი უხეში ჩონაა. უხეშ შალს თავად ქსოვენ. ტანსაცმელსაც თავად იკრავენ. გარდა იმისა, რომ ბაშლიყები საოცარი სანახავია, თავად ქართველებსაც სხეულის ნაწილები პროპორციული აქვთ და ძალზე მოხდენილები არიან. იმ არემარეში მცხოვრები ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ნაწილიც ქართულ ტანსაცმელს იცვამს. ახალგაზრდები მოსირძულ ბაშლიყებს აკეთებინებენ, წელზე ყამასა და რევოლვერს იკეთებენ, რის გამოც ადამიანს ღონიერი ახალგაზრდის ცქერა არ მოსწყინდება და არ მობეზრდება“.²²

ჩაქურა ნაწილობრივ სამეგრელოშიც ყოფილა გავრცელებული.²³ აქ ამ სამოსს, ისევე როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, „ძიკვა“ ეწოდებოდა.²⁴

²¹ ს. ბაერელი-ასლანიშვილი. წერილები „ოსმალის საქართველოზე“. ლ. ქურდოვანიძისა და გ. საითიძის გამოცემა, თბ., 2008.

²² მ. სვანიძე. ქართველები თურქეთში. *ისმედზადე მეჰმედ არიფი*. ქართული სოფლები (თურქეთში). თბ. 1996. გვ. 110.

²³ გ. ჩიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 185.

²⁴ „ძიკვა – ერთგვარი წელში ანაოჭებული და ტოტემოვიწროვებული შარვალი, რომლის ჩაცმა შეიძლებოდა შებრუნებულადაც, რადგან წინაც და უკანაც ერთნაირი იყო; არ ჰქონდა ღილები, სარტყელი და წელზე მაგრდებოდა ხვანჯრით; უპირატესად იქსოვებოდა ხელით, ყაისნალით, ძირითადად იცვამდნენ მოხუცები და ბაღლები“ (ა. ქობალია. *მეგრული ლექსიკონი*, თბ., 2010). სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჩაქურას აღმნიშვნელი ტერმინი თუ „*ძიკვა-ჩონა*“ იყო, სამეგრელოში მას „*ღართი დო ძიკვა*“-ს უწოდებდნენ.

ასე რომ, ჩაქურა ქართველი მამაკაცის სამოსის შედარებით ახალი ვარიანტი იყო, რომელიც ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გაჩნდა და გავრცელდა; შარვლის მსგავსი სამოსის შემოსვლამ მამაკაცის კაბა (ჩოხა) წელში გადაჭრა, რადგან გრძელი კაბა და შარვლის ანალოგიური სამოსი ერთმანათთან შეუსაბამობაში იყო. ის ძირითადად ქართველ მუსლიმებში იყო გავრცელებული (აჭარა, ლაზეთი, სამცხე, კლარჯეთი, შავშეთ-იმერხევი). 1937 წელს ლაზეთის ისტორიული და ენობრივი ფესვების შესახებ მეცნიერებათა აკადემიის ნ. ი. მარის ენისა და აზროვნების ინსტიტუტის ცნობა გაუცია, რომელშიც სამოსის შესახებაცაა საუბარი: „ლაზეთი, ისევე, როგორც მესხები და აჭარლები, გამოირჩევიან არაქართველური ტომის სხვა მუსულმანებისაგან, კერძოდ, თურქ-ოსმალებისაგან (ოსმალი თურქებისაგან) თავიანთი ფერადოვანი სამოსითაც, რომელიც საქართველოში ცნობილია „ჩაქურის“ სახელწოდებით და წარმოადგენს ქართველ-მუსულმანთა ჭეშმარიტ ეროვნულ სამოსს“²⁵. თუმცა ის პოპულარული იყო გურიასა და ნაწილობრივ სამეგრელოშიც. ამდენად არაა გასაზიარებელი სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ ჩოხასა და ჩაქურას შორის ეთნოგრაფიული საზღვარი მთლიანად ემთხვეოდა ქრისტიანული და ისლამიზირებული მოსახლეობის კონფესიურ საზღვარს და ადრეფეოდალური სამფლობელოების საზღვრებს.²⁶

ქართული ჩოხა/კაბა ჩვეულებრივ წელში გამოყვანილი იყო. ზედა ნაწილი თუ ტანზე გაწყობილია, ქვედა ნაწილი ერთობ განიერია. ჩოხის სახელო განიერი და გრძელი იყო, თითებს ფარავდა, ამიტომ უნდა გადაკეცილიყო. სარჩული არ უკეთდებოდა. ახალუხის სახელო კი ხელზე იყო მოყვანილი, მაჯა

²⁵ ბოლშევეკური წესრიგი საქართველოში, ტ. II, დოკუმენტები დიდი ტერორის შესახებ საქართველოში, შემდგენლები: მარკ იუნგე, ომარ თუშურაშვილი, ბერნდ ბონეფი, თბ., 2015, გვ. 50.

²⁶ Арутюнов С. А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С.81.

ყაითნით ჰქონდა გაწყობილი. ჩოხას ჯიბე არ უკეთდებოდა, ახალუხს კი იგი სამასრეების/საქილეებს ადგილას უკეთდებოდა. ჩოხას სილამაზეს აძლევს მკერდზე მიკერებული *სამასრეები*. ჩოხაზე მიკერებული *საქილეები* უკეთდებოდა როგორც დაქანებული, ისე – სწორი. *სამასრეები*, ბუნებრივია, ცეცხლსასროლი იარაღის შემოსვლის შემდეგ მიეკერა (ტერმინ „მასრას“ *სულხა-საბა* განმარტავს, როგორც „თოფის წამლის ჩასაყრელს“). ჩოხა წელს ზემოთ დილკილოებით იკვრებოდა, ხოლო წელს ქვემოთ ჩახსნილი იყო. მიგვაჩნია, რომ მამაკაცის კაბის აღსანიშნავად ტერმინი „ჩოხა“ საყოველთაოდ სწორედ სამასრეების მიკერების შემდეგ უნდა დამკვიდრებულიყო. ჩოხას საყელო არ გააჩნდა და გულმკერდის არეში ამოჭრილი იყო. ამ არეში ჩოხის ქვემოდან ჩაცმული *ახალუხი/საგულე/ზე(უ)ბუნი* მოჩანდა, რომელსაც დამდგარი საყელო ადგა. განსხვავებული იყო ზამთრისა და ზაფხულის *კაბები/ჩოხები*. საზამთრო კაბას ტყავისაგან კერავდნენ და მას *ტყავე-კაბა* ეწოდებოდა.²⁷

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში ჩვეულებრივ გამოსასვლელ ჩოხებთან ერთად ჰქონდათ საყოველღიურო, სამუშაო ჩოხებიც: „საყოველღიურო, სამუშაო ჩოხას 72 წ. *ჯოტო სტეფანეს ძე ხულორდავას* (ზუგდიდი, 1970 წ.) ცნობით, ჯიბეებს უკეთებდნენ. ასეთი ჩოხით, მისივე თქმით, თავმოძწონე კაცი ვარეთ არ გავიდოდა, სირცხვილი იყო“. „მარტო ახალუხით სტუმართან გამოჩენა არ შეიძლებოდა. მასთან მასპინძელი აუცილებლად ჩოხა-ახალუხით და ქამარ-ხანჯლით დამშვენებული წარსდგებოდა“.²⁸

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული *ჩოხა-ახალუხი*, რომელსაც აღმოსავლეთ საქართველოში *იმერულ ჩოხა-ახ-*

²⁷ ვ. ჩიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 188-189.

²⁸ ნ. აბესაძე. ხელოსნური წარმოება და ხელოსანთა ყოფა საქართველოს ქალაქებში (XIX ს. II ნახ. – XX ს. დასაწყისი), თბ., 1986, გვ. 25.

აღუბს უწოდებდნენ, მისი აღმოსავლური ანალოგისაგან სიგრძით განსახვავდებოდა – ის მუხლებამდე წვდებოდა, წვივებზე შალის ჰაიჭები ჰქონდათ ჩაცმული; მას *ლეკვერთხებით* იკრავდნენ. წინასწარ უნდა შეენიშნოთ, რომ ე. წ. *იმერულ ჩოხას* უფრო მეტი მსგავსება ჰქონდა საერთო კავკასიურ ჩოხასთან, რომელიც ლიტერატურაში „*ჩერქეზკას*“ სახელითაა ცნობილი.²⁹ ამ შემთხვევაში ანაქრონიზმთანაც გვაქვს საქმე, რადგან ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ჩერქეზეთში XIX საუკუნეში თავდაპირველად გრძელი ჩოხა იყო დამკვიდრებული, რომელიც კანჭებამდე წვდებოდათ: «Длина черкески зависела от моды. Так, например, в начале XX в. носили очень длинные, до щиколоток, черкески» [„*ჩერქეზკის*“ სიგრძე მოდის შესაბამისად იცვლებოდა. ასე, მაგალითად, XIX საუკუნეში კოჭებამდე „*ჩერქეზკას*“ ატარებდნენ].³⁰ სამოსის სიგრძეს სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩვეულებრივ ეკონომიკას უკავშირებენ. ალის სამოსის შესახებ *ჟაკ ლე გოფი* აღნიშნავს, რომ ის გრძელდებოდა და მოკლდებოდა იქიდან გამომდინარე ეკონომიკა აღმავლობას გზაზე იყო თუ კრიზისს განიცდიდა.³¹ უნდა ვიფიქროთ, საქართველოშიც მამაკაცის კაბის/ჩოხა-ახალუხის სიგრძე – მუხლის არედან კოჭებამდე – ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობით იყო განპირობებული.

ერთ ნიუანსსაც უნდა მივაქციოთ ყურადღება: XIX საუკუნეში *რაფიელ ერისთავის* აღწერილობიდან გამომდინარე აშკარაა, რომ *იმერული ჩოხა-ახალუხის ქვეშ შარვალი არ ეცვათ. ფეხებს ჩვეულებრივ წვივსაცმელი ჰაიჭები უფარავდათ*. ამით იმის თქმა გვინდა, რომ როგორც ევროპაში, საქართველოშიც *შარვალი* საკმაოდ გვიან გავრცელებული მოვლენაა და ამ მხრივ ბიონერები აჭარელი (საერთოდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები) ქართველები იყვნენ. *შარვალზე* ყურადღება

²⁹ ვ. ჩიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 188-192.

³⁰ *Народы Кавказа*. I, М., 1960, С.169.

³¹ *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005, с. 436.

იმითმაც შევაჩერეთ, რომ შუა საუკუნეების ფრესკებზე ქართულ კაბაში გამოწყობილ მამაკაცებს, ჩვეულებრივ წვივსაცმელები, ანდა ძალიან ვიწრო, ფეხზე შემოტმასნილი და ზემო ნაწილში შეერთებული საწმართული და არა შარვალი აცვიათ.

XIX საუკუნის საქართველოში *ჩოხა-ახალუხის* რამდენიმე სახეობა იყო გავრცელებული, რომელთაც თავთავისი შესაბამისი სახელი გააჩნდა. 1935 წელს ჩაწერილ ზოგიერთ ეთნოგრაფიულ მასალას უნდა მივმართოთ: (ქიზიყური მასალა) „ახალუხის ზემოდან *ჩოკას* იცმევენ. ძველებური *ჩოხა* რვაჩაქიანია. ყველა *ჩაქი* თანასწორი აქვს, თექვსმეტი კალთისაგან შედგება. ძველად მოკლე *ჩოხები* სცოდნიათ, მუხლისკვერს ცოტად ყოფილა ჩაცილებული, უფრო მუხლისკვერამდე.“³² „*ჩოხას* გახსნილს ატარებენ ხშირად, მოხუცები თითქმის ყოველთვის წელია ყოფილან. ჯეილები *ჩოხას* მუცლიდან სამი-ოთხი ღინკილოთ იკრავდნენ და ზემოდან ვერცხლის ქამარ-ხანჯალს ირტყამენ და აგრეთვე გულზე *სამასრეებში* ვერცხლის *ყაწიმებს* იკეთებენ“.³³ (შიგნი კახეთი) – „*კაბა თავადის ჩასაცმელი იყო, მაგრამ ჩემ სიყმაწვილეში მახსოვს, რომ ზოგიერთ ოჯახშივილ გლეხსაც ეცო კაბა*“.³⁴ „თავადები და შეძლებული ხალხი ქართულ ჩოხებს არ იცმევდნენ, იმათ ყოშიანი – ყურთმაჯიანი ჩოხები ეცვათ. ამას ნაოჭი ჰქონდა მიყრილი წელთან და აქეთიქით კი თითო-თითო ან ორ-ორი ჩაქი მოსდიოდა“.³⁵ „ჩერქეზულ ჩოხას, ვისაც უნდოდა, ის ჩაიცმევდა, ჩვენი გლეხის ჩასაცმელი კი ქართული ჩოხა იყო“.³⁶ (ქართლის მასალა) – „ქართლური *ჩოხა* გრძელი უნდა ყოფილიყო, ქუსლებზედ უნდა ეცემა, რომ გაივლიდა, ფეხზე ერთს დაარტყავდა და ისე მეორეზე. ზოგს კიდევ, რომ მიდიოდა, ცალ კალთას მხარზე

³² მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 12.

³³ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 12.

³⁴ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

³⁵ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

³⁶ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

გადაიდებდა“.³⁷ იმერეთის სოფელ ხანში დაფიქსირებულია *ონური ჩოხა*: „ჩვენ მამაკაცს უკერავდით აგრეთვე *ონურ ჩოხას*, მუხლ ქმემოდ ჩადიოდა ცოტათი, კალთა გაშლილი ჰქონდა, წელში კალთებს მოვანაოჭებდით“.³⁸ აქვე გავრცელებული ყოფილა ჩოხები, რომლებიც აფხაზური და ჩაჩნური ჩოხების სახელწოდებით იყო ცნობილი: „**აფხაზური ჩოხა**. ვიწრო სახელოებს უკეთებდით, ტანში ძალიან გამოყვანილი და ვიწრო უნდა ყოფილიყო. მასრებს დაკვიდებით გვერდით (ალმაცერად)“. **ჩაჩნური ჩოხა**. ჩაჩნურ ჩოხას ჰქონდა სახელოები, ანუ მკლავები ფართე, პირდაპირ ანაფორას გავდა, წელში კი მოყვანილი იყო, წელზევით სრული ძალიან. მასრები დაბალი და თანასწორი იყო, სიგრძე მოკლე ჰქონდა“. „მესამე სახის ჩოხა **იმერული ჩოხა** იყო. იმერული ჩოხა იკერებოდა გრძელი, სახელო ზომიერი ჰქონდა და სისრულე ზომიერი“. „მეოთხე სახის ჩოხა იყო **ქართლური ჩოხა**. ქართლურ ჩოხას უწოდებდნენ **ყურთმაჯიან** ჩოხას. სახელოები ღია ჰქონდა და აბრეშუმით იყო გამოწყობილი. გული გაწყობილი ჰქონდა, *მასრები* კი არ ჰქონდა“. „მეხუთე სახის ჩოხა **კახური ჩოხა** იყო. კახურ ჩოხას ნაოჭი არ ჰქონდა, მასრებს უკეთებდნენ, სიგრძით ზომიერი იყო, სახელოები ვიწრო და გაჭრილი იყო.“³⁹ „**აფხაზური ჩოხა**. ძალიან ვიწრო იყო გამოჭრილი წელში, **მწვეკარივით**. გულთათები ჩერქეზული ჰქონდა, კალთები იმერულთან შედარებით, უფრო ვიწრო და თანაც გრძელი. **მეგრული ჩოხაც** იმდევარია, როგორც აფხაზური“.⁴⁰

ჩოხის იმ სახემ, რომელიც ეთნოგრაფიული ყოფითაა ცნობილი, როგორც ჩანს, განვითარების საკმაოდ გრძელი გზა გაიარა და მისი საბოლოო ფორმირება გვიან შუა საუკუნეებში

³⁷ მასალები... *ივანე ჯავახიშვილის* რედაქციით. გვ. 169.

³⁸ მასალები... *ივანე ჯავახიშვილის* რედაქციით. გვ. 211.

³⁹ მასალები... *ივანე ჯავახიშვილის* რედაქციით. გვ. 213.

⁴⁰ მასალები... *ივანე ჯავახიშვილის* რედაქციით. გვ. 216.

მონდა. *ჩოხა-ახალუხს* კი საბოლოო სახე ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებამ შესძინა; *ჩოხაზე* მიკერებულმა *სამასრებმა/საქილებმა* მისი სილამაზე და მონდენილობა დახვეწა, *ჩოხის* ჩამცმელს კი მონდენილობასთან ერთად, უფრო მეტი ვაჟკაცურობა შესძინა. მასრა-ქილებიანი ჩოხა კი ზოგადკავკასიური ტანსაცმლის ტიპია და იმასაც შენიშნავენ, რომ მისი აქტიური გამოყენება საქართველოში იწყება XVIII საუკუნიდან.⁴¹

სად წარმოიქმნა ე. წ. საერთოკავკასიური მამაკაცის სამოსი, რომელიც ლიტერატურაში „*ჩერქეზკის*“ სახელითაა ცნობილი: ჩრდილოეთ კავკასიაში – ჩერქეზეთში თუ საქართველოში?

რამ განაპირობა ამ სამოსის ასე სწრაფად გავრცელება? მანამ, სანამ ამ პრობლემას შევეხებით, მოკლედ „*ჩერქეზკის*“ შესახებ: იგი გავრცელებული იყო ყაბარდოელებს, ჩერქეზებსა და ადიღეელებში. შენიშნულია, რომ *ადიღეელთა ქვედა ფენის წარმომადგენლები, ისევე როგორც ქართველები, „ჩერქეზკით“ მხოლოდ სადღესასწაულოდ იმოსებოდნენ.*⁴² ამავე დროს, ზედაფენის წარმომადგენელთა სამოსი ფერითაც განსხვავდებოდა – ის ძირითადად თეთრი იყო.⁴³ პოპულარული იყო აღნიშნული სამოსი ყარაჩაელებსა და ოსთა შორისაც. საყურადღებოა, რომ ოსურ ენაში ჩოხა-ახალუხის აღმნიშვნელი ტერმინიც ქართულიდანაა შესული – *ყუხუხა*.⁴⁴

ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების სამოსი მონოგრაფიულად შეისწავლა ე. სტუდენტკაიამ, რომლის წიგნიდანაც მხოლოდ იმ პასაჟებს და იმ დასკვნებს მოვიყვანთ, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ეხებიან. ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებშიც *ჩოხა-ახალუხის/ჩერქეზკის* ზედა ნაწილი ტანზე მჭი-

⁴¹ *ქართული* მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, ე. ნადირაძის რედაქციით, თბ., 2013, გვ. 538.

⁴² *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.207.

⁴³ *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.169.

⁴⁴ *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.322.

დროდ იყო მომჯდარი და წელს ქვემოთ სილუეტი თანდათანობით ფართოვდება. „ჩერქეზკას“ საყელოს გარეშე კერავდნენ. ის მკერდის არეში გულამოჭრილი იყო, რომლის ორივე მხარეზე *სამასრეები* ჰქონდა მიკერებული. ხაზგასმულია, რომ XVIII საუკუნეში ჩერქეზული სამოსი ძალიან განსხვავდებოდა ზემოთაღწერილისაგან. იმდროინდელი სურათების მიხედვით ე.წ. „ჩერქეზკა“ (რომელსაც მაშინ ეს სახელი არ ერქვა და ვერც ერქმეოდა!) უფრო თავისუფლად გამოიყურებოდა და ზოგჯერ *ტომარისებური ტანსაცმლის სახის იყო. მისი სივრძე მუხლებამდე ან თეძოს ნახევრამდე ჩამოდიოდა. მკერდიც ძალიან ამოჭრილი არ იყო, როგორც გვიანდელ, XIX საუკუნის „ჩერქეზკებს“ ჰქონდა. მკერდზე მიკერებული სამასრეები თავდაპირველად არ ჰქონდა, ისინი საკმაოდ გვიან, ცეცხლსასროლი იარაღის ფართოდ გავრცელების შემდეგ გაჩნდა. თავდაპირველად მასრებს ატარებდნენ ტყავის ჩანთებით, რომელიც მხარზე ან ქამარზე ჰქონდათ მიმაგრებული. ასეთი მხარზე სატარებელი სამასრეები ჩანს XVIII საუკუნის სურათზეც.⁴⁵ ე.სტუდენეცკაია ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მის მიერ აღწერილ სამოსს ის მხოლოდ პირობითად უწოდებს „ჩერქეზკას“: ისიც ხაზგასმულია, რომ ოსეთის სოფელ დარგავსის და ბალყარეთის მიწისზედა აკლდამებში ნაპოვნ „ჩერქეზკებს“ *სამასრეები არ ჰქონდა*. ასეთი სამოსი, რომელსაც სამუშაო სამოსად მიიჩნევენ და განასხვავებდნენ სადღესასწაულოსაგან, გვხვდებოდა XX საუკუნის დასაწყისამდე.⁴⁶ ამ ავტორისმიერი დასკვნა ასე ჟღერს: «Все выше сказанное о верхней одежде XVIII в. позволяет заключить, что *она настолько отличается от более поздних форм, что возникает вопрос о закономерности названия этой одежды черкесской...* Наиболее бросающейся в глаза особенностью черкески были*

⁴⁵ Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII-XX вв. – М. 1989. С. 17-27.

⁴⁶ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С.87.

газырници, размещавшиеся на обеих сторонах груди. *Появление их относится к сравнительно недавнему времени.* Кожаные газырници во второй половине XIX в. были полностью вытеснены из той же ткани, что и сама черкеска» [ამ სახის ზელა სამოსის XVIII საუკუნეში გამოყენებული ფორმების შესახებ შეიძლება ითქვას – იგი იმდენად განსხვავდება გვიანდელი ფორმებისაგან, რომ ეჭვქვეშ დგება მისი „ჩერქეზკად“ წოდების საკითხი... განსაკუთრებულად განსხვავებულია მკერდის ორივე მხარეს განლაგებული სამასრე, რომელიც არც თუ დიდი ხანია რაც გაჩნდა. მანამდე გავრცელებული ტყავის სამასრე, XIX საუკუნის II ნახევარში ჩაანაცვლა იმავე ნაჭრის სამასრემ, რითაც შეეკერილი იყო „ჩერქეზკა“].⁴⁷

ფრიად მნიშვნელოვანია აგრეთვე მონოგრაფიაში თავმოყრილი მასალა ადიღეელთა ქვედა სამოსის – *შარვლის* შესახებ. XVI საუკუნის ავტორის *ჯორჯიო ინტერიანოს* აღწერით ისინი უხეში ტილოს ფართო *შარვლებს* ატარებდნენ. *ჟან-ბატისტ ტავერნიეც* (XVII საუკუნე) მათ უკიდურესად სიფართოვეზე მიუთითებდა. XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ავტორების – *ტებუ დე მარინი*, *იოჰან ბლარამბერგი*, *ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე*, *ჯორჯ ლონგვორტი* – აღნიშვნით, შარვალი ზემო ნაწილში ფართო და ქვედა ნაწილში დავიწროვებული იყო.⁴⁸ ამ მასალებიდან ცხადია, რომ *ფართო შარვალი და მამაკაცის კაბა ერთმანეთთან შეუთავსებელი იყო. ჩოხა-ახალუხი შარვლის ჩაცმას არ მოითხოვდა* – ეს ნათლად დასტურდება ზემოთ მოტანილი აღწერილობებიდან. თუმცა XIX საუკუნის ფოტოებზე ჩანს, რომ *ჩოხა-ახალუხის/ჩერქეზკის* ქვეშ მამაკაცებს აცვიათ, როგორც წვივებზე შემოტმასნილი *შარვალი*, ისე მხოლოდ *წინდები*. წინდების ჩაცმა ჩოხის ქვეშ კი საქართველოდან უნდა

⁴⁷ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 87.

⁴⁸ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 31.

ყოფილიყო გავრცელებული. *XVIII საუკუნით და XIX საუკუნის დასაწყისით დათარიღებულ ერთ-ერთ სურათზე კი, რომელზედაც ორი ჩერქეზია გამოსახული, მხოლოდ ერთს აცვია კაბის მაგვარი სამოსი (უფრო ლაბადა), რომლის სიგრძე ბარძაყის მხოლოდ ნახევარს ფარავდა. მის კაბაზე არც სამასრეები მიკერებული და არც საგულე აქვს მას ამოჭრილი. მეორე მათგანი კაბის გარეშეა და მას როგორც ქვედატანზე, ისე ზედატანზე ძალიან მჭიდროდ შემოტმასნილი სამოსი აცვია. კაბიან (უფრო ლაბადიან) მამაკაცსაც კაბის ქვეშ ანალოგიური სამოსი აცვია, რომელიც ტანზე მჭიდროდ მომჯდარ თანამედროვე სპორტულ ფორმას – კომბინიზონს – უფრო წააგავს. თავზე ჩაფხუტის/მუზარადის ანალოგიური ახურავთ (სურათი 2).⁴⁹ მათ შეიარაღებაში თოფი არა აქვთ. მხოლოდ მშვილდ-ისრით, მოხრილი ხმალით, საბრძოლო ხელკეტითა და კაპარჭით (საისრეთი) არიან შეიარაღებული. 1840-იანი წლების ჩერქეზის სურათზე ტიპური ჩოხა-ახალუხი/„ჩერქეზკა“ მოცემული, რომელსაც ამოჭრილი საგულე გააჩნია და შიგნიდან ახალუხიც კარგად ჩანს.*

როგორც ვხედავთ, ე. წ. საერთო კავკასიური სამოსი, რომელიც საქართველოში ჩოხა-ახალუხისა და ჩრდილოეთ კავკასიაში „ჩერქესკის“ სახელითაა ცნობილი (უფრო სწორედ ასე რუსთა მიერაა სახელდებული), თავისი კლასიკური ფორმით ადიღე-ჩერქეზ-ყაბარდოელებსა და სხვა კავკასიელ მთიელებში საკმაოდ გვიან ჩამოყალიბდა, სამოსს კი „ჩერქეზკა“ იმიტომ ეწოდება, რომ ეს ე. წ. საერთო კავკასიური სამოსი პირველად რუსებმა ჩერქეზების ტანზე ნახეს (სავარაუდოდ XIX საუკუნეში: ვ. დალის ლექსიკონი ასეთ ლექსიკურ ერთეულს არ იცნობს). ე. სტუდენეცკაიას ამის შესახებ შენიშნული აქვს: *«Название «черкеска» было дано этой одежде русски-*

⁴⁹ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 20.

ми, которые впервые увидели ее на черкесах» [სახელწოდება „ჩერქეზკა“ ამ სახის სამოსს რუსებმა შეარქვეს, რომელთაც იგი პირველად სწორედ ჩერქეზებზე შენიშნეს].⁵⁰

ჩერქეზების სამოსის შესახებ მოსაზრებები აქვს გამოთქმული რუს კავკასიოლოგ ეთნოლოგს ლ. ლავროვსაც. ის აღნიშნავდა, რომ *ადიგელებს XIII-XV საუკუნეებში არ ჰქონდათ „ჩერქეზკა“; რომელიც XIX-XX საუკუნეებში მთიელთა ნაციონალურ კოსტიუმად იქცა: «Судя по всему, XIII-XV вв. у адыгов не было ни черкески, ни того верхнего парадного женского платья («сай»), которое в XIX-XX вв. стало главным элементом национального костюма горняков...».*

«Появление черкески, папахи, башлыка, низкой войлочной шляпы с большими полями и других мужских и женских головных уборов в быту адыгов надо отнести к более позднему времени. В свете этих замечаний нельзя согласиться с авторами опубликованного «плана-конспекта» по истории Кабарды, которые в категорической форме заявляют, будто в XIV-XV вв. имело место «окончательное оформление типа костюма, ставшего общекавказским...».

«Одежда, по словам Масуди, изготавливалась из домотканного полотна. Мужчины носили, как это видно на рельефе каменного памятника так называемого Дука-бека, обнаруженного в районе Этоко, обтягивающую талию стеганую куртку или короткую рубаху со стоячим воротником и застежками на груди, перетянутую поясом. Эта одежда, напоминающая более поздние бешметы, бытовала у кабардинцев и балкарцев и XV в. ...».

«Интерьяно сообщает о «халате с широкими рукавами из холста». Адыгский халат XIII-XV вв. не похож

⁵⁰Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 91.

на черкеску и сай (женское платье адыгских женщин в XIX в.). От них он отличается отсутствием талии, системы клиньев в нижней задней части и широкого выреза на груди...».

«Как видно из приведенных материалов, в XIV-XV вв. уже существовали прототипы таких позднейших видов кабардинского костюма, как бешмет, бурка, ноговицы и чувяки. Что касается пояса, то он напоминает нынешний лишь формой металлического набора. *Черкеска, папаха, башлык, низкая войлочная шляпа с большими полями XIX в. не имеют прототипов среди известных фрагментов адыгской одежды XIV-XV вв. Появление их в быту кабардинцев относится к более позднему периоду*» [როგორც ჩანს, XIII-XIV სუკუნეებში აღიღებებს არ ჰქონდათ არც „ჩერქეზკა“; არც ქალის სადღესასწაულო სამოსი „საი“, რომელიც XIX-XX საუკუნეებში მთიელი ქალების ეროვნული სამოსის მთავარ ელემენტად იქცა...

აღიღელთა ყოფა-ცხოვრებაში „ჩერქეზკის“, ბოხოხის (ფაფახის), ყაბალახის და განიერ-ფარფლიანი დაბალი ნაბდის ქუდის და მამაკაცისა და ქალის სხვა თავსაბურავების გაჩენა უნდა ვივარაუდოთ გაცილებით გვიან პერიოდში. ამ შენიშვნის გათვალისწინებით ვერ დავეთანხმებით ყაბარდოს ისტორიის „გეგმა-კონსპექტის“ ავტორებს, რომლებიც კატეგორიულად აცხადებენ, რომ XIV-XV საუკუნეებში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა სამოსის ეს ფორმა, რომელიც მალევე საერთოკავკასიური გახდა...

მასუდის განმარტებით, სამოსი იკერებოდა სახლში დართული ნაჭრისგან. ეტოკოს მიდამოებში აღმოჩენილი ღუკა-ბეკის რელიეფულ გამოსახულებაზე კარგად ჩანს, რომ მამაკაცები ატარებენ წელზე მომდგარ მოგვირისტებულ ქურთუკს ან მოკლე მდგარ-საყელოიან და მკერდზე დილოკავებიან პერანგს, რომელზედაც შემორტყმული აქვთ ქამარი.⁵¹

⁵¹სხვათა შორის, ეს რელიეფი მკვლევართა მიერ XVII საუკუნის დასაწყისით არის დათარიღებული (M. C. Гаджиев, В. А. Кузнецов,

ინტერიანო გვაწვდის ცნობას განიერ-სახელოებიანი ტილოს ხალათის შესახებ. XIII-XV საუკუნეების ადილური ხალათი არ ჰგავს არც „*ჩერქეზკას*“ და არც „საი“-ს. მათგან იმით განსხვავდება, რომ წელში არ არის გამოყვანილი, ქვემო ნაწილში არ აქვს კალთები, ხოლო მკერდზე ფართოდ ამოჭრილი...

განხილული მასალიდან კარგად ჩანს, რომ XIV-XV საუკუნეებში უკვე არსებობდა ყაბარდოული სამოსის გვიანდელი ფორმების პროტოტიპები: ბეშმეტი (бешмет), ნაბადი, პაჭიჭები/წვივსაცმელები (ноговицы), და წალები. რაც შეეხება ქამარს, იგი დღევანდელს მხოლოდ ლითონის ნაწილების ფორმებით წააგავს. XIX საუკუნეში გავრცელებული „*ჩერქეზკას*“, ბოხონს (ფაფახს), ყაბალახს, თექის დაბალი ფართო-ფარფლიანი ქუდს XIV-XV საუკუნეებში ცნობილ ადილურ სამოსის ფორმებში ანალოგი არ მოეპოვება. ყაბარდოულ ყოფაში ისინი გაცილებით გვიან გავრცელდა.⁵²

უშუალოდ წყაროებსაც შეიძლება მივმართოთ. XV საუკუნის იტალიელი ავტორი *იოან დე ვალონიფონტიბუსი* ჩერქეზების ჩაცმულობის შესახებ წერდა, რომ მათი მამაკაცები, წარჩინებულების გამოკლებით, საერთოდ ძლივს იფარავენ თავიანთ სიშიშვლეს რაიმე ტანსაცმლით.⁵³ გენუელი *ჯორჯო ინტერიანო* (XV-XVI საუკუნე) წერდა, რომ ჩერქეზები ლაბადის (ნაბდის?-რ.თ.) ქვეშ ატარებდნენ აბრეშუმის ან ტილოსაგან შეკერილ ე. წ. *ტერილიჩს*, რომლის განიერი ნაკეციები იმგვარად იყო წელს ქვემოთ შექუჩებული, ისევე როგორც რომაელებს ეცვათ. ... ატარებდნენ განიერ სახელოებიან ხალათსა და განიერ შარვალს.⁵⁴ XVII საუკუნის ჰოლანდიელი ავტორი *იან სტრეისიცი* საუბრობდა ჩერქეზების სამოსის შესახებ. ზამთარში ეცვათ ქურქი, ზაფხულში კი მხოლოს ერთი პერანგის ამარა

И. М. Чеченов. История в зеркале паранауки: Критика современной этноцентристской историографии Северного Кавказа – М., 20..... стр.139-140).

⁵² *Л. Л. Лавров.* Избранные труды... Нальчик, 2009, стр. 180, 182, 343-344.

⁵³ *И. Де Галонифонтибус.* Сведения о народах Кавказа. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 15.

⁵⁴ *Дж. Интериано.* О быте и обычаях черкесов. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 27.

დადიონდენ, რომელიც ჭიპამდე ჩახსნილი ჰქონდათ. ხოლო ისინი კი ვინც უბრალო ხალხისაგან თავის თავს გამოარჩევდა, იმოსებოდნენ ვიწრო შარვლებით. შარვლის სიგრძე ან ნაკუთალამდე ან კოჭამდე აღწევდა. ზედატანზე იცვამდნენ ტანზე შემოტმასნილ უსახელო ორ სამოსს [«Зимой они носят шубы, а летом ходят в одних рубахах – желтых, красных, синих или зеленых, открытых до пупка, и так можно видеть все от шеи до пупка. Те, которые хотят показать, что они не из простого народа, носят узкие штаны, доходящие до икр или до косточки, поверх надевают две одежды без рукавов (как одежда наших детей), плотно обтягивающие тело»].⁵⁵

აშკარაა, რომ არც ერთი და არც მეორე ავტორის მიერ აღწერილი ჩერქეზთა სამოსს არაფერი აქვს საერთო ე. წ. „ჩერქეზკასთან“ და მის პროტოტიპადაც ვერ ჩაითვლება. არც XVII საუკუნის ფრანგი *ჟან ბატისტ ტავერნიეს* ჩერქეზების აღწერილ სამოსს აქვს რაიმე საერთო „ჩერქეზკასთან“. ის აღნიშნავს, რომ ორივე სქესის წარმომადგენელთა სამოსი ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება; ქალები ისევე იცვამენ, როგორც მამაკაცები, გოგონები ისევე, როგორც ვაჟები. ეს სამოსი შედგება ბამბის ფერადი კაბისაგან და შარვლისაგან, რომელიც ძალიან განიერია. ისინი ატარებენ აგრეთვე პატარა დალიანდაგებულ ქურთუკს, რომელიც თეძომდე წვდებათ.⁵⁶

1772 წელს კავკასიაში ნამყოფი *პიტერ გენრი ბუსის თანახმად*, ჩერქეზი მამაკაცების სამოსი ისეთივეა, როგორც ნოღაელებისო. მათი ზედა ტანსაცმელი წარმოადენს უხეშ ლაბადას (=ნაბადს?). ზაფხულში კი მათ სამოსს შეადგენდა პერანგი,

⁵⁵ Я. Стрейс. Три путешествия. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 73.

⁵⁶ *Жан батист Тавернье*. Шест путешествий в Турцию, Персию и Индию. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 59.

რომელიც წინიდან იმდენად ჩახსნილი იყო, რომ შეიძლება სხეული ჭიპს ქვემოთ დაინახო.⁵⁷

პირველად „ჩერქეზკის“ ანალოგიური სამოსი ჩერქეზებში დადასტურებული აქვს 1793-1794 წლებში *პეტერ-სიმონ პალასს*: *«Мужская одежда легкая, опрятная и скромная, во многих отношениях похожа на татарскую, но более элегантная. Верхняя одежда обычно с маленькими вышитыми карманами на каждой стороне груди, в которые они кладут патроны»* [მამაკაცის სამოსი მსუბუქი, მოწესრიგებული და მოკრძალებულია. ძირითადად წააგავს თათრულს, თუმცა უფრო მოხდენილია. ზედა სამოსზე მკერდის ორივე მხარეს, როგორც წესი, მიკრებულია მცირე ზომის ნაქარგი ჯიბეები, რაშიც აწყობენ მასრებს].⁵⁸

ამრიგად, XV-XVIII საუკუნეების ჩერქეზული სამოსი არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს XIX საუკუნის ე. წ. საერთოკავკასიური სამოსის პროტოტიპად. „ჩერქეზკა“ არაა აღრინდელი ადიღური სამოსის განვითარების შედეგად მიღებული და მისი სახელწოდებაც მხოლოდ სატყუარაა, რომელსაც ბევრი მკვლევარი შეცდომაში შეჰყავს და „ჩერქეზკას“ ადიღე-ჩერქეზ-ყაბარდოელების შემოქმედებად, მათი კულტურის ელემენტად აცხადებენ და იმასაც აღნიშნავენ, რომ ჩრდილოეთ კავკასიისა და სამხრეთ კავკასიის ხალხებში ის ადიღეელთაგან გავრცელდა. მაგალითად, შეიძლება დავასახელოთ *ვ. გუდაკოვი*, რომელიც წერს: *«Мужская одежда адыгов была распространена по всему Северному Кавказу и даже в Закавказье»* [მამაკაცის ადიღური სამოსი გავრცელებული იყო მთელ ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიაშიც კი].⁵⁹ ასევე შეიძლება მოვიტანოთ კიდევ

⁵⁷*Путер Генри Брус*. Мемуары. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 108.

⁵⁸*П.-С. Паллас*. Заметки о путешествии в южные наместничества российского государства в 1793-1794 годах. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 266.

⁵⁹*В. В. Гудаков*. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007, С. 458.

ერთი ციტატა: *«Наряду с традиционным костюмом весьма популярной в Кахети и Картли была северокавказская черкеска из белого или желтого сукна с газырницами на груди»* [ქართლსა და კახეთში საკმაოდ პოპულარული ტრადიციული სამოსის პარალელურად გავრცელებული იყო მკერდზე სამასრეებიანი თეთრი ან ყვითელი ქსოვილისგან შეკერილი ჩრდილოკავკასიური „ჩერქეზკა“].⁶⁰

ვ. გულაკოვი როდესაც კაზაკების მიერ „ჩერქეზკის“ შესებაზე საუბრობს, ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ: *«Началось постепенное заимствование того типа одежды, который был выработан Западным Кавказом в течение если не тысячелетий, то веков»* [დაიწყო იმ ტიპის ტანსაცმლის გავრცელება, რომელიც ათასწლეულების თუ არა საუკუნეთა განმავლობაში მინც იყო შემუშავებული დასავლეთ კავკასიაში].⁶¹

ეს და სხვა ავტორები უფრო შორსაც მიდიან და ადიღეური სამოსის მსგავსებას სკვითურ და კაზაკების სამოსთან ნახულობენ.

ეს თუ მართლაც ასე იყო, ოსურ, ჩაჩურსა და ინგუშურ ენებში „ჩერქეზკის“ აღმნიშვნელი ტერმინები ქართულიდან რატომ არის შესული.

ე. სტუდენტკაია აღნიშნავს: *«Другая группа народов – осетины, чеченцы, ингуши называют черкеску терминами, которые являются вариантами названия чоха, чуха, распространенными в Закавказье, в том числе и в Грузии. Черкеска по-осетински цухъхъа, по-чеченски чоа, по-ингушски чохкий. Видимо, эти названия занесены из Грузии»* [სახვა ხალხები – ოსები, ჩეჩნები, ინგუშები ჩერქეზკას სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ, საქართველოში გავრცე-

⁶⁰ Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, М., 1982. С. 62.

⁶¹ В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ..., С. 459-460.

ლებული ტერმინების *ჩოხა/ჩუხა*-ს ვარიანტებით მოიხსენიებენ. ოსურად – *чухчаа*, ჩეჩნურად – *ჩუა*, ინგუშურად – *ჩოხკიი*. როგორც ჩანს, ეს ტერმინი ნასესხებია საქართველოდან].⁶²

რანაირად და როგორ შეიძლება, რომ ტერმინები ქართული ენიდან შეეთვისებინათ ოსებს, ინგუშებსა და ჩაჩებს და სამოსი – ჩერქეზებისაგან? რა თქმა უნდა, სამოსის საქართველოდან გავრცელებასთან ერთად, ჩრდილოეთ კავკასიის დასახელებულ ხალხებში ტერმინიც, შესაბამისად, ქართული ენიდან შევიდა. თუმცა დასახელებული ავტორი ოსებში, ჩაჩებსა და ინგუშებში *ჩოხა-ახალუხის/„ჩერქეზკას“* დაჟინებით მაინც ადიდეელთაგან შეთვისებაზე საუბრობს.

ამასთან დაკავშირებით შევნიშნავთ, რომ ქართულ სხვადასხვა სახეობის ჩოხა-ახალუხსა და ჩერქეზულ-ადიღეურ-ყაბარდოულ მამაკაცის სამოსს შორის არც ისეთი მნიშვნელოვანი განსხვავება იყო და მეორე – მისსავე წიგნში მოყვანილი ოსების, ინგუშებისა და ჩაჩების სურათები, რომლებზედაც ჩოხოსანი მამაკაცები არიან გამოსახული, არსებითად არაფრით განირჩევა მამაკაცის ქართული *კაბისაგან/ჩოხისაგან*. მაგალითად, 1790 წლის ერთერთი ნახატის მიხედვით ინგუშების *ჩოხა* ქართული ჩოხისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ ის ზედატანზე მჭიდროდ მორგებული არაა და მკერდთან მხოლოდ ოთხ-ოთხი სამასრე აქვთ მიკერებული. ჩოხის შიგნით ინგუშებსაც ახალუხი აცვიათ.⁶³

ჩოხა-ახალუხი/„ჩერქეზკა“ მამაკაცის ქართული *სამოსის-/კაბის/ჩოხის* განვითარების შედეგად რომაა ჩამოყალიბებული ეს კარგად ჩანს შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ფრესკებიდან, რომლებზედაც ამა თუ იმ ტაძრის ქტიტორები არიან გამოხატულნი და, ბუნებრივია, ეს მაშენებელნი საერო პირები და თანაც ზედაფენის წარმომადგენლები იყვნენ. ცნობილია, რომ საქართველოში *ჩოხა-ახალუხი* თავდაპირველად მხოლოდ

⁶² Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 91.

⁶³ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 21.

ფეოდალური ზედაფენის სამოსი იყო. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ *წელში გამოყვანილი მოკლე კაბა (ჩოხაც სწორედ წელში გამოყვანილი კაბაა! – რ. თ.) ქართველ უფლისწულთა და დიდებულთა ტრადიციულ, სადღესასწაულო სამხედრო შესამოსელს წარმოადგენდა.*⁶⁴ მამაკაცი ასეთი წელში გამოყვანილი მოკლე კაბით, რომელიც წვივებამდე წვდება, გამოხატულია სვანეთში *იენაშის* ეკლესიის კედელზე. ის XIII-XIV საუკუნეების მიჯნით თარიღდება.⁶⁵ მეცნიერთა წრეში საყოველთაოდ ცნობილია იმავე სვანეთში *ლაღამის* ეკლესიის ფრესკა, რომელიც შესანიშნავადაა ჩვენამდე მოღწეული და რომელზედაც გამოხატულია ქტიტორი, ადგილობრივი ფეოდალი *შაღვა ქირქიშლიანი* (იხ. სურათი 2). ის ტრადიციული ქართული მამაკაცის კაბითაა შემოსილი. გრძელი კაბა ქტიტორს წვდება თითქმის კოჭებამდე (კოჭებს ზემოთ დაახლოებით 15 სანტიმეტრზე), ჩახსნილია და წელში გამოყვანილი. ზედატანი ტანზე მჭიდროდაა მორგებული და, რაც მთავარია, ისევე როგორც ჩოხას, მასაც გულისპირი ამოჭრილი აქვს და წელს ზედა ნაწილი ღილკილოებით აქვს შეკრული. კაბის შიგნით, ისევე როგორც გვიანი შუა საუკუნეების ჩოხის შიგნით, გრძელსახელოებიანი *პერანგი/ახალუხი* აცვია, რომელსაც ახალუხისაგან ის განასხვავებს, რომ ფეხზე მდგომი საყელო არა აქვს მიკერებული (კაბაა საყელოანი). წელზე, ისევე როგორც ჩოხის მმოსავთ, *შაღვა ქირქიშლიანს* გრძელი და სწორი ხმალი აქვს შემორტყმული. წარწერის თანახმად, მესტიის თემის სოფელ ლაღამის მაცხოვრის ეკლესია, რომელშიც *შაღვა ქირქიშლიანის* პორტრეტული გამოსახულებაა, XIV საუკუნეშია აგებული და მოხატული. ლაღამის ფრესკაზე გამოსახული *ქირქიშლიანის* ფრესკა ფაქტობრივად პირველი სამოსია, რომელზედაც მამაკაცის კაბა ჩახსნილია და მისი ზედა ნაწილი ღილკილოებითაა

⁶⁴მ. ყენია. სამეფო პორტრეტი იენაშის იანის ეკლესიის მოხატულობაში. – საქართველოს სიძველენი, №2, 2002.

⁶⁵მ. ყენია. სამეფო პორტრეტი..., 2002.

შეკრული. თუ ვახუშტის ზემომოყვანილ სიტყვებსაც გავიხსენებთ, რომ ერთმეფობისას „კაბა გრძელი კოჭამდე უღილოდ“ იყო გავრცელებული, გამოდის, რომ სვანი ფეოდალის კაბა პირველი ჩაჩსნილი კაბაა, იგი *ჩოხა-ახალუხის* აშკარა პროტოტიპია (კაბის ქვეშ *ქირქიშლიანს* იმავე სიგრძის მოწითალო შიდა სამოსი – *ახალუხი* აცვია). XIV საუკუნისაა აგრეთვე გიორგი II დადიანის ფრესკა (იხ. სურათი 3), რომლის სამოსიც (კაბა, ჩოხა) ქირქიშლიანის სამოსის ანალოგურია.

საინტერესოა *ქოლაგირის* მთავარი ტაძრის ფრესკებიც: ყველა გამოსახულება კაბითაა შემოსილი, რომელთაგან ზოგიერთი გრძელი და ზოგიერთი მოკლე, მუხლებამდე მწვდომია. **„შესამოსელის ამ სახეობას საქართველოში შუა საუკუნეების მთელს სიგრძეზე ვხვდებით. ... პორტრეტთა რიგში ყველა კაბა ერთი სახისაა – წელში გამოყვანილი, გვერდზე ჩაჩსნილი და საოლველით შემკული... ამ სახის შესამოსელის მაგალითები დღეს უკვე მრავლადაა ცნობილი ქართული კედლის მხატვრობის XI-XVI საუკუნეების ძეგლებში“.**⁶⁶ ასეთივე კაბებით არიან შემოსილნი XIV საუკუნის დასაწყისის საფარის წმიდა საბას მონასტრის ქტიტორებიც.⁶⁷

ყველა ეს ფრესკა მკვლევარის მიერ XI-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული. ყველა ამ კაბას საერთო აქვს გვიანდელი პერიოდის ზედაფენის სამოსთან – *ჩოხა-ახალუხთან* (სიგრძე, წელში გამოყვანილი, ზედატანი ტანზე მომჯდარი). განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ამ შემთხვევაში მამაკაცის ეს კაბები გვერდიდანაა ჩაჩსნილი. კაბებში არიან გამოწყობილი სორის ეკლესიის ფრესკებზე წარმოდგენილი ქტიტორებიც. მათ მოსავთ „ქართველ დიდებულთა ტრადიციული სამოსი – წელში

⁶⁶ ზ. სხორტლადე, ისტორიულ პირთა პორტრეტები გარეჯის მრავალმთის ქოლაგირის მონასტერში, თბ., 2000, გვ. 85.

⁶⁷ გ. ხუციშვილი. საფარის კედლის მხატვრობა. თბ., 1988.

გამოყვანილი, მოკლესახელოებიანი კაბა და გრძელი, ვიწროსახელოებიანი შიდა პერანგი, ე. წ. ფესუელი სამოსი“.⁶⁸ სორის ფრესკები XIV-XV საუკუნეებითაა დათარიღებული. კაბები წინიდან ჩახსნილი არაა, ისინი მუხლებს ოდნავ ქვემოთაა ჩამოშვებული და, როგორც აღინიშნა, წელში გამოყვანილია. სორის ეკლესიაზე გვიანდელი ხანის (XVI-XVIII საუკუნეების) პორტრეტული გამოსახულებებიცაა. გვიანდელი ფიგურების კაბები უკვე წინიდანაა ჩახსნილი, კაბა წელში დავიწროებულია, გულისპირი ღრმად აქვს ამოჭრილი, სამკუთხედად ამოჭრილი გულისპირის შიგნით შიდა სამოსი ანუ ახალუხი მოუჩანთ.⁶⁹ რადგან რაჭის ძეგლებს შეეხეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ აქ კაბით შემოსილი მამაკაცის სხვა ფრესკებიც გვხვდება. მაგალითად, შეიძლება დასახელოდეს ზემო კრიხის მთავარანგელოზის ეკლესიის ფრესკა. ფრესკაზე ჩრდილოეთის კედლის მეორე რიგში საკურთხეველთან ახლოს დახატულნი არიან დიდებულები, რომლებსაც მუხლს ქვემოთ ოდნავ ჩამოშვებული კაბები მოსავთ. კაბები წელში გამოყვანილია.⁷⁰ სოფელ ბუგეულის ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე ხუთი საერო პირია წარმოდგენილი (სამი ქალი და ორი მამაკაცი). XVI საუკუნის ამ ფრესკაზე ორივე მამაკაცი კაბაშია გამოწყობილი. სამოსს მხოლოდ მასრები აკლია, დანარჩენით ის არაფრით განსხვავდება ჩოხისაგან: კაბები წელში გამოყვანილია, ზედა მონაკვეთში ჩახსნილი და ღილაკილოებით შეკრული. წელსზედა ნაწილი ტანზე მჭიდროდაა მომდგარი. საერო პირებს წელზე სარტყელი აქვთ შემორტყმული.⁷¹ ამავე ეკლესიის კედელზე ზაზა ლასხიშვილისა და მისი მეუღლის *კეკელუცას* ფრესკაცაა.

⁶⁸ ზ. *სხირტლაძე*. სორის ეკლესია. *ი. ჭიჭინაძის* მონაწილეობით, თბ., 2009, გვ. 19.

⁶⁹ *ი. ჭიჭინაძე*. სორის წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობა, თბ., 2014, 49-50.

⁷⁰ ვ. *ბოჭორიძე*. რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძვედეები, თბ., 1994, გვ. 473, სურ. 55.

⁷¹ ვ. *ბოჭორიძე*. რაჭა-ლეჩხუმის... 1994, გვ. 447, სურ. 29.

მამაკაცის ჩონხა მთლიანად ჩახსნილია, წელში გამოყვანილია და შიგნიდან ახალუხი აცვია, წელზე სარტყელი აქვს შემორტყმული.⁷²

ქართული კოსტუმის ნიმუშების შესწავლა VI-VII საუკუნეებიდან ხერხდება. ამის საშუალებას პირველ ყოვლისა ჯვრის დიდი ტაძრის ქტიტორთა გამოსახულებები იძლევა. ქტიტორთა „კაბა წელში დავიწროებული, გრძელ და ვიწროსახელოებიანი, ქობისაკენ გაგანიერებულია, ქობა რკალისებურადაა შეჭრილი“.⁷³ ადრე შუა საუკუნეებს ეკუთვნის *დავათის* ქვასვეტი (ზოგიერთი მკვლევარი მას IV საუკუნის II ნახევრით ათარიღებს), რომლის ქვედა კომპოზიციაში გამოსახულია დიდებულთა სამოსში – კაბაში გამოწყობილი თავადხურული მამაკაცის ორი ფიგურა.⁷⁴ გრძელი კაბა აცვია *ტბეთის* დასავლეთის ფასადზე გამოსახულ *აშოტ კუჩსაც* (X საუკუნე). მისი კაბაც ბოლომდე ჩახსნილია.⁷⁵ მეცნიერთათვის საყოველთაოდ ცნობილია მთიულეთის ხადის ხეობის სოფელ *ქოროლოს* ეკლესიის (მკვლევართა ერთი ნაწილი მას VIII-X საუკუნეებით, მეორე ნაწილი X-XI საუკუნეებით ათარიღებს) რელიეფები. ეკლესიის ფასადის ფრიზებზე აღბეჭდილი არიან მამაკაცები, როგორც ქტიტორები, ისე მშენებლები. ამკარაა, რომ ქტიტორებსაც და მშენებლებსაც წელში გამოყვანილი კაბები აცვიათ. მშენებელთა კაბები უფრო მოკლეა – ის მუხლებამდე წვდებათ, ხოლო ქტიტორებისა კოჭებამდე გრძელია. *ლ. თავაძეს* აზრით: „ღვთისმშობლისა და ქრისტეს მარჯვენა მხარეს მესამე სართულზე გამოსახულია უწვერო მამაკაცი. ჩაცმულობიდან გამომდინარე, ის დაბალი სოციალური სტატუსის მატარებელია,

⁷² თ. ბერაძე. რაჭა, თბ., 1983 (იხ. ტაბულა).

⁷³ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 10.

⁷⁴ *საქართველოს* ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბ., 2004, გვ. 244.

⁷⁵ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 14.

ხოლო სამოსი უბრალო *ჩოხას* წარმოადგენს – მისი ტანისამოსი ანალოგია სხვა მომუშავე პირების ჩაცმულობისა“.76 ისევ რელიეფს უნდა შევეხოთ: 1957 წელს ეთნოლოგ *ნ. რეზიაშვილს* ბოლნისის ახლო ნასოფლარიდან ჩამოუტანია გადატენილი ქვასვეტი, რომლის ქვედა ნაწილზე მამაკაცის რელიეფური გამოსახულებაა. „ქვასვეტზე გამოხატულ მამაკაცს აცვია მხედრული კაბა, რომელიც წინ გახსნილია და მორკალული კალთა მუხლქვემოთ სცემს. ის მკერდზე ამოჭრილია ჩოხის მსგავსად, კისერთან მრგვლად ამოჭრილი პერანგი მოჩანს. კაცს წელზე ქამარი არტყია, რომლიდანაც ჩამოსულ, სხვადასხვა სიგრძის ორ ზონარზე ქარქაშიანი სატევარია ჩამოკიდებული. მარჯვენა მხარეზე მოსასხამის ნაწილია დამაგრებული, რომელიც, ზურგს უკან გადადის...“77 შუა საუკუნეების ამ რელიეფურ გამოსახულებაზე, რა თქმა უნდა, გვიანდელი თითქმის ჩოხის თარგთან გვაქვს საქმე. ჩვენამდე მოღწეულ V-VIII საუკუნეების სტელეებზე გამოსახულ ყველა რელიეფური ქანდაკების მიხედვით, იმდროინდელი მამაკაცების აბსოლიტური უმრავლესობა კაბებით იყო შემოსილი.78

XI-XIII საუკუნეებში მრავლადაა წარმოდგენილი წელში დავიწროებული, მოკლე და ბოლოგანიერი კაბები.79 *ნ. ჩოფიკაშვილი* განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს *სორის* ქტიტორისა და *ლაღამის* მაცხოვრის ეკლესიაზე მოთავსებულ *ქირქიშლიანის* გამოსახულებებს. სორის ქტიტორის კაბას გული-

76 *ლ. თავაძე*. ფეოდალური საქართველოს სოციალური შემადგენლობა ქოროლოს რელიეფების მიხედვით. – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ინსტიტუტის შრომები, ტომი. IV, 2011, გვ. 44.

77 *დ. ბერძენიშვილი*. „ხევი ბოლნისისა“. – დმანისი, IV, თბ., 2003, გვ. 209.

78 *გ. ჯავახიშვილი*. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მცირე ქანდაკება (რელიეფური ქანდაკება სტელეებზე. V საუკუნის ბოლო VIII საუკუნის დასაწყისი), თბ., 2014.

79 *ნ. ჩოფიკაშვილი*. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), გვ. 29.

სპირთან სამკუთხედად ჩაჭრილი აქვს. ისევე როგორც ჩოხო-სანს მასაც შიგნიდან შიდა სამოსი აცვია. „ზედა სამოსის მოკლე სახელოების ქვეშიდან მეორე, გრძელი და ვიწროსახელოებიანი წითელი ფერისა უჩანს“.⁸⁰ მისივე აღნიშვნით, *სორის* ქტიტორთა ძირითადი თარგი XIII-XIV საუკუნეებში საქართველოში გავრცელებული სამოსისას იმეორებს, იმ განსხვავებით, რომ ჩაქმეჭრილი წელშიც ისე მკვეთრად დავიწროებული არაა.

გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აქამდე გავრცელებული კაბები-საგან *შალვა ქორქიშლიანის კაბა* მთელი რიგი ნიშნებით განსხვავდება; *ქორქიშლიანის კაბა* გარდამავალი საფეხურია აქამდე გავრცელებულ კაბებსა და უკვე გვიან – XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან გავრცელებულ *ჩოხას* შორის. ისევე როგორც *ჩოხას*, მასაც შეჭრილი ჩაქები გააჩნია. ასეთი შეჭრილჩაქიანი კაბები კი საქართველოში XI საუკუნიდან გვხვდება.⁸¹ *გ. ჩიტაია* სამართლიანად მიიჩნევდა, რომ *შეჭრილი ჩაქი სამოსს მხედრულ დანიშნულებას ანიჭებს*.⁸² ჩვენი მხრიდან კი დავამატებთ, რომ მამაკაცის სამოსზე (*კაბა/ჩოხა*) *ჩაქების* შეჭრა არა მხოლოდ მეომარს, არამედ მიწისმომქმედსაც სჭირდებოდა.

როგორც ირკვევა, *ლაღამის* ეკლესიაზე გამოსახულ მამაკაცის კაბასთან ბევრი რამ აქვს საერთო *ღმანისის* ბარელიეფს: „კაბებიც მათ, საერთო შთაბეჭდილებით, ერთნაირი აცვიათ: საყელო-ამოჭრილი და გადაკეცილი, წინ შეკრული (მარცხენა ფიგურას კარგად ეტყობა ღილები სარტყლამდე), წელში ვიწრო, რკალად ამოჭრილი კალთით; კაბა მოკლეა, მხოლოდ მუხლებამდე ჩამოდის და მის ქვეშ ჩანს ისევე ამოჭრილი დაჭრელებული პერანგის არშია (ეს დეტალები უკეთ ჩანს მარც-

⁸⁰ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), გვ. 37.

⁸¹ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), გვ. 39.

⁸² გ. ჩიტაია. წინასიტყვაობა *ივ. ციციშვილის* წიგნისა „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“, თბ., 1955, გვ. 24.

ხენა ფიგურაზე). ორივეს წელზე სარტყელი აკრავს. ... მარჯვენა ფიგურას მარცხენა ხელის სახელო თითქოს ყურთმაჯიანი აქვს, მარჯვენა ხელზე კი სახელო ნორმალურია“.⁸³

შლვა ქირქიშლიანის კაბასთან/ჩოხასთან ძალიან დიდი მსგავსება აქვს ქართლის სოფელ ნაბახტევის ღვთისმშობლის ეკლესიის (XV საუკუნის I ნახევარი) აღმაშენებელ *ქუცნას* ფრესკას. *ქუცნას* კაბაც წინიდან ჩახსნილია და წელში გამოყვანილი. *ქირქიშლიანის* კაბასავით, *ქუცნას* კაბასაც ფიგურები ამშვენებს. ქტიტორს შემორტყმული აქვს განიერი სარტყელიც. კაბის შიგნით ახალუხი აცვია. *ქირქიშლიანის* ჩოხისაგან *ქუცნას* კაბა მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ მას საყელო არა აქვს.⁸⁴ ამრიგად, XVIII-XIX საუკუნეების ჩოხის თარგი XIV-XV საუკუნეებში უკვე ჩამოყალიბებული იყო.

1628-1654 წლებში დასავლეთ საქართველოში იმყოფებოდა იტალიელი მისიონერი *დონ კრისტოფორო დე კასტელი*, რომელმაც იმდროინდელი მამაკაცების ნახატები მნიშვნელოვანი რაოდენობით დაგვიტოვა. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველ მამაკაცებს ძირითადად მუხლებამდე კაბა ეცვათ. კაბების უმეტესობა წელში გამოყვანილია და ზედა ნაწილი ღილკილოებით არის შეკრული.⁸⁵ ასე რომ, XVII საუკუნეში ჩოხა-ახალუხი თავისი სამასრეებით ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული. ის მხოლოდ XVIII საუკუნეში ფორმირდა. „1670 წლიდან კი, საზოგადოების ყველა ფენაში, ეროვნული ჩა-

⁸³ *ლ. მუსხელიშვილი*. დმანისი, ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა. კრებული: შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 317-318. იხ. აგრეთვე კრებული: დმანისი, II, 2000, გვ. 50.

⁸⁴ *გ. ბოჭორიძე*. ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები. გამოსაცემად მოამზადეს *ზ. სხირტლაძემ* და *ნ. ჩიტიშვილმა*, თბ., 2011, ტაბ. XCIV-2.

⁸⁵ *დონ კრისტოფორო დე კასტელი*. ცნობები და აღბომი საქართველოს შესახებ. *ბ. გიორგაძის* გამოცემა, თბ., 1976, ნახატები №№33, 34, 43, 47, 48, 89, 224, 318, 319...

ცმულობა დამკვიდრდა საბოლოოდ. იმ ნახატზე, სადაც მოცემულია მაღალადიანთ ოჯახი (1670 წ.) მოჩანს: *ახალუხი, ქულაჯა, გრძელ სახელოიანი ჩონა, კრავის ფაფახი, ვერცხლის ქამარი* და სხვ.“⁸⁶ მაღალაანთ ფრესკის განსაკუთრებული მნიშვნელობის შესახებაც მიუთითებდნენ: „აღმაშენებელთა ეს სურათი, როგორც პ. იოსელიანმა აღნიშნა, საინტერესოა არა მარტო სამხატვრო, არამედ აგრეთვე ეთნოგრაფიული თვალსაზრისითაც, ვინაიდან შეიცავს ისეთ ელემენტებს, რომლის საშუალებითაც ჩვენ შეგვიძლიან აღვადგინოთ იმ დროინდელი, ე. ი. მე-XVII-ე საუკუნის, ჩვეულებანი ტანსაცმლის მხრით“.⁸⁷ აღნიშნულ ფრესკაზე დაკვირვება იმ დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა, რომ XVII საუკუნის 70-იან წლებში ჯერ კიდევ არ იყო ჩონა საბოლოო სახისა – მას სამასრეები არაა აქვს (ყოველ შემთხვევაში ჩვენ მას ვერ ვამჩნევთ), თუმცა თარგი მთლიანად უკვე შემდეგდროინდელი ჩონის თარგია. ფრესკაზე წარმოდგენილ ერთი ოჯახის წევრებს სხვადასხვა ფერის ჩონა აცვია. მათი სიგრძე კოჭებს ზემოთ დაახლოებით 15 სანტიმეტრზე ზემოთაა. არც ერთ მამაკაცს შარვალი არ აცვია. ისიც საყურადღენტოა, რომ მაღალაძეების ოჯახის ყველა წევრის ფეხსამოსი მაღალქუსლიანი ქოშებია, გარდა სასულიერო პირისა. მამაკაცთა მაღალქუსლიანი ფეხსაცმელი (ქოშები)

⁸⁶ ივ. ციციშვილი. მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 37. იხ. აგრეთვე: ს. მაკალათია. კავთურას ხეობა, თბ., 1960, გვ. 7; ვ. ბოჭორიძე. ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები. თბ., 2011, ტაბ. X-3; ვ. ბოჭორიძე. ანდერძი პაპუა მაღალაძისა 1681 წლისა. – საქართველოს მუზეუმის მოამბე, IX-B, ტაბ. IV, V.

⁸⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან კავთურას ხეობაში 1923 წელს. – ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, №5, 1925, გვ. 139.

საზეიმო, გამოსასვლელი უნდა ყოფილიყო. კიდევ ერთი გარემოების შესახებ: *ივ. ციციშვილი ფაფახის*⁸⁸ შესახებაც საუბრობს. ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ, მაღალაძეების ოჯახის წევრებს უბრალოდ ზამთრის ქუდები ახურავთ. ამ ქუდებს, ერთის გამოკლებით, მხოლოდ შუბლის არეში სარტყლის სახით აქვთ ბეწვი, დანარჩენი დიდი ნაწილი კი ჩვეულებრივი ქსოვილი უნდა იყოს [ჩვენი ვარაუდით, ეს თავსაბურავი შეიძლება იყოს საზამთრო სპარსული ქუდი].

⁸⁸ბოლო დროს *ფაფახი* ლამის ქართულ ეროვნულ თავსაბურავად გამოცხადდა. ფაფახი ქართველ მთიელ მწყემსთა შორის საკმაოდ გვიან გავრცელდა. ფაფახი „ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონში“ მოთავსებულ ქართული ქუდების საილუსტრაციო მასალაშიც არაა წარმოდგენილი. ფაფახი XVIII-XIX საუკუნეებში არც ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებში იყო საყოველთაოდ გავრცელებული. *ე. სტუდენეცკაიას* მონოგრაფიაში მოთავსებულ ჩრდილოეთ კავკასიელთა XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დასაწყისის სურათებზე არც ერთ მამაკაცს ფაფახი არ ახურავს. ის პირველად 1830-იანი და 1840-იანი წლების სურათებზე ჩანს. ჩერქეზები, ქალებიც და კაცებიც, ატარებდნენ ცილინდრული ფორმის ზემო ნაწილში მომრგვალებულ ქუდებს. ქუდს ქვედა ნაწილში შემოვლებული ჰქონდა სირმები, ზედა მომრგვალებულ ნაწილში კი სირმები რადიალურად დასდევდა. ქუდს ზემო ნაწილში ცენტრიდან ფოჩი ჰქონდა ჩამოშვებული. ოსურ და ინგუშურ მიწისზედა აკლდამებში უმეტესად ქსოვილისაგან შეკერილი ქუდებია აღმოჩენილი. XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ადიღეელებში გზას იკაფავს ქსოვილისა და ტყავის შეერთებით შეკერილი ქუდები; ესაა ე. წ. დაბალი ფაფახი. 1820-1830-იან წლებში საკმაოდ ფართო ძირისა და ზედა ნაწილში ამობურცულ ფაფახებს ატარებდნენ ჩაჩნები. იგივე შეიძლება ითქვას ნაბღის შესახებაც. როგორც ფაფახი, ისე ნაბაღი ნომადური კულტურის ელემენტია, იმ ხალხთა მიერაა შექმნილი, რომლებიც მუჟრნეობის ფორმებიდან გამომდინარე (მეცხოველეობა) დროის დიდ პერიოდს ცის ქვეშ ატარებდნენ. ფაფახის ქართულ ეროვნულ თავსაბურავად მიჩნევა ეთნოლოგიისა და ქართული კულტურის დაბალი ცოდნის შედეგია. ქართველ ხალხს არ ჰკრძება სხვათა კულტურის ელემენტების ქართულ კულტურად გასაღება.

მამაკაცის სამოსის განვითარების შემდეგ ეტაპად უნდა მივიჩნიოთ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ მამაკაცის სამოსი – *ჩაქურა*. ამგვარი თარგი უნდა შემუშავებულიყო *შარვლის* დამკვიდრებით, რამაც *წელის არეში კაბის/ჩოხის* გადაჭრა გამოიწვია და მივიღეთ ფაქტობრივად ახალი სამოსი. *ჩაქურას* ზედა ნაწილს ქართველები „*ჭონიას*“ უწოდებდნენ, ხოლო ქვედა ნაწილს, შარვალს – „*ბუდიანს*“. „ბუდიანი“ ანუ „ჩაქურა შარვალი“ ძალზე განიერუბიანი იყო. იკერებოდა სათავეში გაყრილი ლარით (ხვანჯრით). შეკერვისას შარვლის ზემო ნაწილი მრავალ ნაოჭს იყრიდა. ამ ნაოჭებს ჩაქები ეწოდებოდა. შარვლის ტოტები ზემოთ განიერი, ქვემოთ კი ვიწრო იყო. ზოგიერთ მხარეში (სამეგრელო, სამცხე, ზემო აჭარა) ასეთი თარგის შარვლის ქართული სახელწოდება „*ძიგვა*“/„*ძიქვა*“ იყო. *ჩაქურას* ფართოდ გავრცელების მიუხედავად, გურიასა და აჭარაში ზედაფენის წარმომადგენლები ხშირად უპირატესობას ჩვეულებრივ ქართულ ჩოხას ანიჭებდნენ.

ამრიგად, როგორც ირკვევა მოკლე ჩოხა (*ჩაქურა*, *ძიგვა ჩოხა*) მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსათვის იყო დამახასიათებელი. გვიან პერიოდში ისინი უკვე *კაბით/ჩოხით* აღარ იმოსებოდნენ. ამის ირიბი გამოძახილი ისიც უნდა იყოს, რომ მარმარილოს ზღვის რეგიონში მცხოვრები ქართველები (მუჰაჯირად წასულები როგორც აჭარიდან, ისე შავშეთ-კლარჯეთიდან) მათ მეზობლად მცხოვრებ ასევე მუჰაჯირ აფხაზებს „კაბიანებს“ უწოდებენ (XIX საუკუნის სურათებზე აფხაზები მხოლოდ *ჩოხითა* და *წვივსაცმელებით/პაიჭებით* არიან წარმოდგენილი). ბუნებრივია, ჩაქურიანი ქართველისათვის ცოტა უცნაური იყო მამაკაცი მხოლოდ *კაბაში/ჩოხაში* შარვლის გარეშე. როდის უნდა მომხდარიყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ანუ „ოსმალის საქართველოში“ ქართული ეროვნული სამოსის ჩოხა-ახალუხის გადაჭრა და ხონჯრიანი შარვლის-/ძიგვას/ლაზურაის/ბუდიანის ჩაცმა? ვფიქრობთ, მაჰმადიანობის გავრცელების პარალელურად, ძირითადად XVIII საუკუნეში, უფრო ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან. ასეთი სამოსის

პრაქტიკულობის გამო კი ის მეზობელ გურიასა და სამეგრელოშიც ადვილად და სწრაფად გავრცელდა.⁸⁹

ამდენად, არაა გასაზიარებელი მოსაზრება, რომ მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში საქართველოში საეკლესიო არქიტექტურაზე გამოსახულ მამაკაცებს *კაბის/ჩოხის* ქვეშ შარვალი ეცვათ. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მთელი რიგი უძველესი ქართული ეთნოგრაფიული რეალიები ხევსურეთში იყო დაკონსერვებული. ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი დროისათვის ხევსურული სამოსელისათვის *შარვალი* უცნობი იყო. ხევსური მამაკაცის ტანსაცმელში შედიოდა: *პერანგი, ნიფხავი, ჩოხა, ქული, პაჭვიჭები, საწვივეები, წინდები და ქურები*.⁹⁰ ს. მკლათია მიუთითებდა, რომ მოხუცებს ეხლაც ახსოვთ, რომ ძველად გლეხები დადიოდნენ გრძელი პერანგით... უმარვლოდ.

როგორც ვხედავთ, ყველა მოსაზრების შეჯერებით დასტურდება, რომ საერთოკავკასიური *ჩოხა/„ჩერქესკა“* საქართველოში და ქართველი ხალხის მიერაა შექმნილი. ქართველთაგან კი ის, კულტურულ-ისტორიული კონტაქტების შედეგად, გავრცელდა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებში. მამაკაცის ქართულმა *კაბამ/ჩოხამ* საბოლოო სახე მიიღო მას შემდეგ, რაც საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღი ფართოდ გავრცელდა და მას სამასრეები მიეკერა. სამასრეების მიკერება კი უფრო ადვილად გამოსაყენებელს ხდიდა ცეცხლსასროლ იარაღს. ამავე დროს, სამასრეებმა კიდევ სხვა ფუნქციაც შეიძინა. ასეთი კაბით

⁸⁹ არაა მართებული XIX-XX საუკუნეების მიჯნის ფრანგი ავტორი, რომელსაც მიაჩნდა, რომ გურიაში „ჩაქურა“ წინ უსწრებდა „ჩოხას“: „გურულებისა და ლაზების ტანსაცმელს შორის განსხვავება არ არის; მას ეწოდება ჩაქურა... სამწუხაროდ, ვლინდება ჩაქურას ჩოხით შენაცვლების ტენდენცია“ (ბარონ დე ბაი საქართველოში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო *ლეილა მადრაძემ*, თბ., 2011. გვ. 102). პირიქით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში *ჩოხას ჩაქურა* ჩაენაცვლა.

⁹⁰ ვ. ჩიტაია. წინასიტყვაობა *ივ. ციციშვილის* წიგნისა „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“, თბ., 1955, გვ. 6.

შემოსილი მამაკაცი უფრო ვაჟკაცურად და წარმოსადეგად გამოიყურებოდა. ასეთ სამოსში ის უფრო მოხდენილი იყო. ე. წ. „ჩერქეზკას“ კი უფრო მეტი მსგავსება იმერულ ჩოხასთან (ანუ დასავლურ ქართულ, ტერიტორიულად უფრო მიმდგომ მხარესთან) ჰქონდა, ვიდრე აღმოსავლურ ქართულ ჩოხასთან, რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ მამაკაცის აღნიშნული სამოსელი ჩერქეზთა შორის დასავლეთ საქართველოდან (იმერეთიდან) გავრცელდა, უფრო რომ დავაზუსტოთ, ის უშუალოდ აფხაზთაგან შეითვისეს. სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ „...ქართული ტანსაცმლის მრავალფეროვანი სახეების შემადგენელი ცალკეული ელემენტების ბაზაზე – ქართლ-კახეთში ყალიბდება ერთიანი ეროვნული ტანსაცმელი, რომელიც თავდაპირველად მთელ საქართველოს ბარში და შემდეგ ხანებში მთაშიც აღწევს“.⁹¹ გ. ჩიტაიას ეს ლოგიკური დასკვნა, როგორც ჩანს, 1670-იანი წლების ძალადასწრებით ფრესკამ გამოატანინა. მაგრამ, მაინც ვფიქრობთ, ამ საკითხს (მხედველობაში გვაქვს ჩოხის თავდაპირველად ქართლ-კახეთში ჩამოყალიბება) დამატებითი არგუმენტაცია სჭირდება. ფაქტი ერთია: „ჩერქეზკად“ წოდებული ჩოხა-ახალუხი ქართველთა მიერაა შექმნილი და უძველესი ქართული სამოსელის თანდათანობითი განვითარების გზითაა შექმნილი. მამაკაცის კაბა, რაც მასრებიანი კაბის/ჩოხის პროტოტიპად იქცა, ჩერქეზებისათვის უცნობი იყო. კიდევ ერთხელ უნდა მივუბრუნდეთ ზემოთ XV-XVI საუკუნეების მიჯნის იტალიელი ავტორის სიტყვებს, რომ ჩერქეზები ატარებდნენ განიერ სახელოებიან ხალათსა და განიერ შარვალს. შარვალი, თანაც განიერი, და კაბა ერთმანეთთან შეუთავსებელი იყო. საამისოდ ისევ ჩაქურა/ძიგვა ჩოხა შეიძლება გავიხსენოთ – ხონჯრიანი შარვლის შემოსვლამ და გავრცელებამ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მამაკაცის კაბა/ჩოხა წელში გადაჭრა.

⁹¹ გ. ჩიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 184.

ამდენად არაა გასაზიარებელი ე. სტუდენეცკაიას დასკვნა:
«Как видно из вышеизложенных материалов, в мужской одежде народов Северного Кавказа XVIII – первой половины XIX в. имелось очень много общих черт, истоки которых уходят в более ранние периоды...» [ზემოთ განხილული მასალებიდან ჩანს, რომ XVIII-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებში გავრცელებულ მამაკაცის ტანსაცმლის ფორმებს შორის ბევრია ისეთი საერთო ნიშანი, რომელთა სათავეები გაცილებით ადრინდელ პერიოდებში უნდა ვეძიოთ].⁹²

ავტორის მიერ მოხმობილი მონაცემები პირიქითი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. პროტოტიპი მას ამ გეოგრაფიულ რეგიონში და თანაც წინა საუკუნეებში არ გააჩნია და ის საქართველოდანაა ნასესხები.

აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენში კაბის აღსანიშნად ტერმინი *ჩოჩა* ადრეული შუასაუკუნეებიდან გამოიყენებოდა. პირველად მას ვხვდებით „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“: „და იხილა დედუფალი იგი დიდსა შინა მონაზნობასა, რომელიცა იყო ასული ბაგრატ შაროელისა ხელმწიფისა რამეთუ სამოსლად მისა იყო შეურაცხი *ჩოჩა* ...“.⁹³ „მატიანე ქართლისაჲ“-ში ვკითხულობთ: „გამოიღო თუხსი ხუასტაკი და ჩაიცუნა *ჩოჩანი* ლიპარიტ“.⁹⁴ სიტყვა *ჩოჩა* ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონშიც“ არის შეტანილი, რომელიც შესაბამისი ამონაწერებით აქვს შემავრებული. ერთ-ერთი მათგანი „მამათა ცხოვრებიდანაა“ მოყვანილი: „შჰეკერეა *ჩოჩად* იგი? ... ჰე, მამაო, შეკერე იგი და შეკაზმე“. 1438 წლის *ალექსანდრე მეფის ურდოელისადმი* წყალობის სიგელში ვკითხულობთ: „...შენ, ურდოელმან და მერმე სულისა საქმე მოიკლე

⁹²Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 40.

⁹³გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. ქართული მწერლობა. ოცდაათ ტომად. ტ. I. თბ. 1987. გვ. 605.

⁹⁴ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბ., 1955, გვ. 305.

და *ჩოკანი ჩაიცუნე...*⁹⁵ ტაშირის *ქობერის* მონასტრის საფლავის ქვათა ქართულ წარწერებიდან ერთში, რომელიც XIII საუკუნის მეორე ნახევარშია შესრულებული და რომელიც *მანშე* და *ხუაშაქ მხარგრძელების* ეპიტაფიაა, ნახსენებია *ჩოხა*. რუსთველური შაირით შეთხზულ ლექს-ეპიტაფიაში ვკითხულობთ:

„გამოვედით სოფლისაგან ცუდ-ქმნილნი და გამოძკრთაღნი,
გულსა ცეცხლნი მოძღებთან, ამოდთან პირით აღნი;
დიდთა ჩემთა შუებათაგან დარჩეს *ჩოკის ნაფერთაღნი*

და კურთხეულ ხარ, ქრისტე ღმერთო, შენ და შენი სამართაღნი“⁹⁶

საინტერესოა ასევე იმერეთში გავრცელებული გამოთქმა, რომლის თანახმადაც, ივნისს და ოქტომბერ-ნოემბერს „*ჩოხა*დამპალას“ უწოდებდნენ, რადგან ამ თვეებში ხშირი წვიმა იცის და ხშირი ნალექი ჩოხოსან ქართველებს ჩოხის კალთებს უსველებდა, „ულპობდა“. „წიფობისთვე რავარა ჩოხდამპალაა ხანდახან, რავა ენდობი სახლის შენების დაწყებას“.⁹⁷ ჩოხა იმდენად დიდმნიშვნელოვანი სამოსი იყო საქართველოში, რომ ძველი თბილისელი დარბაისელი, გულმართალი, პატიოსანი და რაინდი მამაკაცები „ყარაჩოლ(ხ)ელებად“ ანუ შავჩოხიანებად იწოდებოდნენ. უფრო მეტიც: ჩოხის ნაგლეჯსაც კი ქართულ ენაში თავისი აღმნიშვნელი ტერმინი გააჩნდა – *სულხან-საბა ორბელიანის* მიხედვით, მის ძონძს „ჯინჯოთს“ უწოდებდნენ.

მამაკაცის ქართული სამოსის – *ჩოხა-ახალუხის* – საბოლოო ფორმირება კი უშუალოდ განაპირობა ლუღიანი ცეცხლსასროლი იარაღის – თოფის ფართოდ გავრცელებამ. საქართველოში ის XV-XVI საუკუნეებში გავრცელდა. XVI საუკუ-

⁹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 125.

⁹⁶ ციტირებულია დ. ბერძენიშვილის ნაშრომიდან „დმანისხევი“ – დმანისი, თბ., 2000, გვ. 133.

⁹⁷ *ქართულ* კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შემდგენელი ალ. ღლონტი. მეორე გამოცემა. თბ. 1984.

ნის მეორე ნახევარში შიდა ქართლის ციხე-სიმაგრეებს სათო-
ფურები აქვს⁹⁸. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველთა
ლაშქრის 38% თოფებით იყო შეიარაღებული.⁹⁹ ანალოგიური
ვითარება გვქონდა XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლში.
„XVII-XVIII საუკუნეებიდან მოყოლებული კაჟიანი თოფი სა-
ქართველოშიც მზადდებოდა“.¹⁰⁰ შემორჩენილია ამ პერიოდის
სამილახვროს დავთარი. დავთარში მოლაშქრეები აღრიცხული
არიან მოლაშქრეობის წესის აღნიშვნით. მაგალითად, სოფელ
ღრომში, სადაც ახლა ქართველები აღარ მკვიდრობენ, *ყანჩაე-
ლის* ყმები აღრიცხული არიან შემდეგნაირად: „ბათილაშვილი
ბერი *თოფით*, იჩქითი ტეტია *შუბით*, იჩქითი მიქელი *მშვილ-
დით*“.¹⁰¹ სამილახვროს მოლაშქრეებიდან **407 გამოდიოდა შუ-
ბით, 288 – მშვილდით და 420 – თოფით**. ყველაზე მეტი,
37,7% თოფით უნდა გამოსულიყო.¹⁰² თოფი იმდენად ორ-
განული გახდა ქართველთათვის, რომ ახალ წელსა და ვაჟის
გაჩენას თოფის სროლით აღნიშნავდნენ. სამასრეები მხოლოდ
სოციალურად დაწინაურებულის კაბას გააჩნია, რიგითის სამოსს
ის არ ახლავს (მეომარი შუა საუკუნეების საქართველოში სწო-
რედ თავად-აზნაურობა იყო. რიგითი ჩვეულებრივი ადამიანის –
გლეხის საქმიანობას კი მხოლოდ მიწათმოქმედება თუ მესაქონ-
ლეობა წარმოადგენდა. ამიტომაც სამასრეები/საქილეები თავდა-
პირველად ზედაფენის წარმომადგენელთა ჩოხაზე გაჩნდა და

⁹⁸სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია: „XVI საუკუნეში სა-
ქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღის და კერძოდ თოფის ხმა-
რება იმდენად ინტენსიურია, რომ მან თავის მხრივ დიდი გავლენა
მოახდინა ციხე-სიმაგრეების მშენებლობაზე“ (*საქართველოს სა-
ხელმწიფო მუზეუმში* დაცული საჭურველი. – „ფრესკა“, 1985, გვ.
44).

⁹⁹*ქართული* საბჭოთა ენციკლოპედია, ტომი 4.

¹⁰⁰*კ. ჩოლოყაშვილი, მ. ქაფიანიძე*. ქართული საჭურველი. – ეთნო-
ლოგიური ძიებანი, ტ. IV, თბ., 2010, გვ. 69.

¹⁰¹*ს. კაკაბაძე*. სამილახვროს დავთარი მე-17 საუკუნის მეორე ნა-
ხევრისა, ტფ., 1925, გვ. 7.

¹⁰²*ს. კაკაბაძე*. სამილახვროს დავთარი... 1925, გვ. V.

არა გლენისა. რაც შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიას, აქ ყველა მთემე შეიარაღებული იყო, რადგან მათ ძირითად საქმიანობას თარეშები წარმადგენდა). ამასთანავე, სრულიად განსხვავებულია ჩერქეზის *კაბა/ჩოხა* გულმკერდის არეში. მას ამოჭრილი გულისპირი არ გააჩნია, აქვს ფეხზე მდგარი საყელო, რომელიც მთელ ყელისა და კისრის არეს უფარავს.¹⁰³

ჩრდილოეთ კავკასიაში თოფის გავრცელების შესახებ არაერთგვაროვანი მონაცემები გვაქვს: ფაქტია, რომ XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დასაწყისში არსებულ ჩერქეზთა სურათებზე მამაკაცები ცივი იარაღით არიან აღჭურვილნი, თოფი არსად ჩანს.

ჩნდება კიდევ ერთი კითხვა – რატომ გავრცელდა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებში სწრაფად *ჩოხა-ახალუხი* და რატომ გახდა ის ასე პოპულარული, რომლის რუსულმა სახელწოდებამ („ჩერქეზკა“) მკვლევარნი შეცდომაში შეიყვანა და ჩერქეზული/ადიღური კულტურის შემადგენელ ნაწილად გამოაცხადეს?

პასუხი ერთმნიშვნელოვანია – იმის გამო, რომ *ჩოხა-ახალუხი*, თავისი სამასრეებით, მებრძოლისათვის ერთობ მოსახერხებელი სამოსი იყო. ხოლო ჩრდილოეთ კავკასიელი მამაკაცები კი ძირითადად დაკავებულნი იყვნენ თარეშებით, ახლო თუ შორეულ მეზობლებზე თავდასხმებით; მათი მთავარი საქმიანობა მეომრობა იყო. ადიღელთათვის (ზედაფენის მეთაურობით) ლაშქრობა და ომი ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა: «Одежда черкесского война ... чрезвычайно тщательно пригонялос по фигуре, была удобна, не сковывала движений и была абсолютно функциональна в этой геополитической нише» [ჩერქეზ მეომარს ტანსაცმელს საგანგებოდ

¹⁰³Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 19.

არგებდნენ რომ ყოფილიყო მოხერხებული, არ შეეზღუდა მისი მოძრაობები და აღნიშნულ გეოპოლიტიკურ სივრცეში ყოფილიყო აბსოლუტურად ფუნქციური (შესაბამისი)].¹⁰⁴

ჩოხა-ახალუხის უტილიტარული ფუნქცია იმ დროისათვის უდავო იყო, რამაც განაპირობა საქართველოდან მისი ჩრდილოეთ კავკასიაში და ჩრდილოეთკავკასიელთაგან კაზაკთა შორის გაგრძელება.

ამაზე მიუთითებდა თავის ნაწარმოებებში *ლევ ტოლსტოი*. იგი საუბრობდა რა გრებენელი კაზაკების შესახებ აღნიშნავდა, რომ ისინი ცხოვრობდნენ რა დიდხანს ჩაჩნებთან ახლოს, „დაუნათესავდნენ მათ“ და შეითვისეს მთიელთა წეს-ჩვეულებები და ცხოვრების წესი.¹⁰⁵ კაზაკების ძირითადი საქმიანობაც სამხედრო სფერო იყო.

XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში შეიცვალა ცეცხლსასროლი იარაღი და სამასრემ პრაქტიკული მნიშვნელობა დაკარგა, თუმცა ის ჩოხა-ახალუხს მაინც შერჩა, რადგან მორთულობის ატრიბუტად და მამაკაცობის, ვაჟკაცობის სიმბოლოდ რჩებოდა.

დაბოლოს, შეუძლებელია არ დავეთანხმოთ მოსაზრებას, რომ კავკასია როგორც ერთიანი რეგიონი მისი თანამედროვე კონფიგურაციით ძირითადად XVII-XVIII საუკუნეებიდან (აქ გამართლებული იქნებოდა მხოლოდ XVIII ბოლო პერიოდზე ყოფილიყო მითითება – რ. თ.) არსებობს, მას შემდეგ, რაც ქართული სამოსი ჩოხა-ახალუხი, რომელმაც *ჩერქეზის* სახელწოდება მიიღო, საყოველთაო კავკასიურ სამოსად იქცა.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Панеш Э. Х. Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (На примере Западного Кавказа). СПб. : 1996, С. 164.*

¹⁰⁵ მითითებულია *ვ. გუდაკოვის* წიგნიდან *В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007, С. 458: Толстой Л. Н. Казаки. Кавказская повесть. М.: 1953, С. 17.*

¹⁰⁶ *Арутюнов С. А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С. 36.*

ჩერქეზკა სხვადასხვა კულტურის კავკასიის ხალხების ერთგვარ ზედაპირულ გამაერთიანებელ ფაქტორად იქცა. კავკასიელი ხალხების მენტალიტეტის ზოგიერთ ბაზისურ ნიშანს *ს. არუთინოვი* პირობითად „ჩერქეზკის მენტალიტეტს“ უწოდებს. იგივე ავტორი აღნიშნავს, რომ კავკასიის ხალხები რამდენიმე სხვადასხვა ცივილიზაციაში არიან გადანაწილებული და აქედან გამომდინარე კავკასიურ ცივილიზაციას ფანტომად მიიჩნევს.¹⁰⁷

¹⁰⁷ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности, С.42.

Among the characteristic elements of the Georgian national costume I distinguish: refinement and daintiness of the form which underlines the beauty of the body; it fits the waist, matches the spectrum of colors, considering the colors of skin, face and eyes.

Giorgi Chitaia

**About Genesis of Common Caucasian Man's Costume
(From the history of the Georgian Costume:
Chokha-Akhalukhi)**

Clothing is one of the important elements of the material culture created by mankind. Clothing has always been and still is of everyday concern of a human after food.¹Admittedly, the human's clothes besides its utilitarian purpose (to protect body from exogenous factors) had also ritual and significative functions. Even before the turn of the 20th century, clothes made it possible to distinguish people and groups of people ethnically, socially, by gender and race.²The festive and mourning garments differed (clergymen used to have and still have original vestments). In general, the pattern of clothes, the variety of costumes (material from which it was made), were largely

¹Fossier Robert. People of the Middle Ages / Trans.from French (ROBERT FOSSIER. GESGENSDUMOYEN ÂGE) A. Yu. Karachinsky, M. Yu. Nekrasov, IA Egipiti. - St. Petersburg: 2010. - P. 74.

²In the Middle Ages in Western Europe and, of course, in Georgia, social groups differed from one another in clothing, in other words, it was a kind of uniform. Particular attention was paid to accessories - headdresses, gloves, etc., which accurately indicated the rank of their owner

conditioned by the natural and geographical environment, climate, economic activities of peoples.

Georgian people's costumes were diverse, rich and original. As it is known, Ivane Javakhishvili called Georgia a living museum of arable tools. Giorgi Chitaia said the same about the costumes of the Georgian people. In the presented article we will deal with the well-known Georgian man's costume - chocka / chakha-akhalukhi.

Chokha is a national costume of Georgians, which had definite varieties on the historical and ethnographic edges of the country.³

It is also common knowledge that the Georgian man's costume - chokha-akhalukhi besides Georgians, was worn by the peoples of the North Caucasus. Thus, it can be said that chokha is the common Caucasian costume, known in the scientific literature as Cherkesska - "Circassian", which can suggest that these clothes were created by the Adygs, from which this element of their material culture was spread among other peoples of the Caucasus, including Georgians.

The question arises: which ethnic group created this costume and where was it spread from? We affirmatively declare: **man's costume chokha-akhalukhi originated in Georgia, from where it was distributed and adopted by the other peoples of The Caucasus.**

Before confirming our consideration, we should turn to the relevant scientific literature, briefly characterize this costume and find out what it looked like in the ethnographically accessible period (at the turn of XIX-XX centuries).

It should be emphasized that initially the chokha-akhalukhi had the function of a "social marker"; in Georgia it was worn exclusively by representatives of the nobility (the same can be

³It should not be forgotten that the ancient Georgian clothing "Talavari" has been preserved in the Georgian ethnographic life in Khevsureti to this day.

said about the North-West Caucasus, where it was also worn by socially prominent representatives). According to ethnographic data, it turns out that the chokha-akhalukhi were popular among the peasantry too, who used to wear them on holidays. For example, in the village of Dighomi at the beginning of XX century there were two sets of chokha-akhalukhi, which the villagers used to lend on wedding days in order to dress a bridegroom. A similar situation was observed in different historical and ethnographic regions of Georgia, for example in Zemo Imereti (Sachkhere region) along with the nobility, the rich peasantry also used to wear chokha-akhalukhi. At weddings if bridegrooms didn't have the national costumes, definitely the rich would lend them their costumes, especially chokha-akhalukhi.

Regarding the Georgian national costume, Vakhushti Bagrationi writes: "The Kartlians and Kakhetians are dressed equally: a felt or wool hat on the head, elongated and narrowed upward, fur; on the body a dress (kaba) of silk cloth or wool, chokha falling below the knees and tightened by a belt (sartkeli); from inside a cotton bib (sagule), which is shorter than a dress (kaba), a shirt (perangi) is silk, cotton or linen, longer than dress and a neck quite open; trousers (nipkhavi) are silk, or cotton, or canvas. While riding a horse, they wear pants (satsarmartuli) and shoes, in other cases –they don't. On the legs, greaves (paichi) and half boots (tsugha) are made of leather or cloth, and sandals (mashia) are Persian; among commoners - sneakers (chusti) and bast shoes (kalamani). Also, a leather sheepskin coat (kaba), which is shorter than a dress (kaba), and in winter a sheepskin coat with fur (wool) [at the time of the first unanimity, they were dressed differently: a long shaggy hat, a monastic shirt (perangi beruli), a bib (sagule) and a dress (kaba) long to toes without buttons, around the dress a belt (sartkeli) with hanging fringe, large sheepskin with narrow sleeves, and on the legs - boots-mogv, as is known from the pictures]. And the women costume similar to this, but the ends of the belts (sartkeli) go down, and the upper part of the kaba-akhalukhi is cut, and except for the shirt

(perangi), nothing covers the breast, the shirt is transparent, under it you can see the body, the pants (nipkhavi) without leggings (paichi), and on the feet half-boot and sandals (mashia) ... And Imeretians' garment is a little different.”⁴

The fact that kaba-chokha was the Georgian men's clothing since olden times is corroborated by the folk version of the King Tamar's testament, heard from a nobleman Kurush-agma Chkonia- Muslim Georgian from Kobuleti, and written by Tedo Sakhokia: “I had thousand knights//dressed in kaba - all with golden buttons//fed them with pheasant hens//watered from crystal bowls. Whoever attacked me, I attacked too//with falcon and panther//from now on, you-Kings//whoever survived since then, you know it”...⁵It's evident that in this rhyme it is narrated that the King Tamar had thousand knights dressed in kaba.

Thus, Georgians - both men and women - wore kaba (dress), but, of course, different. The length of the man's dress fell below the knee. Initially, a man's dress / chokha (in Samegrelo it was called "gharti") had no buttons, but later its style changed – it was opened at the front, and fastened with buttons. They used to wear a relatively short shirt/ akhalukhi. In general, this garment can be characterized as follows: chokha is the costume from the category of dresses, the common features of which are: a tightly fitted waist, extended end, multiple tails, opened at the front part, tails are gathered. At the chest level chokha had a wedge-shaped opening so that akhalukhi could be seen from there. Several slits/chaks were made on tails of chokha. Sleeves were extended to the wrists and therefore were worn often raised up.

Sulkhan Saba Orbeliani interprets chokha as “woolen clothing”. In Sulkhan Saba Orbeliani's explanatory dictionary the word "sagule" is the same as akhalukhi: "sagule—to be worn under

⁴Kartlis Tskhovreba vol. IV. Vakhushti Batonishvili Description of the Kingdom of Georgia Text stated due to all basic inscriptions by T.Kaukhchishvili Tb., 1973, p45-46

⁵ T.Sakhokia. Travelling:Guria,Ajaria, Samurzakano,Abkhazia, Batumi, 1985, p.288.

the dress (kaba)". Lexicographer interprets the term "Kaba" in one word and calls it a garment.

Over time, with the advent of trousers /sharvali the term "kaba" was applied to designate only the woman's clothing, and the term "chokha" referred to the man's clothing, which originally (and in the period of Vakhushti Bagrationi as well) indicated a woolen clot as well as the costume itself. In the Medieval Ages, the term "chokha" was often used to refer to attire of monks - cassock (clergymen's clothing for travel was different; the "travel clothing" is mentioned several times by Ioane Bagrationi in his work "Kalmasoba"). In the Khevsurian dialect chokha designated the man's outer garments as well as the woman's clothing: "You need a woman's Chokha, and pretty veil on your head."⁶

Here we touch upon several terms used by Vakhushti Bagrationi: whereas today the pants /nipkhavi designates an underwear (they were also called as the "pants matching the shirt" and "caress"), back in the 18th century they represented apparel for men's calves" -/tsvivsatsmeli/ leggings.⁷ There were several varieties of "tsvivsatsmeli." In addition to nipkhavi, Sulkhan-Saba Orbeliani also lists "ropangi", "perikma" and "satsmartulo" (with Vakhushti - "satsarmartuli"). According to the interpretation by Sulkhan-Saba, "satsmartulo is an outer garment called shalvari /trousers." According to Vakhushti Bagrationi, satsmartuli- an analogue of trousers /sharvali was worn only at horse riding: "On horse man wears satsmartuli". Thus, the two "nipkhavis" sewn together were "shalvari" or "satsmartuli /trousers". It is obvious that in XVII-XVIII centuries, the analogue of modern trousers

⁶ Al.Chincharauli. Khevsurian Dictionary, Tb. 2005, p. 1019.

⁷"A friend of a shirt"/pants-nipkhavi was rather lately spread even in the medieval Europe. See: H. Goff, Civilization of the Medieval West. - Ekaterinburg, 2005.p.437.

⁸In Khevsurian dialect:"Bachichi" Khevsurians used to knit Bachichis which were above the knees; it was called Knee bachichi. Al.Chincharauli. Khevsurian Dictionary, Tb. 2005, p.91.

/sharvali was already common in Georgia. [Sharvali /trousers were originally an element of exclusively nomadic culture. Nomads (both men and women) found wide pants very comfortable while riding. Without them, it was impossible even to imagine a nomad in the saddle, as trousers, and in our case - satsmartuli, Paichebi /Pachichebi,⁸ protected the rider from the sweat of the horse. The ancient Greeks and Romans considered barbaric clothing scurrilous; it was a typical element of clothing of warriors of alien origin and Amazons. Trousers were not typical for the civilized world of the Middle East. The ancient Greek author Hippocrates (V-IV cc. A.D.) attributed the Scythian men's impotency to trousers. " ...Among other nations they resemble eunuchs most of all, because they permanently wear trousers and spend most time on horseback"]⁹.

Let's return to the basic type of the Georgian man's national costume - chokha-akhalukhi, which was in complete set with a shirt, underwear, a hat, a belt and a dagger. In different historical and ethnographic regions of Georgia, chokha-akhalukhi had their own specifics. The Khevsurian costume "Talavari" and the Gurian, Ajarian and Laz "Chakura" (named also as Kvertua in Guria)¹⁰ were especially peculiar. The following was noted about the former: "By the second half of the 19th century, the ancient Georgian costumes continued existence in parallel with the national costume (Kartlian chocha, Kartlian kaba). Among them there were presented unique types of clothes, sometimes distributed and inherent in a small micro-district which is genetically related to the original forms of the ancient Georgian apparel. For example, here could be mentioned a shirt/perangi -an element of the Khevsurian "Talavari", which is distinguished by

⁹Hippocrates. About Air, water and places.-Ancient Caucasus. Encyclopedia, VI sources, Tb. 2010 p.114.

¹⁰Materials for the history of Georgian handicraft and petty craftsmanship. Ed. Under supervision of Acad. Ivane Javakhishvili in 5 vol. v.III, part 1. Garments, Tb. 1983, p.252 (materials under Iv.Javakhishvili's editing)

the originality of its cut, rich embroidery and images of crosses, not only from costumes of different parts of Georgia, but also from the costumes of other peoples of the Caucasus".¹¹

"Chakura" represented a developed version of the Georgian costume. In this case, we deal with the developed version of chokha-akhalukhi and real establishment of trousers /"sharvali". The upper part of "Chakura" is actually a Chokha cut around the waist and is designed to be worn as a coat. Georgian-Muhajirs who moved from Southwest Georgia to the Southern Black Sea Coast, even today call the upper garment of the "chakura" - "Chokha", and the lower part of the suit - "lazurai" /trousers. The old Klarjian people similar to Ajarians refer to "Zubuna" as a shirt worn under the chokha. Their undershirt /perangi was woven of linen. There is even a poem in folklore (a girl sings to her lover): "Take off your chokha // zubuna suits you // one only look at you is paradise for me."¹² It is said that the name of this specific costume is associated with the toponym - "Chakvi" (a village in Ajaria), where supposedly cutting of chokha at the waist and matching with the original trousers/sharvali was first practiced. [We believe that, nevertheless, it is necessary to establish reliably whether the term "chakura" really refers to the toponym "Chakvi" or to the word "chaki". In ethnological dictionaries the following interpretations of the "chaki" can be found: "Chaki is a detail of chokha, found predominantly in the man's chokha-akhalukhi. These are small, split pseudo-folds, made exclusively for beauty; therefore, they were decorated with embroidery. Usually chokha had 2-3 chucks (slits), in "Karachoghian chokha" their number reached 6.¹³Chuck (Persian chakh-hole, torn place on clothes)

¹¹G.Chitaia. Works in 5 volumes, v.IV, Tb. 2001, p.183.

¹²Narrator Osman Turk (Khokhotaishvili). Unie region ,village Chatalpunai, 2014. Migrants from Machakheli sang the different variant:"Chokha, take off chokh, //elegy will suit you, //elegy will suit you, // only one look at you will be jenetI for me" (castamon vilayet, Chatalzeti region, village Hamidie).

¹³Ethnological Dictionary. Under editing of S.ChanturishviliTb. 2009

1. Unsown place on the side parts of outer clothing. 2. The protruding part at the seams of back tails of chokha or akhalukhi (at the waist)¹⁴. According to Sul Khan-Saba Orbeliani's interpretation, "chacki is a cut on the tails".¹⁵]

Georgian Muhajir migrants from the south-west Georgia in their speech used a term "Lazurai" to denote trousers- a lower part of Chakura. This supposedly could be pointing to the fact that the first cut of the common Georgian Chokha around the waist and application of Lazurai- kind of trousers occurred in Chan/Laz and since then it was rapidly distributed in the whole south-west Georgia and in Guria-Samegrelo. This remains as a supposition based on the fact that a more common name of Chakura /the lower part of the national costume/ was Dzigva/Dzikva].

Cartridge holders /samareebi were maintained on the "chakura". Similar to the upper part of the chokha, chakura was tight at the waist. It is fairly mentioned, that such pattern of chokha favorably emphasized the slim stature of a man, his narrow waist and broad shoulders.¹⁶ Trousers of the chakura were noticeably gathered, the groin was quite wide, and the trousers themselves were narrow. Zebuni was worn under chakura, the collar and piece of bib were seen from under it, like akhalukhi was seen under chokha. Similar clothes were common in Samtskhe. From the words of local residents (Ude village): "Earlier, our clothes were short chokha - we called it Dzigva. Even now we

¹⁴Ethnographic dictionary of Georgian material culture, edit. E. Nadiradze, Tb. 2013, p.155

¹⁵S.S. Orbeliani, Georgian Dictionary, II, Tb. 1993, p.316

¹⁶I. Samsonia. National costume in Ajaria (Historical ethnological research), Batumi, 2005, p.97.

¹⁷Error, instead M, should be Dz, therefore, instead of Migva should be the term Dzigva- R.T.

wear such chokha as the Kvablian Tatars wear Dzigva¹⁷. Similar to Ajarians and Gurians we used to wear narrow trousers with wide groin /khonjari. ... "Older men preferably wore a cut chokha, falling to the middle of the knees, over the elagi [elegi / eleghi - a man's sleeveless vest of the waistcoat type – RT]. Similar to the Javakhians... "On their heads, over a red fez, a blue 2-3 arshine long shawl was tied; this headdress was called “saroghi ". The "saroghs" were worn by our Tartar neighbors (meaning the Muslim-Georgians - R.T.) in different colors, and we used to tie a blue cloth and by this we Christians differed from the Tatars."¹⁸ The analogous clothes are corroborated by Sergi Makalatiya in Samtskhe. "Men are dressed in clothes similar to the Gurian "chakura", which are made of homespun wool. Their upper garment is a short chokha, cut at the sides. The chest and the collar of the chokha are unbuttoned and on both sides of the breast there are patch pockets and cartridge holders”. Previously, the Meskhetians, wore the same clothes as other Georgians. The men wore long Chokha, gathered behind; with flounce sleeves ("kurtmajiani") ... Chokha was worn over Zebuni. Chokha was sawn with dense woolen cloth of blue color. It was long and gathered at the back."¹⁹

The fact that Chakura appeared as a result of development of Chokha-akhalukhi is well depicted in Tedo Sakhokia's words given below. We would like to repeat that the spread of trousers, /Lazurai /Dzigva/Dzikva in the south west Georgia resulted in cutting of men's kaba /Chokha around the waist. “The peculiarities of the region of Ajaria conditioned the peculiarities of the clothing of its native settler. We cannot find an Imeretian Chokha with long chakis /tails which seems rather inconvenient at walking. As the horse riding is very difficult in Ajara, men are obliged to walk uphill and downhill. Therefore the clothing was

¹⁸*Materials. Edit.Ivane Javakhishvili, in 5volumes/v.III, part1./ Costume, Tb. 1983, p. 203*

designed to fit the landscape. There is nothing more that distinguishes an Ajarian's clothing. All that he wears is short and tight. Woolen Chokha is a bit down the waist and is chucked in woolen dzigva/trousers. They wear Zubuni /shirt inside the Chokha. Zubuni is made of chintz and is quilted for winter; for summer Zubuni is sleeveless and not quilted and is called elegy. Dzigva is gathered at the seat and isn't obstructive while walking and bending; it is narrowed at the end, tightly fitting ankles and is tied on legs with pachangi. They wear homespun very thick woolen and multicolored socks and Chapula /kalamani/slippers... long, local chokha-akhalukhi is worn by local beys"²⁰

After traveling to Tao-Klarjeti, Ekvtime Takaishvili wrote: "Man's clothing is the same as that of the Gurians, Adzharians and Laz, i.e.chakura."²¹ Solomon Bavreli-Aslanishvili also corroborates that "chakura" was widely spread in the Southwest Georgia. He refers to chakura as "dzikva-chokha", and points to the use of this garment by Artvinian and Artanujian Armenians: "Artvin and Artanujian Armenians are different; they don't resemble either the Erzurum, or the Karabakh, or the town-dweller (Kalakeli) Armenians. They differ in both physique and clothing. The local Armenians are short, good-looking; black eyebrows and eyes glow on their snow-white faces. Man's clothing consists of red fez, narrow Megrelian homespun woolen trousers, dzikva-chokha, kalamani/slippers, or simple tsagebi /boots, and home woven manusisielegi"²²

¹⁹S. Makalatia. Mesket-Javakheti (Historical ethnographic research). Tb. 1983, p. 89-90.

²⁰T. Sakhokia. Traveling in Guria, Ajaria, Samurzakano, Abkhazia, Batumi, 1985, p. 244.

²¹E.Takaishvili. Muslim part of Georgia, Return. Edit. G.Sharadze. Tb. 1991, p.224.

²²S. Bavreli-Aslanishvili Letters about Osman Georgia" edit. L.Kurdovanidze and G. Saitidze, Tb, 2008.

In 1893 the Turkish author Ismed-zadeh Mehmed Arif wrote about the Georgian muhajirs living in the province of Samsun: "The clothes of men are really amazing. The so-called bashlisk /kabalakhi of a stiff woolen fabric are tied on the head. Trousers /sharvali on them are narrow, called dzigva. In general, their main clothes are coarse chokha. They spin the stiff wool and sew clothing themselves as well. Besides the fact that the hoods are amazing, the Georgians themselves have a very proportionate physique, and so they are all elegant. The members of local population, living in the neighborhood next to the Georgians, mostly wear Georgian clothes. Young people wear bashliks embroidered with gold threads; they have a dagger and a revolver hung on the belt, therefore it is a pleasure to contemplate these strong young men."²³

The Chakura was partially spread in Samegrelo too.²⁴ Here, as in the South-West Georgia, this costume was called "dzikva".²⁵

Thus, chakura is a relatively new version of the Georgian menswear that originated in the historical South-West Georgia and was spread from there. The appearance of garments similar to trousers led to cutting of the man's kaba / chokha at the waist because the long dress and garment analogous to trousers did not fit each other. Chakura was spread mainly among Georgian Muslims (Ajaria, Laz, Samtskhe, Klarjeti, Shavshet-Imerkhevi). In 1937 N.I. Mari Institute of philosophy of language and mind at the Academy of Sciences issued a notice concerning the historical and linguistic origin of Laz costume: "Laz, similar to Meskhetians

²³M. Svanidze, Georgians in Turkey. Ismed zade mehmed aripi. Georgian villages in Turkey. Tb. 1996. p.110

²⁴ G. Chitaia. Works in 5 volumes, vol. IV. Tb. 2001, p.185

²⁵Dzikva a kind of trousers gathered in the waist and narrowed legs which could be worn vice versa, as it was similar in the front and back; had no buttons, belt and was fastened at the waist by drawstring/kvanjari; mostly was knitted by crochet needle and was worn by old people and children. A. Kobalia. Megrelian Dictionary, Tb. 2010. In the south-west Georgia if the term denoting Chakura was Dzikva-chokha, in Samegrelo it was called Ghartido dzikva.

and Ajarians are distinguished from Muslims of non-Georgian origin, namely from Turk-Osmanians (Osman turks) even with their colorful clothing, which is known in Georgia as “Chakvura” and which represents the real national costume of Georgian Muslims.”²⁶ Though, it was popular in Guria and partially in Samegrelo. Proceeding from these factual data, we cannot share the view expressed in the scientific literature that the ethnographic boundary between chokha and the chakura completely coincides with the confessional boundary between the Christian and Islamized population and the boundaries between the early feudal era territories.²⁷

Georgian chokha / kaba were usually fitted in the waist. Its top was tightly wrapped around the body, whereas the bottom was quite flared. The sleeves of the chokha were wide and long, covering the fingers, so they were rolled up. The lining, as a rule, was not sewn. Akhalukhi's sleeves tightly fitted arms; its cuffs were trimmed with braid. The pockets on the chokha were not made, but on the Akhalukhi they were sewn on the place of cartridge holders /samasreebi/saqileebi. Chokha is decorated with cartridge holders sewn at the level of the chest. They are located both obliquely and evenly in a row. Holders for cartridges, of course, appeared after the firearms came into use. (Sulkhan-Saba Orbeliani interprets the term "powder horn"/masra as a "cartridge for firearm propellants"). Above the waist, the chokha was buttoned up by means of sewn loops /ghilkilo, and below the waist it had a cut. We suppose that the term "chokha" designating a man's dress must have been universally established, precisely after sawing the holders for cartridges on it. Chocha did not have a collar, and in the neck and chest area there was a cut (opening)

²⁶Bolshevic order in Georgia, vol.II documentations about the great terror in Georgia, compiled by: Mark yunge, Omar Tushurashvili, Bernd-bonvechi, Tb. 2015, p.50

²⁷АрутюновС. А. Силуэтыэтночностинацивилизационномфоне. М., 2012, С.81.

under which akhalukhi / ze(u)buni with stand-up collar was seen. There were different winter and summer dresses kaba / chokha. The winter kaba (sheepskin) was sewn from leather, fur and was called a fur coat.²⁸

It should be noted that in Georgia, along with the festive chokha they used to have also chokha for daily usage: according to the notes of a 72-year-old narrator Jhoto Stepane Khulordava (Zugdidi, 1970), daily chokhas, designed for work, had pockets due to necessity. "A self-respecting man would never allow himself to appear in public dressed in such a chokha- it was indecent."... "It was obscene to meet guests in akhalukhi. The host had to appear before the visitors "with all the parade" - dressed up in chokha-akhalukhi and garnished with a belt and a dagger."²⁹ Chokha-akhalukhi that was widely distributed in western Georgia and known as "Imeretian chokha-akhalukhi" in Eastern Georgia, differed from its Eastern analogue due to its length: the West Georgian chokha reached the knees; woolen leggings /paiches were worn on calves of legs, fastened with garters /lekvertkhe. It should be mentioned preliminarily, that the so-called Imeretian chokha had much in common with the common Caucasian chokha, which in the special literature is known as Cherkesska /Circassia.³⁰In this case we deal with anachronism, since it is known from the literature that in the 19th century in Cirkassia initially long chokhas falling to the ankles were common. ["The length of the Circassian depended on fashion. For example at the beginning of the 19th century they used to wear Circassians long to the ankles.]"³¹ The length of clothing in the scientific literature is usually associated with the economy. Jacques Le Goff wrote about women's clothing that it was lengthened and shortened due

²⁸G.Chitaia. Works in 5 volumes, vol.IV. Tb. 2001,p.188-189.

²⁹N. Abesadze. Craftsmanship and life of craftsmen in cities of Georgia the second half of the 19th century and beginning of the 20th century, Tb., 1986,p.25.

³⁰G.Chitaia. Works in 5 volumes, vol.IV. Tb. 2001,p.188-189.

³¹Народы Кавказа. I, М., 1960, С.169.

to the periods of economic growths and crises.³² It should be assumed that in Georgia the length of men's clothing - kaba / chokha-akhalukhi - was determined by the economic situation in the country.

It is necessary to pay attention to one more nuance: relying on the description of Rapiel Eristavi made in the 19th century, it becomes obvious that they did wear trousers under the Imeretian chokha-akhalukhi. Legs were usually covered by greaves /tsvivsatsmeli/Paichebi. It should be noted that, in Georgia as well as in Europe, pants are a rather late phenomenon, and the Ajarian Georgians (and generally Georgians living in the South-West Georgia) are pioneers in this regard. Our attention was focused on trousers because the men in medieval frescoes are wearing the Georgian kaba and greaves /tsvivsatsmeli, or very narrow, tight-fitting Satsmartuli /pants, connected at the upper parts, but not trousers.

In the 19th century there were several varieties of chokha-akhalukhi in Georgia and each had a corresponding name. Let us turn to some ethnographic material recorded in 1935. In particular, the material from Kiziki: "Chokha is worn over the akhalokhi. The ancient chokha had 8 absolutely identical slits /chaki and 16 tails /kalta. In olden time they used to have short chokhas-slightly longer than knee-length or exactly knee-length."³³ "Often chokha was unbuttoned; the old people almost always wore it in unbuttoned. Young people buttoned 2-4 buttons up from their stomach encircling chokha with a silver belt with a dagger, and garnished holders for cartridges with silver shells."³⁴ Material from Shida Kakheti: "**Kaba was the clothing of nobility, but in the time of my adolescence I remember that some well-to-do peasants wore kaba**"³⁵. The nobility and

³²Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005, с. 436.

³³Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.12.

³⁴Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.12.

³⁵Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.34..

wealthy people did not use to wear the Georgian chokhas. They wore the so called flounce sleeve chokhas /"koshiani", "kurtmajiani"/, well gathered at the waist and with one or two slits/chakis on each side."³⁶ **The Circassian chokha** could be worn by anyone who wanted to and the costume of our peasants was the Georgian chokha."³⁷ Material from Kartli: "**The Kartlian Chokha** had to be long, so that the man's heel touched the tails of the chokha while walking. Some used to throw one tail over the shoulder."³⁸ Materials about Chokha from Oni were recorded in the Imereti village of Khani: "We also sewed Onian chokha for men, which descended slightly below the knees. The tails flared, and were gathered in the waist."³⁹ Here were also distributed the Abkhazian and Chechen chokhas. "**Abkhazian Chokha.** We sewed narrow sleeves; chokha had to be narrow and very tightly fit on the body. The holders for cartridges were sewn a little obliquely to the sides of the chest. "**Chechen Chokha.** The Chechen chokha had wide sleeves that looked like cassocks, but the waist was clearly fitted, the upper part was dense, and the holders for cartridges were located a bit lower, but clearly in a row." "**Imeretian Chokha.** It was the third type of chokha. It was sewn long, with sleeves that were moderate in length and width." "The fourth type of Chokha was the **Kartlian Chokha**, called "kurtmajiani /flounce sleeved". The sleeves were free cut, trimmed with silk. The chest was also decorated, but there were no holders for cartridges on it." "The fifth is the **Kakhetian Chokha.** It was designed without pleats, of moderate length, with holders for cartridges; he sleeves were narrow with cuts in them"⁴⁰. **The Abkhazian Chokha.** It had a very narrow cut at

³⁶Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.34.

³⁷Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.34.

³⁸Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.169.

³⁹Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.211.

⁴⁰Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.213.

waist, the chest and sleeves were similar to the Circassian chokha. Tails are narrower and longer than Imeretian chokha. **Megrelian Chokha** is like the Abkhazian one."⁴¹

Chokha, as it is known from the ethnographic reality, seems to have passed a rather long way of development and its final formation occurred in the late medieval centuries. Chokha-akhalukhi acquired the final shape with the spread of firearms. Holders for cartridges /shells added some beauty and elegance to it. Along with elegance chokha gave men even greater masculinity. Chokha with holders for cartridges/shells is the type of common Caucasian costume. It is also believed that it became common in Georgia since XVIII century.⁴²

So, where was the so-called common Caucasian man's costume formed, known in the literature under the name Cherkesska / Circassian in the North Caucasus - in Circassia - or in Georgia?

What conditioned such a rapid spread of this costume? Before touching this problem, we would like to briefly describe the "Cherkesska": it was common among the Kabardians, Circassians and Adygs. It is noted that representatives of the lower class of the Adygs, similar to Georgians, wore the Circassian only on solemn occasions.⁴³ At the same time, the clothes of representatives of noble circles differed in color - it was predominantly white.⁴⁴ Cherkesska /Circassian was popular among Karachais and Ossetians. It is noteworthy that in the Ossetian language the term цухъхъа /tsukhkha denoting chokha-akhaluhi has penetrated from the Georgian language...⁴⁵

⁴¹Materials... edit. Ivane Javakhishvili. P.216

⁴²Georgian ethnographic Dictionary of material culture, edit. E. Nadiradze, Tb. 2013, p.538.

⁴³Народы Кавказа. М.,I, 1960, С.207.

⁴⁴Народы Кавказа. М.,I, 1960, С.169.

⁴⁵Народы Кавказа. М.,I, 1960, С.322.

E. Studenetskaya carried out monographic study of costumes of the peoples of the North Caucasus. We will quote from her book only those passages and conclusions that relate to the question of our interest. Among the peoples of the North Caucasus, the upper part of the Chokha-Akhalukhi / Circassian was tightly set on the body and the silhouette of its lower part gradually expanded. "Circassian" was sewn without a collar; it had a cutout on its chest, on both sides of which holders for cartridges were sewn. It is emphasized that in the 18th century Circassian costume greatly differed from the above described one. Judging by olden drawings, the so-called Cherkesska (which didn't have this name then) had a loosened cut, sometimes even a sack-like one. Its length reached the knees or the middle of the thighs. The chest also did not have a deep cut, like in the later "Circassian" of the 19th century. Initially the "Circassian" didn't have holders for cartridges; they appeared quite late, after firearms became widespread. At first, cartridges were worn in leather bags suspended to the belt or thrown over the shoulder. These shoulder bandoliers are depicted in the painting of the 18th century.⁴⁶ E. Studenetskaya especially emphasized that she only conditionally gave the name –Cherkesska /Circassian to the clothes described by her. It was also noted that there were no holders for cartridges on the Circassians found in the above-ground crypts in the Ossetian village of Dargavs and Balkaria. Such clothes, which were considered working clothes and which were different from the festive ones, were found before the advent of the 20th century.⁴⁷ The conclusion of this author is: ["All above mentioned concerning the outer clothing of the 18th century allow us to conclude that it was so different from their later forms, that a question arises about regularity of naming this garment as Circassian ... The most conspicuous feature of the Circassian was

⁴⁶Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII-XXвв. – М. 1989. С. 17-27.

⁴⁷Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С.87.

the holder for cartridges located on both sides of the chest. Their appearance refers to a relatively recent time. In the second half of the 19th century the previous leather bandoliers were completely replaced with cartridge holders made of the same cloth the Circassian was sowed."]⁴⁸

It is worth mentioning that the material in the monograph on the lower clothing /pants of the Adygs. According to the author of the 16th century, Giorgio Interiano, they wore wide, rough linen trousers. Jean-Batiste Tavernier (XVIIc.) also points to the excessive width of their pants. The authors of the first half of XIX century - Taitbout de Marigny, Johann Blaramberg, Frédéric Dubois de Montpéreux, George Longworth - note that the upper part of the pants were wide, and the lower part - narrowed.⁴⁹ From these materials it is evident that the wide trousers and the man's dress did not fit together, they were incompatible. Chokha-akhalukhi did not require wearing pants under them - this is corroborated by the above description. Although, men in the photos of the 19th century are wearing trousers tight fitting on the calves and half-hose under the chokha-akhalukhi / Circassian. Wearing half-hose under the chokha was probably spread from Georgia. In one of the paintings, dating back to the 18th and early 19th centuries, depicting two Circassians, only one is wearing dress type clothing that covers half of his thigh (it is rather a cloak). There are no holders for cartridges or a cut on the chest. The other Circassian is not wearing a dress and upper and lower clothing fit him tightly. The first man (in a cloak-typedress) is wearing tight fitting clothes which look like modern athletic wear-overalls, closely fitting to the body. Both of the men are wearing helmet-shaped headdresses (pic.2);⁵⁰ they do not have guns, and are instead equipped with only bows, quivers, arrows, sabers and batons. In the picture of the 1840s, the Circassian is wearing the

⁴⁸Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 87.

⁴⁹Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 31.

⁵⁰Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 20.

typical Chokha-Akhalukhi / Circassian - with a cut chest, under which Akhalukhi is clearly seen.

Thus, the so-called common Caucasian costume, known as "chokha-akhalukhi" in Georgia and as Cherkesska (Russian derivative of "Circassian") in the North Caucasus, acquired its classical form among Adygs, Circassians, Kabardians and other Caucasian highlanders rather late. The Russians gave the name Cherkesska /Circassian to the so called common Caucasian clothing, because they saw this apparel first on Circassian man (presumably, in XIX century, the explanatory dictionary of V. Dal doesn't include such a lexical unit). In this regard, E. Studenetskaya notes: "The name Cherkesska / Circassian was given to this costume by the Russians, who first saw the Circassians dressed in it."].⁵¹

The Russian ethnologist, expert of the Caucasus- L.Lavrov when expressing his point of view, mentioned that, apparently, in the 13th-15th centuries the Adygs had neither Circassian, nor women's festive dress Sai, which became the main element of the national costume of highlander women in XIX-XX centuries... ". Appearance of Circassian, papakha, baslyk, low felt broad-brimmed hat and other headwear worn by men and women in Adygs must be attributed to a later period. In the light of these remarks, one cannot agree with the authors of the published "plan-summary" of the Kabardian history, who categorically declare that final design of the costume belongs to the 14th-15th centuries, which soon became a common Caucasian costume... “

"Costumes, according to Masudi, were made of home woven cloth. Men wore a waist-fitting quilted jacket or short shirt with a stand –up collar and buckles on the chest, tightened by a belt, as seen on the relief of the stone monument of the so-called Dooka-bek, found in the Ethoco district.⁵²

⁵¹Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 91.

⁵²By the way this relief is dated by researchers by the 17th century (М. С. Гаджиев, В. А. Кузнецов, И. М. Чеченов. История в зеркале паранауки:

Interiano reports on wide sleeved canvas robes. “Adyg robe of the 13th-15th centuries does not look like the Circassian or Sai. It is distinguished by the lack of a tight fit waist, tails in the lower part of the back and a wide cutout on the chest...

As seen from the above indicated material in the 14th-15th centuries the prototypes of the later types of Kabardian costume already existed: as beshmet, burka/robe, gaiters and slippers/chuvaki. As for the belt, it bears resemblance with the modern belt only in the form of a metal set. Circassian, papakha, bashlyk, low felt broad-brimmed hat distributed in the 19th century have no analogues among the known fragments of Adyg clothing of the 14th-15th centuries. Their appearance in the life of the Kabardians belongs to much later period.”⁵³

We can refer directly to the sources. The Italian author of the 15th century, Johannes de Galonifontibus, wrote about the Circassians’ garb that their men, with the exception of representatives of the aristocratic nobility, barely cover their nakedness with any clothing.⁵⁴ Genoese Giorgio Interiano (XV-XVI.) wrote that the Circassians wore a silk or linen shirt - the so-called terilich- under their cloaks, the wider folds of which were gathered below the waist similar to the Romans’ clothes ... they used to wear a robe with wide sleeves and wide trousers.⁵⁵

In the 17th century the Dutch author, Jan Streis noted about the Circassians’ clothing.[” In winter they wore coats, in summer only shirts of yellow, red, blue or green colors open to navel. Those who distinguished themselves from the ordinary people

Критика современной этноцентристской историографии Северного Кавказа – М., 20..... стр.139-140).

⁵³ Л. Л. Лавров. Избранные труды... Нальчик, 2009, стр. 180, 182, 343-344.

⁵⁴ И. Де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 15.

⁵⁵ Дж. Интериано. О быте и обычаях черкесов. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 27.

were dressed in narrow trousers the length of which reached the calf or ankle. They wore two sleeveless tight clothes on the body”].⁵⁶

It is obvious that the Circassian clothes described by those authors have nothing in common with the so-called "Circassian", and it cannot be considered as its prototype. Neither the clothes of the Circassians described by the Frenchman Jean Batiste Tavernier in XVII century have anything in common with the Cherkesska. He mentions that the costumes of the Circassian man and women do not differ from each other; women are dressed similar to men, girls - just like boys. Their costume consists of a colorful cotton dress and very wide pants. They also wear short quilted frock coats that barely reach the hips.⁵⁷

According to the memoirs of Peter Henry Bruce, who visited the Caucasus in 1772, the clothes of Circassian men are similar to those of the Nogai. Their outer clothing is a rough cloak (burk - ?); in the summer they are dressed in a shirt, cut almost to the navel and even lower.⁵⁸

The first analogue of Circassian coat was corroborated by Peter-Simon Pallas in 1793-1794: "Men's clothes are light, neat and modest, in many respects similar to Tatar clothing, but more elegant. Outer clothing usually has small embroidered pockets on each side of the chest in which they keep cartridges.”]⁵⁹

Thus, the Circassian clothing of the 15th century cannot be recognized as a prototype of the so-called common Caucasian costume of the 19th century. "Circassian" has not been developed

⁵⁶Я. Стрейс. Три путешествия. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 73.

⁵⁷Жан батист Тавернье. Шест путешествий в Турцию, Персию и Индию. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 59.

⁵⁸Питер Генри Брус. Мемуары. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 108.

⁵⁹П.-С. Паллас. Заметки о путешествии в южные наместничества российского государства в 1793-1794 годах. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 266.

from the early Adyg apparel. Its name seems to be bait misleading many researchers who declare Cherkesska as Adyg-Circassian-Kabardian creation, an element of their culture; that it was spread among the peoples of the North Caucasus and even in Transcaucasia, from the Adygs. For example, we can quote V. Gudakov, who writes: "Men's clothing of the Adygs was widespread throughout the North Caucasus and even in Transcaucasia."⁶⁰ We can bring one more quotation: "The North Caucasian coat – Cherkesska, made of white or yellow woolen cloth with holders for cartridges on the chest, was spread in Kakheti and Kartli in parallel with the quite popular traditional costume."⁶¹

Speaking about borrowing Cherkesska by Cossacks, V. Gudakov emphasizes that: "The gradual adoption of the type of costume which was developed in the West Caucasus during centuries, started."⁶²

Gudakov as well as other authors go even further in their discussions, finding the similarity of the Adygian costume with the Scythian and Cossack garb. If this were true, how can one explain the fact that the terms denoting "Circassian" coat penetrated into the Ossetian, Chechen and Ingush languages from the Georgian language.

E. Studenetskaya notes: "[Other peoples - Ossetians, Chechens, and Ingush –while referring to Circassian coat use the terms Chokha, Chukha which are the variants spread throughout Transcaucasia, including Georgia. Presumably, the Ossetian

⁶⁰В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межетнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. –СПб, 2007, С. 458.

⁶¹Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, М., 1982. С. 62.

⁶²В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межетнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. –СПб, 2007, С. 459-460.

term- tsukhkha, Chechen- Chua, Ingush- Chokhky are borrowed from Georgian language."⁶³

How was it possible for Ossetians, Chechens and Ingush to borrow terms from the Georgian language, and clothes from the Circassians? The plain fact is that adoption of clothes by the above indicated North Caucasian peoples and correspondingly dissemination of the term occurred from Georgia. Although, the afore-mentioned author nevertheless persuasively insists on her version that adoption of the Chokha-Akhalukhi / "Circassian" by Ossetians, Chechen and Ingush peoples occurred from the Adygs. In this regard we note that there was not as much difference among the varieties of the Georgian Chokha-Akhalukhi and the Circassian-Adyghe-Kabardian man's costume. And secondly, the costumes of the Ossetian, Ingush and Chechen men, depicted in the book of the above mentioned author, actually do not differ from the Georgian man's Kaba-chokha. For example, judging by one of the drawings of 1790, the only difference between the Ingush and Georgian Chokhas is that Ingushian chokha does not fit tightly the upper part of the body and there are only four holders for cartridges on each side of the chest. The Ingush also wear Akhalukhi under the Chokha.⁶⁴

The fact that the chokha-akhaluhi / "Circassian" was formed as a result of development of the Georgian man's costume- kaba /chokha is also clearly seen in the medieval Georgian church frescos, where the ktitors of certain temples are depicted. They were usually lay people, the representatives of nobility who could afford the construction of churches. It is known that originally chokha-akhaluhi was exclusively the costume of the feudal elite in Georgia. It is fairly noted that the tightly fit short kaba (chokha

⁶³Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 91.

⁶⁴Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XXвв. – М., 1989. С. 21.

is the dress fitted in the waist -RT) was a traditional, festive military garment of Georgian princes and nobility.⁶⁵

A man dressed in such a waist fitting short dress, falling down to his calves, is depicted on the wall of the church in the Svaneti village Ienashi. The image dates back to the 13th-14th centuries.⁶⁶ Fresco of the Laghami church in Svaneti, which has been perfectly preserved until our days, is widely known in the scientific circles. It depicts the local feudal, ktitor –Shalva Kirkishliani, dressed in a traditional Georgian man's dress. A long, short sleeved dress is falling almost to the ankle, (approximately 15 centimeters above his ankles) and is tightly fitted in the waist and, what is important, similar to the chokha it has cutout at the chest; above the waist, the dress is buttoned by means of sewn loops ("ghilkilo"). He is wearing a long sleeved shirt/akhalukhi under the dress, similar to the chokha of the late Middle Ages, which unlike Akhalukhi has a turndown collar. Shalva Kirkishliani is wearing a belt round the waist, as is customary with the "Chokhosans" (those wearing chokha), a long dagger with a straight blade is suspended. According to the inscription, the church of Matskhovari /Savior of Laghami village of Mestia community, in which the portrait of Shalva Kirkishliani is depicted, was built and painted in the 14th century. In the Lagassian fresco, the dress of a noble man is the first depicted clothing with a slit, the upper part of which has a button buckle. If we recollect afore mentioned words of Vakhushti Bagrationi, in times of sole monarchy a "dress (kaba) long to toe without buttons" was widespread. It turns out that the dress of the Svan feudal is the first cut dress which is an obvious prototype of

⁶⁵M.Kenia. The royal portrait. drawing of Siani church in Ienna. Antiquities of Georgia #2, 2002.

⁶⁶M.Kenia. The royal portrait... Antiquities of Georgia #2, 2002.

chokha-akhalukhi (Kirkshliani is wearing inner clothes / Akhalukhi of reddish color of the same length under the dress). The frescos of the main church of Kolagiri monastery also deserve interest: all the depicted characters are dressed in kaba, some of which are long and others - short, falling to the knees. "This type of clothing is observed in Georgia throughout the medieval period ... in portraits all dresses are of the same type-fitted in the waist, cut at the sides and trimmed with a border ... Samples of this type are already widely known on the monuments of the Georgian wall painting of the 11th-16th centuries".⁶⁷ The same dresses are also on the ktitors of the St. Saba Sapari Monastery at the beginning of the 14th century.⁶⁸

All these frescos are dated back to the 11th-13th centuries by researcher. All these dresses depicted in them have much in common with the clothes of the nobility of the late Middle Ages - chokha-akhalukhi (length, fitted at the waist, the upper part tightly sat on the body). The only difference is that in this case these men's dresses are cut at the sides. The ktitors represented in the frescos of the Sori Church (Racha) are wearing the same "traditional clothing of Georgian nobility - a short sleeved kaba and long, narrow sleeved, undergarment (perangi) the so called "Pesuedi samosi".⁶⁹

The frescos of Sori church are dated to the 14th-15th centuries. The dresses do not have anterior incisions; they are falling a little below the knees and as already noted are fitting the waist. On the walls of the Church of Sori there are portraits of a later period (16th-18th centuries). The dresses worn by people depicted in the paintings of later period are cut at the front; they are narrowed at the waist; the neck has a deep triangular cut, out

⁶⁷Z.Skhirtladze. Portraits of historical figures in Davit GarejaSkolagiri monastery. Tb. 2000,p.85

⁶⁸ G.Khutsishvili. Wall Paintings of Sapara.,Tb. 1988.

⁶⁹ Z. Skhirtladze. Church in Sori by participation of I.Chichinadze, Tb. 2009, p.19

of which the undergarment i.e. Akhalukhi can be seen.⁷⁰ Since we touched the monuments of Racha, it should be mentioned that there are other frescos of men wearing dresses (kaba). The fresco of the church of Archangel in the village of Zemo Crikhi is a good example. There are frescos of noblemen in the second row of the northern wall, near the altar, wearing dresses that barely descend just below the knees; the dresses are fitting at the waist.⁷¹ There are five lay persons (three women and two men) depicted on the south wall of the church of Mother of God in the village of Bugeuli. In this fresco of the 16th century both men are dressed in kabas, only holders for cartridges are missing. Otherwise they don't differ from chokha: dresses are fitted at the waist, in the upper part of the dress there is a cut with loopy stripes for fastening buttons. The dresses fit the bodies tightly; the lay persons are wearing belts round the waist⁷². There is a fresco of Zaza Laskhishvili and his wife Keklutsa expressed on the wall of the same church. The man's Chokha is completely cut; fitted at the waist; he is wearing akhalukhi under the chokha equipped with a belt.⁷³

Since the 6th-7th centuries the study of samples of the Georgian costume has become possible using the images of the ktitors expressed on the walls of the large Jvari/cross temple. "The dresses (kaba) of the ktitors are narrowed at the waist; they have long and narrow sleeves extended to the hem with bent cut."⁷⁴ The stela of Davati in Dusheti region belongs to the early Middle Ages, (some researchers date it back to the second half of

⁷⁰ I. Chichinadze. Wall painting of St.Giorgi Church in Sori, Tb. 2014, pp.49-50.

⁷¹G. Bochoidze, Historical monuments and antiquities of Racha-Lechkhumi, Tb. 1994, p.473, tab.55.

⁷²G. Bochoidze, Historical monuments and antiquities of Racha-Lechkhumi, Tb. 1994, p.447, tab.29.

⁷³ T.Beradze. Racha, Tb. 1983 (see table).

⁷⁴N. Chopikashvili. Georgian Costume (the 6th-14th centuries), Tb. 1964, p.10

the 4th century), the lower composition of which depicts two male figures dressed in noblemen's clothing – kaba”.⁷⁵ Ashot Kukhi, expressed on the western facade of Tbeti (10th century) is wearing a long completely cut kaba/dress.⁷⁶ Scientists are well acquainted with the reliefs of Korogho church in Khadi gorge of Mtiuleti (some researchers date the church back to the 8th-13th centuries, and the others to the 10th-11th centuries). On the friezes of the facade of the church there are depicted men –church ktitors and construction workers. Obviously, they are wearing dresses /kaba fitting at the waist. The dresses of the builders are shorter, falling to the knees, and the dresses of the ktitors are long, reaching their ankles. According to L. Tavadze: “There is a beardless man depicted on the right side of the fresco of Mother of God and Christ, on the third floor. Judging by his clothes, he belongs to a lower social stratum; his apparel, analogous to other workers, is a simple chokha.”⁷⁷ “Now regarding the relief: in 1957 the ethnologist N. Rekhviashvili brought a fragment of the damaged stela from the ruined village near Bolnisi, in the lower part of which there is a relief image of a man. "The man expressed on the stela is wearing a military dress with a slit in the front; the trimmed hem is falling below the knees. The dress similar to the chokha is cut on the chest, under which the shirt, roundly carved at the neck is visible. The man is girded with a belt at the waist, from which a double-dagger in a sheath suspended by two straps of different lengths is hanging. Part of the cloak is flinging over the right shoulder”⁷⁸. Certainly, we have to do with later pattern of chokha in this relief image of the Middle Ages. According to

⁷⁵Description of historical and cultural monuments of Georgia, Tb. 2004, p. 244.

⁷⁶ N.Chopikashvili. Georgian Costume(the 6th-14th centuries), Tb. 1964, p.14

⁷⁷L. Tavadze. Social composition of Feudal Georgia according to reliefs of Korogho. Works of the Tbilisi state university Georgian Institute, v.IV, 2011, p.44.

⁷⁸D. Berdzenishvili. Bolnisi gorge.-Dmanisi, IV, Tb. 2003,p.209.

all relief sculptures carved on survived stelas of the 5th-8th centuries, the absolute majority of the men are wearing dresses (kaba).⁷⁹

In the 11th-13th centuries varieties of dresses with narrowed waists, short and widened downwards are widely presented.⁸⁰ Particular interest of N. Chopikashvili was paid to the images of the ktitor of the church in Sori and Kirkishliani in the church of the Lord in Laghami. The dress of the Sori ktitor has a cutout of a triangular shape on the chest. Similar to chokhosani /dressed in chokha, he is wearing underwear inside his dress. "From under the short sleeved outer clothing, the long, red, narrow sleeved undershirt is seen".⁸¹ According to her remark, the main cut of the garment of the Sori ktitor repeats the cut of clothes that was common in Georgia in the 13th-14th centuries, with the only difference that clothes with split tails are not so sharply narrowed at the waist.

It should be mentioned that Kirkishliani's dress differs by a number of features from all the dresses known before that period; Kirkishliani's clothing is a transition stage between pre-existing clothing and chokha, spread from the second half of the 17th century. Similar to chokha it has cut slits. Such dresses with cut slits were spread in Georgia from the 11th century.⁸² According to G. Chitaia cut slit was an attribute of military clothing.⁸³ It can be added that cutting of slits on men's clothing /kaba/chokha was necessary not for warriors but for farmers as well.

As it turns out, the bas-relief from Dmanisi has a lot in common with the image of a man's clothing depicted on the wall of Lagami church: "And the dresses on them, in general, are

⁷⁹G. Javakhishvili, Early medieval small Georgian sculpture (Relief sculpture on stelals the end of the 5th and beginning of the 8th centuries), Tb.

⁸⁰N.Chopikashvili. Georgian costume (VI-XIV), Tb, 1964,p.29.

⁸¹N. Chopikashvili Georgian costume (VI-XIV), Tb, 1964,p.37.

⁸²N. Chopikashvili Georgian costume (VI-XIV), Tb, 1964,p.39.

⁸³G. Chitaia Foreword of Iv.Tsitsishvilis book. "Materials for the history of Georgian costume, Tb. 1955, p.24.

similar: the neck is carved, with the lapel, the front is buttoned up (the buttons to the waist are observed on the left figure), tight waist, with arc-shaped tails; The dress is short, barely reaching the knees, with a cut on the chest, showing the border of the ornamented shirt (such details are seen better on the left figure). The waists of both figures are tightened with belts... The left sleeve of the figure on the right looks like flounce sleeve /kurtmajiani, and the right one is normal."⁸⁴

The fresco of Kutsna re-creator of the Church of the Mother of God (the first half of the 15th century) in the village of Nabakhtevi in Kartli shows remarkable similarities to the kaba / chokha of Shalva Kirkishliani. In the fresco Kutsna's dress is cut at the front and fitting waist. Similar to Kirkishliani's dress Kutsna's dress is decorated with figures; the waist is encircled by a wide belt; an akhalukhi is worn under the dress. Kutsna's clothing has no collar and differs from Kirkishliani's chokha only by this feature.⁸⁵ Thus, the cuts of chokha of the 18th-19th centuries were already designed in the 14th-15th centuries.

In 1628-1654 the Italian missionary Don Christopher de Costello visited Western Georgia, leaving a significant amount of interesting drawings of men of that time. In the first half of the 17th century, Georgian men mostly wore dresses to their knees. Majority of dresses are waist fitted, and their upper part is fastened with buttons.⁸⁶ Thus, in the 17th century chokha-akhalukhi with holders for cartridges were not formed yet. They were formed only in the 18th century. "Since 1670, national clothes were finally established in all social strata of the population. In the fresco depicting Maghaladze's family (1670),

⁸⁴L. Muskhelishvili. Dmanisi, From the history of the town, Discription, compilation: Material culture of the epoch of Shota Rustaveli, Tb. 1938, p.317-318. See also comp. Dmanisi, II, 2000, p. 50.

⁸⁵G. Bochoridze. Churches, monasteries and antiquities of Kartli. Prepared for edition Z.Skhirtladze and N. Chitishvili, Tb. 2011, tabl. X c.IV-2.

⁸⁶Don Christophoro de Casteli Notes and album about Georgia, ed. B.Giorgadze, Tb. 1976, paintings ##33, 34, 43, 47, 48, 89, 224, 318, 319...

the following clothing elements are represented: akhalukhi, fur-trimmed coat /kulaja, long sleeved chokha, high lambskin hat, silver belt, etc."⁸⁷ P.Ioseliani pointed to a particular importance of the fresco of Maghaladze family. "This picture of re-creators is interesting not only from the artistic but also from the ethnographic points of view, since it contains elements which allow us to restore dressing customs of the 17th century."⁸⁸ A detailed examination of this fresco allows us to conclude that in the 1670s chokha had not acquired the final form yet, it had no holders for cartridges (at least they are unnoticeable in the mosaic), although the pattern can be considered completely identical to the chokha of the subsequent period. The family members, represented in the fresco, are wearing chokhas of different colors. Their length is about 15 centimeters above the ankles. None of the men is wearing trousers. It is also noteworthy that the shoes of all the members of the Maghaladze family are high-hilled open at the back shoes /koshi, except for the representative of the clergy. In all likelihood, men's high-hilled shoes /koshi were ceremonial shoes. Iv.Tsitsishvili expressed his supposition concerning the high lambskin hat/Papakhi.⁸⁹

⁸⁷Iv. Tsitsishvili. Materials from the history of Georgian costume, Tb.1954, p.37. also see S. Makalatia, Kavtura gorge, Tb. 1960, p.7. G. Bochoridze. Churches, monasteries and antiquities of Kartli. Prepared for edition Z.Skhirtladze and N. Chitishvili, Tb. 2011, tabl. X-3, G. Bochoridze the will of Papua Maghaladze of 1681, Anal. Of Museum of Georgia, IX-B, tabl. IV, V.

⁸⁸L. Melikiset-Beg. From the archeological exp. to Kavtura gorge in 1923 .bulletin of Tbilisi university, _ , #5, 1925, p. 139.

⁸⁹Recently Papakhi was announced almost as a Georgian national headdress. It was distributed among the Georgian shepherds rather late. Papakhi in the ethnographical dictionary of Georgian material culture is presented in illustration materials on Georgian headdresses. Papakhi in the 18th-19th centuries neither was distributed commonly among North Caucasian peoples. In the pictures of north Caucasians of XVIII and beginning of XIX centuries, in E. Studenetskaya's monograph, none of the men are wearing Papakhs It appeared firstly in pictures of 1830s and 1840s.Circassians, men and women used to wear rounded at the top hats of cylinder shape embroidered with braids at the lower part; in the upper part braids were radial. From the center of the

We do not share this consideration: the members of the Magaladze family are simply wearing winter hats. These hats, with the exception of a single one, are only fur-lined at the forehead and the rest are sewn from cloth [we suppose this hat to be a Persian winter hat].

Chakura – the clothing common in the Southwest Georgia should be considered the next stage of the development of men's clothing. This type of pattern apparently must have been developed via introduction of pants/ sharvali, which necessitated cutting of the kaba / chocha at the waist. Thus, actually a new garment was designed. Georgians named the top part of the "chakura"- "chonia" and the lower part, pants -"budiani". "Budiani" or chakura" pants were very wide at the groin They were sewn by passing a drew string or a silk band through the upper part of trousers- waistband, as a result a lot of pleats called "chaki" were formed. Legs of trousers were widened upward and narrowed downward. The Georgian name of such trousers in some parts of Georgia (Samegrelo, Samtskhe, ZemoAchara) was "dzigva" / "dzikva". Despite the great popularity of the chakura in Guria and Ajara, the representatives of the privileged class often preferred the usual Georgian chokha ("Kartlian chokha").

Thus, as it turns out, a short chokha (chakura, dzigva-chocha) was characteristic of the entire Southwest Georgia. Later, the local inhabitants no longer wore kaba / chokha. An indirect justification for this should also be the fact that Georgians living

top rounded part fringes were falling. In Ossetian and Ingush above ground crypts mostly cloth hats are discovered. In the 18th and the first half of 19th centuries in Adygs is penetrating the cloth and leather combined hats; this is the so-called low papakhi in 1820s-1830s Chechens wore quite of wide bottom and bulging in the upper part papakhs. The same could be said about felt cloak. Both lambskin hat /papakhi and felt cloak/ nabadi are the elements of nomadic culture and are created by the peoples who due to the forms of economy (cattle breeding) spent most period of time outdoors. Considering Papakhi as Georgian national headdress is the result of less awareness in ethnology and Georgian culture. Georgian people never tries to profit by mastering the elements of other cultures.

in the Sea of Marmara region (Muhajirs from Ajaria and Shavshet-Klarjeti) called the Abkhazian muhajirs, who lived in the vicinity, "Kabiani" - "wearing dresses" (in the pictures of the 19th century, Abkhazians are represented only in chokha and calfwear/tsvissatsmelebi or pachichebi). Naturally, for a Georgian man wearing "chakura", it was strange to perceive a man wearing only in a kaba / chokha without pants. It's interesting to learn when the cutting of the Georgian national clothing –Chokha-akhalukhi- at the waist and establishment of dzigva pants in the South-West Georgia, or "Ottoman Georgia" occurred. It is supposed to have occurred in parallel with the introduction and spread of Islam mainly since the second half of the 18th century. Due to practicality of such clothes, it easily and quickly became popular among neighboring Guria and Samegrelo.⁹⁰

It might not be worth supposing that during the whole medieval period in Georgia men depicted in frescoes of Churches and other architectural monuments were wearing pants under chokha. It is well known that a number of ancient Georgian ethnographic realities were conserved in Khevsureti. In an ethnographically accessible time trousers were alien elements for the Khevsur garment. The Khevsur man's apparel included: a shirt, underpants, a chokha, a hat, knitted or leather leg wear, greaves, leggings for calves, knitted socks.⁹¹ S. Makalatia pointed out that the elderly still remember that in the olden days peasants used to wear long shirts without pants.

⁹⁰The French author of the verge of XIX-XX centuries is improper to think that in Guria Chakura preceeded Chokha ." there is no difference between Gurian and Laz costumes; it is called chakura.....Unfortunately tendency of replacement of chakura by chokha is revealed." (Baron De Bai in Georgia, translation preface and comments of Leila Maghradze, Tb. 2011. P.102). On the contrary, in all historic ethnographic regions of south west Georgia chaqura replaced Chokha.

⁹¹G. Chitaia, Preamble of Iv. Tsitsishvili's work "Materials for the history of the Georgian Costume", Tb. 1955, p. 6.

Having compared all the judgments, we come to the assertion that the common Caucasian Chokha / "Circassian" originated in Georgia and were designed by the Georgian people. Thanks to cultural and historical contacts, it was spread from Georgia among the peoples of the North Caucasus. The Georgian men's costume kaba / chokha acquired its final form after the widespread of firearms in Georgia which resulted in adorning the chest with cartridge sets on both sides. The patch of the cartridge-sets facilitated the use of firearms. At the same time, the cartridge sets acquired another function. Man dressed in such kaba/chokhas, looked more stately, courageous and respectable. The so called "Circassian" had more similarity with the Imeretian chokha (i.e. West Georgian, from the territorially more adjacent region) than with the East Georgian chokha, which reinforces the theory that this type of men's clothing penetrated to Circassians from Western Georgia (Imereti), and, to be more precise, directly from the Abkhazians. In the scientific literature, it is noted that "... on the basis of particular elements composing the diverse types of Georgian clothing, a uniform type of the national dress originated in Kartl-Kakheti and initially was spread to the lowlands of Georgia, and later to the mountainous areas."⁹² Apparently, G. Chitaya came to this logical conclusion on the basis of studying the frescos of the Maghaladze family of the 1670s. But still we believe that this issue (we are referring to the aspect of the initial formation of the Chokha in Kartl-Kakheti) requires additional arguments. Undoubtedly, chokha-akhalukhi attributed as "Cherkesska / Circassian" were created by the Georgians via the gradual development of the ancient Georgian apparel. The men's kaba, which was the prototype of the kaba / chokha with the cartridge-cases on the chest, was unknown to the Circassians. Let us turn once again to the words of the above-mentioned Italian author of the turn of the 15th-16th centuries, saying that the Circassians wore a wide sleeved robes and wide trousers. Wide

⁹²G. Chitaya Works in 5 volumes, Vol.IV, Tb. 2001, p.184.

pants and a dress were incompatible. For this, we can again recall the *chakura* / *dzigva-chokha*: the distribution of drawstring trousers in the southwest Georgia caused cutting of the *chokha* at the waist.

Thus, the conclusions of E. Studenetskaya cannot be shared: ["As it can be seen from the above mentioned materials, there was much in common between the forms of the men's clothing commonly worn by the peoples of the North Caucasus in the 18th and the first half of the 19th century, the origins of which go back to much earlier periods ...“]⁹³ The data given by the author allows us to draw the opposite conclusion. In the indicated geographic region (North Caucasus) and in the early centuries the prototype of the men's clothes did not exist. It originated in Georgia and was borrowed from Georgia.

It should be noted that the term "*chokha*" designating a dress (*kaba*) was used by Georgians since the early medieval period. Initially it is mentioned in the "*Life of Grigol Khandzteli*": "... [the messenger] found his sovereign, the daughter of the king Bagrat Sharoeli, in great monasticism: she was clothed with a simple *Chokha* (meaning monastic cassock)"⁹⁴ In the "*Chronicles of Kartli*" we read: "... and put on the *Chokha Liparit*."⁹⁵ The word "*chokha*" is also included in the "*Dictionary of the Old Georgian Language*" by I. Abuladze, where it is interpreted on the basis of the relevant abstracts, for example, from the "*Life of the Holly Fathers*": "Have you sewn *Chokha*?.... "Yes, my father I sewed and decorated it". The King Alexander, in 1438, in the charter of pardon granted to Hordean, writes: "You Hordean... get away

⁹³E.N. Studenetskaya. *Costumes of the peoples of the USSR of XVIII-XXc.* – M., 1989. p. 40.

⁹⁴Giorgi Merchule, *Life of Grigol Khandzteli*. *Georgian Literature in 30 volumes*, vol. I. Tb. 1987.p. 605.

⁹⁵*Kartlis Tskhovreba*, text stated due to all mainmanuscripts by Kaukhchishvili, Vol. I, Tb., 1955, p. 305.

from spiritual affairs and put on Chokha."⁹⁶ Chokha is also mentioned in one of the Georgian inscriptions on the tombstones of the Koberi monastery of Tashiri diocese, dated to the second half of the 13th century and representing the epitaph of Shanshe and Khuashak Mkhargrdzeli. The epitaph is written in quatrain of 16 syllable lines /style of Rustaveli verse-sha'iri (we give below a free translation of the epitaph):

"... From inconsolable grief the heart is burned with fire, in the soul fire burns; In relief, let them remain small pieces of chokha ..."⁹⁷

It's worth mentioning a saying disseminated in Imereti, that the months: June, October and November are called "chokhadampala"/soaked chokha, since these are rainy months, and from the heavy precipitation the tails of the chokha of the Georgian Chokhosans were constantly soaked. Therefore, in these months ("chokhadampala") "one cannot trust the weather and start building a house."⁹⁸

In Georgia, chokha used to deserve an extremely respectable attitude. It was such a significant clothing that respectable, honorable citizens of Tbilisi were called "Karachokheli" / "Karachogheli" (or "Shavchokhiani" - "wearing black chokha"). Moreover, even the flap of a chokha was designated by a special term: according to Sul Khan-Saba Orbeliani, it was called "jinjoti".

The final formation of the Georgian men's clothing - chokha-akhalukhi was conditioned by the widespread distribution of firearms – guns in XV-XVI centuries. A second-half-of-the-16th-century fortresses in Shida Kartli had gun-ports /satopuri for

⁹⁶Georgian monuments of justice, Vol.II, Published by I. Dolidze, Tb. 1965, p.125.

⁹⁷Cited from the work of Berdzenishvili – "Dmaniskhevi"-Dmanisi, Tb. 2000, p.133.

⁹⁸Glossary of Georgian dialects and sayings. Comp. Al. Ghlonti. Second edition. Tb. 1984.

installation of weapons.⁹⁹In the second half of the 18th century 38% of the Georgian forces were armed with rifles.¹⁰⁰The similar situation was in the second half of the 17th century in Kartli. "Since the 17th-18th centuries, flintlock guns were manufactured in Georgia."¹⁰¹A register of the Saamilakhvro of this period is preserved, in which all military men were registered in accordance with the order of their performance in military campaigns. For example, in the village Ghromi, where Georgians no longer reside, the serf farmers of Kanchaeli feudal lord are registered in the following way: "Batilashvili Bery -with a gun; Ichkiti Tetia -with a spear; Ichkiti Mikeli -with a bow."¹⁰²407 warriors of Saamilakhvro were armed with spears, 288 - with bows and arrows and 420 with rifles. The majority - 37.7% - were to be armed with rifles.¹⁰³ The gun became so organic for Georgians, that they celebrated the New Year or the birth of their sons by shooting with guns. Holders for cartridges were only on the dresses of representatives of the privileged social elite, and they couldn't be found on the costumes of ordinary members of society. (In medieval Georgia, the soldiers were representatives of the nobility - princes and noblemen.) Whereas, the activities of the simple peasantry were limited only to agriculture or cattle breeding, and therefore the holders for cartridges originally appeared on the kaba/ chokha of representatives of the noblemen, and not on chokhas of the peasants. As for the North Caucasus, all members of communities there were armed, since their main

⁹⁹In the scientific literature is noted: in XVI century in Georgia application of firearms and particularly of gun is so intensive that it influenced greatly building of fortresses and castles (Armours of the Georgian state museum. Fresco, 1985, p. 44).

¹⁰⁰ Georgian Soviet Encyclopedia, vol.4.

¹⁰¹ K. Cholokashvili, M. Kapanidze, Georgian armours. Ethnologic researches, vol.IV, 2010,p. 69.

¹⁰²S. Kakabadze. Register of Saamilakhvro of the second half of the 17th century, Tb. 1925, p.7.

¹⁰³S. Kakabadze. Register of Saamilakhvro of the second half of the 17th century, Tb. 1925, p.5.

occupation was armed ravages. At the same time, the Circassian chokha in the chest area is completely different from the Georgian Chokha. The Circassian coat has no cutout on the chest; it has a standup collar that covers the neck and throat.¹⁰⁴ There are different data on dissemination of guns in the North Caucasus. It is a fact that, the Circassian men in the pictures of the 18th and the beginning of the 19th centuries are depicted with cold weapons. The gun is nowhere to be seen.

One more question arises: how did it happen that the chokha-akhalukhi were so rapidly spread among the peoples of the North Caucasus and why did it become so popular under the Russian derivative "Cherkesska" – "Circassian", which misguided researchers proclaiming them as an integral part of the Circassian-Adyghe culture?

The answer is univocal: it was due to the fact that the chokha-akhalukhi with its holders for cartridges was very comfortable clothing for the warrior and the North Caucasian men were mainly engaged in armed ravages and robbery raids onto the near and remote neighboring countries. Their main occupation was connected with military activities. For Adyghs (under the leadership of their noble feudal lords) military campaigns and wars were their main task. ["The clothes of the Circassian warrior ... was extremely carefully fitted in the figure, it was convenient, did not interrupt movements and was absolutely functional in this geopolitical niche."]¹⁰⁵

The utilitarian function of chokha-akhalukhi for that time was unquestionable, which determined the penetration of this garment from Georgia to the North Caucasus, and from there to the Cossacks. This was pointed out in the writings of Lev Tolstoy. Speaking about Greben Cossacks, the writer noted that for a long time living in the neighborhood with the Chechens (in the

¹⁰⁴Студенецкая Е. Н. Одежда народов СКXVIII-XXвв. – М., 1989. С. 19.

¹⁰⁵Панеш Э. Х. Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (На примере Западного Кавказа). СПб. : 1996, С. 164.

foothills of the North Caucasus), the Cossacks "became related" with them, adopting many customs and lifestyle.¹⁰⁶The main activity of the Cossacks was also connected with the military sphere.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the type of firearm changed, and the cartridge holders lost their practical importance, although they were still preserved on chokha-akhalukhi as an attribute of decoration and as a symbol of bravery and masculinity.

Finally, we cannot but agree with the opinion that the Caucasus as a region with its modern configuration exists mainly from the 17th-18th centuries (although it would be more legitimate to talk only about the period from the end of the 18th century – R.T), after the Georgian costume - chokha-akhalukhi, called "Cherkesska / "Circassian", turned into a common Caucasian apparel.¹⁰⁷ Cherkesska became a kind of factor in the superficial unification of the peoples of the Caucasus, having different cultures. Some basic features of the mentality of the Caucasian peoples are conditionally referred to as "the Cherkesska's mentality" by S. Arutyunov. The same author notes that the Caucasian peoples are redistributed into several different civilizations, and on this basis he perceives the Caucasian civilization as a kind of phantom.¹⁰⁸

Picture 1: "Expression of Shalva Kirkishliani-the ktitor on the Fresco of Laghami church of the Lord;

Picture 2. Circassians in national costume, XVIII and the beginning of XIX centuries; Source: E.N. Studenetskaya.

¹⁰⁶В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. –СПб, 2007, С. 458; Толстой Л. Н. Казаки. Кавказская повесть. М.: 1953, С. 17.

¹⁰⁷Арутюнов С. А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С. 36.

¹⁰⁸Арутюнов С. А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С.42.

Costumes of North Caucasian peoples of XVIII-XIX centuries. M.1989, p. 20.

From the history of the Georgian Costume: Chokha –akhalukhi

The Georgian peoples costume was diverse, rich and original, which was conditioned by certainly different natural-geographic environment and landscape. Georgians had also created common Georgian national man's costume-chokha, which had definite varieties according to historical-ethnographic regions.

It is also common knowledge that Georgian man's costume - chokha-akhaluhi - was worn by the other peoples of the North Caucasus, in addition to Georgians. Thus, it can be said that chokha is common Caucasian apparel, known in the scientific literature as Cherkesska -"Circassian", which causes the association that these clothes were created by the Adygs, from which this element of their material culture was spread among other peoples of the Caucasus, including Georgians.

The work ignores unjustified supposition and underlines that the man's costume- Chokha-akhalukhi was created in Georgia and assimilated by the Caucasian peoples; it is also underlined that initially chokha-akhalukhi had the function of a social marker; it was the garment of Georgian nobility. Chokha-akhalukhi was popular in peasantry too, although the peasants wore this costume only once, mainly in wedding. The type of chokha which is known in the ethnographic reality passed quite a long way of development and its final formation occurred in the late medieval period. Chokha-akhalukhi acquired its final shape after distribution of firearms. The rows of holders for cartridges varnished it and those who wore chokha acquired more manliness together with elegance. This type of chokha with the holders for cartridges was actively used in Georgia since the 18th century. Chokha-akhalukhi after becoming the common Caucasian costume, was named Cherkesska, more definitely, this name was given to this costume by Russians in the middle of the 19th

century, because the Russians firstly saw this costume on Circassian men.

The arguments corroborating the Georgian origin of chokha-akhalukhi/Cherkesska are based on the complex approach in the work. For this purpose, written monuments as well as descriptions by foreign authors, ethnographic data, works of the art historians who have precisely studied the multiple and diverse frescos on ecclesiastical architectural monuments are applied. Linguistic materials are also very important (the term disseminated from Georgia, which points to the distribution of the mentioned element of material culture from Georgia is applied in the Ossetian, Ingush and Chechen languages for designation of the clothing concerned. The term Chokha was used to denote Kaba from early medieval period. It was first found in Grigol Khandzteli's life. It is true that the Georgian men used to wear long chokha/kaba in early medieval centuries; but it differed from the costume of the late medieval period that was closed in the chest area. The kaba-chokha was opened in the front and was equipped with buttons and fasteners from the 14th century i.e. their pattern was changed. The costume in the fresco of Kirkishliani - the ktitor of Laghami church in Svaneti actually shows the first man's clothing cut in the front and its top part is buttoned with fasteners. It is an obvious prototype of chokha-akhalukhi (Kirkishliani is wearing a reddish underwear-akhalukhi of the same length inside the kaba). The pattern of chokha of the 18th-19th centuries was already formed in the 14th-15th centuries.

The common Caucasian costume Chokha-Cherkesska was spread from Georgia to the North Caucasian peoples through the cultural-historical contacts. The Georgian man's costume Kaba/chokha acquired the final form after the widespread of firearms in Georgia and rows of holders for cartridges were sewn on the chest of chokha. Adding of holders for cartridges made this costume more convenient for using firearms.

Cherkesska became the factor of superficial assimilation of the Caucasian peoples with different cultures.

Vücutun güzelliğininin altını çizen zarıflığının ve şıklığının Gürcü ulusal kıyafetinin belirleyici temel özellikleri arasında olduğunu düşünüyorum; o, beli sarmaktadır, harmonik renklerle süslenmiştir, yüz, ten ve göz renklerini dikkate almaktadır.

Giorgi Çitaia

Kafkasya'nın Ortak Erkek Kıyafetinin Kökeni (Gürcü Giyim Tarihinden: Çokha Akhalukhi)

Giysi insanlık tarafından üretilen maddi kültürün önemli bir ögesidir. İnsanın günlük kaygısını beslenmenin ardından kıyafet oluşturuyordu ve bu bugün de böyledir.¹ İnsan bedeninin yapay örtüsünün işlevsel amaç (bedeni dış etkilerden koruma) haricinde, ritüel ve gösterge fonksiyonu da yaygın şekilde bilinmektedir. XX. Yüzyılın başlarına kadar, insanları ve insan topluluklarını etnik olarak, cinsiyet ve sosyal olarak birbirlerinden kıyafetleriyle ayırt etmemiz mümkündü.² Şölen ve matem kıyafeti farklı idi (Orijinal kıyafetler ve din adamlarına ait kıyafetler ortaya çıktı). Genel olarak, giysinin

¹ *Фоссье Робер. Люди средневековья. Пер. с франц. (ROBERT FOSSIER. GES GENS DU MOYEN ÂGE) А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. И. А. Эгипти) – СПб.: 2010, С. 74.*

²Orta Çağda Batı Avrupa'da ve doğal olarak Gürcistan'da da sosyal sınıflar kıyafetleri ile ayırt ediliyordu, ezcümle kıyafetin gerçek bir üniforma niteliğinde olduğunu söyleyelim. Tam olarak kategorilere işaret eden aksesuarlara – baş örtülerine – eldivenlere de özel önemi verilirdi

görünüşünü (şablonunu), papaz cübbelerinin çeşitliliğini (malzemesini) büyük ölçüde doğal coğrafik çevre, iklim, halkın ekonomi faaliyetleri belirlerdi.

Gürcü halkının kıyafeti çeşitli, zengin ve orijinaldi. Bilindiğı gibi *İvane Cavakhişvili* Gürcistan'ı tarımsal aletlerin canlı müzesi olarak adlandırıyor. *Giorgi Çitaia* ise aynı şeyi Gürcü halkının giysileri için söylüyordu. Bu çalışmada bizdeki ünlü erkek giysisi – *çokha/çakha-akhaluh'*ye değineceğiz.

Çokha/ᄁᄁᄁ tarihsel-etnografik yörelere göre çeşitli türleri de ortaya çıkmış Gürcü ulusal kıyafetidir. Aynı zamanda şunu da kesinlikle ifade etmemiz gerekir ki, Gürcü etnografik yaşamındaki çok eski Gürcü kıyafeti talavari, Khevsureti bölgesinde günümüze kadar korunmuştur.

Şu da herkesçe bilinir ki Gürcü erkek kıyafeti – *çokha-akhalukhi* – Gürcüler haricinde Kuzey Kafkasya'daki başka halklar tarafından da kullanılırdı. Yani "çokha" aynı zamanda Kafkasya'nın ortak giysisidir. Kafkasya'nın bu ortak giysisinin bilimsel literatürde "*çerkeska*" adıyla bilindiğini, bunun da giysiyi sanki Adigeler (Çerkesler) üretmiş gibi ve onların maddesel kültürünün bu öğesinin Gürcülere ve Kafkasya'nın başka halklarına Adigelerden yayıldığı algısına sebep olduğunu ifade etmek gerekir.

Şu soru ortaya çıkıyor: Bu kıyafet hangi halk tarafından üretildi ve nereden yayıldı? Israrla belirtiyoruz ki: ***"Erkek giysisi "çokha-akhalukhi" Gürcistan'da ortaya çıktı ve onu Kafkasya'nın başka halkları buradan alıp sahiplendiler.***

Kendi görüşümüzü ispatlamak için güvenilir bilimsel kaynaklardan yararlanmadan önce bu giysinin özelliklerini kısaca ortaya çıkarmalı, etnografik açıdan zamana bağlı olarak

ona erişilebilirliğinin nasıl olduğunu (XIX Yüzyıl ve XX. Yüzyılın başlarında) tespit etmeliyiz.

Altını çizerek ifade etmek gerekir ki ***çokha-akhalukhinin ilk olarak “sosyal açıdan belirleyici” fonksiyonu ortaya çıktı; o, Gürcü derebeylerinin ve beylerin (tavadiler ve aznaurilerin) giysisi idi*** (Aynı şeyi Kuzey Kafkasya hakkında da söyleyebiliriz, orada da bu giysiyi üst tabaka giyerdi). Etnografik verilerden anlaşıldığına göre ***çokha-akhalukhi*** köylüler arasında da popülerdi. ***Köylü çevresinde bu giysi şölen kıyafeti olarak kullanılıyordu.*** Örneğin XX. Yüzyılın başlarında Tiflis’in Diğomi köyünde, düğün günlerinde ödünç olarak verilerek damata giydirdikleri iki adet ***çokha-akhalukhi*** varmış. Benzer durum Gürcistan’ın farklı tarihsel-etnografik bölgelerinde de vardı, örneğin Yukarı İmereti’de (Saçkhere ilçesi) derebeyi-beylerle (tavad-aznaurebi) birlikte çokhayı imkânı olan köylüler de giyerdi. Düğün zamanında eğer damat ve gelinin ulusal kıyafeti yoksa imkânı olanlar onlara mutlaka geçici olarak bunu temin ederlerdi ve bu özellikle çokha-akhalukhi için söylenir.

Vakhuşti Bagrationi Gürcü kıyafeti hakkında şunu ifade ediyor: “Kartlililer ve Kakhetililer aynı şekilde giyiniyor: Uzun-ince, kürk bir takke; ***Üzerlerinde yünden yapılmış ve dizkapaklarının altına kadar uzanan bir elbise “yani çokha” giyiyorlar, üzerinde kuşak, içinde ise sagule denen, elbiseden daha kısa olan ve pamuktan yapılmış yani ipek gömlek var, enseleri tamamen açıktır. Çokhanın altına giydikleri nipkhavi ise ya ipek, ya pamuklu ya da ketendir (Nipkhavi-pantolon yaygınlaşmadan önce giyilen alt giysi-Çevirenin notu). Ata binerken daha çok satzarmartuli ve moguni giyiyorlar,*** Ayaklarına païçi (Diz ile ayak arasına giyilen tozluk türü- yün

çorap – Çevirenin notu), tzuğa, yine maşia (deri çizme ve dönemin ayakkabısı-Çevirenin notu) giyiyorlar. Alt tabakadan olanlar terlik tarzı ayakkabı ve çarık giyiyorlar. **Kışın ise deri ve daha uzun elbise giyiyorlar** [Fakat Birleşik Gürcistan Krallığı döneminde: başlarına uzun, uzun tüyleri olan yün şapka takıyorlar, rahiplerinkine benzer keten gömlek giyiyorlardı. *Sagule (gömlek) ve elbise topuklara kadar uzun ve düğmesiz, üzerinde kemer takılır*, üstlerine giydikleri büyük deri, kolları dar ve ayaklarındaki moguni resimlerde görülüyor] **Kadınlar da aynı şekilde giyiniyordu ancak kuşak kemerin uçları aşağıya salınmıştı ve üzerine “kaba-akhalukhi” (elbise ve içine gömlek) giyiyorlar**, bu mütevazı gömleğin içine başka bir şey giymiyorlardı. Paiçi kullanmadan nipkhavi giyiyorlar ve ayaklarında da “tzuğa-maşia (çizme-ayakkabı)” var... İmeretilerden (Batı Gürcistan’da bölge adı-Çevirenin notu) biraz farklıdır.”³

Tedo Sakhokia tarafından Kobuletili Müslüman Gürcü beyi Kuruş Ağa Çkonია’dan duyduğu Tamar Mepe’ye (Gürcistan’ı 1184-1213 yılları arasında yöneten ünlü kadın hükümdar-Çevirenin notu) ithaf edilmiş aşağıdaki mani de Gürcü erkeğinin kıyafetinin eski çağlardan beri “çokha” olduğunu ispatlamaktadır (Kobuleti- Batı Gürcistan’da bugünkü Açara bölgesinde bir ilçe-Çevirenin notu).

Atasi kaba kma mkavda/**Bin adamım vardı kaba giymiş;**
 Kvelni okros ğilita/**Hepsi altın kopçalı;**
 Vaçmevdi dedal khokhobsa/**Tavuk, sülün yedirir;**
 Vasmevdi brolis çikita/**Kristal bardaklardan içirirdim.**

³ქართლის ცხოვრება, ტომი IV, ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 45-46.

Vintsa semeba sevebi/**Kim istiyorsa savaştım;**
Alalita da cikita/**Kusursuzca ve yiğitçe;**
Atzi tkven itsit, mepeno/**Atık, siz bilirsiniz;**
Vintz darçit, amis ikita/**Kim kaldıysa bunun dışında;**⁴

Bu şiirde bahsedilen, Tamar Mepe yani Kral Tamar'ın kaba (ჯაბა) denen elbise giymiş bin adamının olduğudur.

Dolayısıyla Gürcülerde hem erkekler hem de kadınlar uzun elbise (tabii ki birbirinden farklı) giyiyordu. Bu elbisenin boyu erkeklerde dizkapağının altına kadarmış. Erkeklerin giydiği *kaba/çokha (ჯაბა/ბობა)* denen elbise önceleri (Sameg-relo'da buna “*ğarti*” deniyordu) düğmesizdi, daha sonra elbise ön taraftan açıldı ve düğmeler eklendi. Elbisenin içinde ise daha kısa *sagule/akhalukhi* (bir çeşit gömlek) giyiyorlardı. Onun özellikleri kısaca şöyledir: Çokha elbise formunda bir giysidir, çokhaların ortak yönü sıkı şekilde oturmuş bel kısmı ve alt yani etek kısmının geniş ve parçalı olması, açılmış ön kısmıdır. Göğüs bölgesinde ise çokhanın içindeki akhalukhiyi gösteren kama biçiminde açıklık, etek kısmı parçalı idi (çaki), kolları ise bileklere kadar uzanıyordu ve sürekli olarak kolları katlanmış olarak geziyorlardı.

Sulhan-Saba Orbeliani çokhaya “matkliš samoseli yani yün elbise” diyor. Sagulenin ise akhalukhi (Çokha içine giyilen hâkim yaka gömlek-Çevirenin notu) ile aynı şey olduğu yine Saba'nın sözlüğünden iyi anlaşılıyor: “Elbise içine giyilen sagule”. Sözlükbilimci elbise sözcüğünü ise bir kelime ile tanımlıyor ve “samoseli” diyor.

⁴თ. სახლიკიძე. მოგზაურობანი: გურიის, აჭარის, სამეგრელოს, აფხაზეთის, ბათუმის, 1985, გვ. 288.

Zaman içerisinde *pantolonun* gelmesi ile birlikte elbise anlamına gelen “*kaba*” terimi sadece kadın giysileri için kullanılmaya başladı, yine başlarda (*Vakhuṣṭi Bagrationi* dönemi dâhil) yün örgü kumaşından elbiseyi tanımlayan “*çokha*” terimi erkek elbisesini ifade eden bir terim olarak yaygınlaştı. Orta Çağda rahiplerin kıyafetine de sürekli olarak *çokha* denirdi (Din adamlarının seyahatlerinde kullandığı çokhalar farklı idi. Rahiplerin bu şekildeki “yolculuk elbisesi”ni *İoane Bagrationi* “Kalmasobaşı” de birkaç kez anmaktadır). Khevsur diyalektinde erkeğin üst kıyafetine de kadının elbisesine de çokha deniyordu. Şu ifadeye bakalım: “Tamam, sen kadın çokhası istiyorsun, üstünde mendil olan.”⁵

Burada Vakhuṣṭi’nin bahsettiği birkaç terime de değineceğiz: Bugün eğer pantolon yayılmadan önce kullanılan “*nipkhavi*” için “peranginin” (gömlek) eşi (ona “peranginin eşi” ve “alersi” de diyorlardı) deniyorsa, XVIII. Yüzyılda o “*erkek bacak giysisi (ayak bileğinden dize kadar olan bölgeye giyilen)*”, yani “*tzvivisatsmeli (წვივისაცმელი)*” idi.⁶ Bacağa giyilen (წვივისაცმელი) kıyafetin birkaç türü vardı. Saba, nipkhavi (ნიფხავი) dışında ropangi (როპანგი), perikme (პერიკმე) ve satzarmatloyu (საწარმართლო) da sıralıyor (Vakhuṣṭi: “satzarmartulo”). Saba’ya göre *satzarmartulo* “*pantolon olarak kullanılan dış giyecektir*”. *Vakhuṣṭi Bagrationi*’nin bize anlattığına göre *satzarmartuli (საწარმართული)* denen pantolon benzerini sadece ata binerken kullanırlardı: “Atın üzerinde *satzarmartuli* giyiyorlar”. Dolayısıyla ikisi birbirine

⁵ ალ. კინჭარაული. ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005, გვ. 1019.

⁶Perangi (gömlek) karşılığı-arkadaşı/nipkhavi Orta Çağ Avrupa’sında da oldukça geç yayıldı – bakınız: *Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада.* – Екатеринбург, 2005, с. 437.

dikilmiş *nipkhavi pantolon* yani *satzarmartuli* (საწარმართული) idi. Açıkçası Gürcistan'da XVII-XVIII. Yüzyıllarda bugünkü pantolon benzeri artık yaygınlaşmıştı [*Pantolon* ilk zamanlar sadece göçebe kültürün bir ögesi idi. Göçebeler için (erkekler ve aynı şekilde kadınlar için) bol pantolon atla giderken kullanışlı idi. Biniciyi atın terinden koruduğu için göçebelerde *pantolon*, bizdeki durumda ise onun yerine kullanılan *satzarmartuli* (საწარმარტული), paıçebi/paıçebi⁷ (პაიჭები/პაჭიჭები) olmadan ata binmek de düşünülemezdi (Paıçebi-diz ile ayak arasına giyilen tozluk türü-Çevirenin notu). Eski Yunanlılar ve Romalılar pantolona barbar giysisi diyordu; onlara göre pantolon yabancı kökenli savaşçıların ve Amazonların kıyafetinin tipik bir ögesi idi. Pantolon Yakın Doğu medeni dünyası için de yabancı idi. Eski Yunan yazarı Hipokrates (M.Ö. V-IV. Yüzyıl) İskit erkeklerinin cinsel güçsüzlüğünü pantolona bağlıyordu: Onlar tüm diğer halklardan daha fazla benziyor hadımlara. Bunun dışında onlar sürekli pantolon giyiyor ve zamanlarının çoğunu at üstünde geçir-dikleri için de böyledir”⁸].

Gürcü erkeklerinin ulusal kıyafetinin ana modeli olan - **çokha-akhalukhi**- ye geri dönecek olursak bu ikisiyle birlikte şunlar da kıyafet bütünü'nün parçasıydı: *Perangi* (*gömlek*), *alt*

⁷ Khevsur diyalektine: “baıçı (ბაჭიჭი)” (“გუნებით კი ხევესური ორ ვარ - ღ. თ.), ბაჭიჭებ აღარ მცავ ჭრელი” - *აღ. ჭინჭარაული*. ხევესურული ლექსიკონი, თბ., 2005, გვ. 91). Khevsureti'de dizlerin üstüne kadar çıkan baıçı (bawiwı) de vardı; ona “samukhle baıçı” diyorlardı.

⁸ *ჰიპოკრატესი*. ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ. - ანტიკური კავკასია. ენციკლოპედია, ტომი I, წყაროები, თბ., 2010, გვ.114.

giysi, şapka, kuşak ve kemer-hançer. Tarihsel-etnografik bölgelere göre *çokha-akhalukhi* belirli farklılıklar gösteriyordu. Özellikle Khevsureti kıyafeti ("*talavari*") ve Guria, Açara ve Laz kıyafeti "*çakura*" kendine hastı (Guria'da Çakura'ya "*kvertua*" da diyorlar⁹). Onlar hakkında ilk olarak şunu söylemeliyiz: "XIX Yüzyılın ikinci yarısında ulusal kıyafete (Gürcü çokhası, Gürcü elbisesi (kaba)) paralel olarak diğer eski Gürcü kıyafetleri de şartlara bağlı olarak varlığını sürdürüyordu. Onlar arasında eşsiz, bazen küçük yerleşim biriminde yayılmış ve sadece oradakilerin kullandığı kıyafetlerin kendine özgü özelliği vardı ki genetik bakımdan eski Gürcü giyiminin başlangıç formları ile ilişkili idi. Buna örnek olarak Khevsureti bölgesinin "talavari" kıyafetinin ögesi olan, kendi orijinal şablonuna, zengin nakış süslere sahip ve haç şekilleri ile sadece Gürcistan'da değil Kafkasya'nın diğer tüm halklarının kıyafetlerinden ayrılan gömleği belirtebiliriz"¹⁰.

Çakura Gürcü kıyafetinin gelişmiş versiyonunu temsil ederdi. Bu durumda *çokha-akhalukhinin* gelişmiş versiyonları ile ve *pantolonun* önemli derecede yerleşmesinden, yayılmasından söz ediyoruz. *Çakura* bedenine üstüne giyilir ve esasen belden kesilmiş *çokhadır*. Güneybatı Gürcistan'dan Karadeniz'in güney sahillerine muhacir olarak göç eden Gürcüler, belden üste giyilen çakuraya bugün de *çokha*, kıyafetin alt kısmına ise "şarvali" – "lazurai" diyorlar. Açaralılarda olduğu gibi eski Klarcetililer de çokhanın içine giyilen kıyafeti *zubuna* (*zubuni*) ismi ile ifade ediyorlar. Fanela (ფანელა) içine ise

⁹ მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის. აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით. 5 ტომად, ტომი III, ნაწილი I, ტანისამოსი, თბ., 1983, გვ. 252 (შემდეგ: მასალები... ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით).

¹⁰ ვ. ხიტაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 183.

keten perangi (gömlek) giyiyorlar. Halk arasında bir mani de var (Aşık olan kadın aşık olduğu erkeğe hitaben melodi ile söylüyordu):

“çokha gaikhade, çokhao;
Zubunatai gikhdeba;
Şeni erti danakhva cenneti gamikhdebao”¹¹.

Kıyafetin bu türünün yani “çakura” adının Çakvi ile ilişkili olduğunu (Aşağı Açara’da), çokhanın bel kısmından kesilmesinin ve orijinal *şarvali* (*pantolon*) ile kombinasyonunun ilk olarak orada gerçekleştiğinin kabul edildiğini işaret ediyorlar [çakura teriminin **Çakvi** toponimi ile mi yoksa *çaki* (*ბაჭი*) ile mi ilişkili olduğunun açığa kavuşturulması gerektiğini düşünüyoruz. Etnolojik sözlükte *çaki* kelimesinin başka anlamları ile karşılaşıyoruz: Çokhanın bir ayrıntısı olan -*çaki* daha çok erkeklerin çokha-akhalukhisinde karşımıza çıkıyor. Bu küçük yalancı eteklere deniyor, güzellik için yapılıyor, bu yüzden nakışla süsleniyordu. Normal çokhada 2-3 çaki (yani 2-3 parçalı-kiloş etek) vardı, karaçoğuli-de altı çaki vardı¹². Çaki (Farsça Çak-delik, elbisenin yırtık yeri). 1. Üst giysinin yan tarafında etek kısmında dikilmeden bırakılmış yer; 2. Çokha ya da akhalukhinin arka etek kısmında belden aşağı dikişle

¹¹ Anlatan Osman Öztürk (Khokhotaşvili). Ünye İlçesi Çatalpınar Köyü, 2014 yılı. Maçakheli’den göç edenler ise şarkının özel bir versiyonunu söylüyordu: “çokha gaikhade, çokha, // elegi mogikhdeba, şeni erti danakhva cenneti gimixdeba” (Kastamonu İli Çatalzeytin İlçesi, Hamidiye Köyü).

¹² ეთნოლოგიური ლექსიკონი. ს. ჰანტუროშვილის რედაქციით, თბ., 2009.

uzatılmış bölümler¹³. Saba'nın tanımına göre “çaki bir nevi etek kamufлаji”dır¹⁴. Güneybatı Gürcistan'dan muhacir olarak giden Muhacir Gürcülerin konuşmasında çakuranın alt kısmı olan - “şarvali” – “lazurai” terimi ile ifade ediliyor. Ortak Gürcü kıyafeti – *çokha* – nın bel bölgesinden kesilmesi ve pantolon benzeri giysinin (“lazurai”) giyilmesinin ilk olarak Çaneti'de/Lazeti'de gerçekleştiğini ve daha sonra tüm Güneybatı Gürcistan'da ve Guria-Samegrelo'da yayıldığını, bu terimin bu çevreye işaret ettiğini düşünüyoruz. Bu bir tahmin olup tahminin kesin olmayışının nedeni ulusal kıyafet –çakuranın alt kısmının daha yaygın adının *dzigva/dzikva* olmasıdır].

Çakurada barutluklar da korunmuştu. *Çokhanın* belden üstüne benzer şekilde *çakura* da bedeni sıkı şekilde sarardı. Şunu da doğru şekilde ifade ediyorlar ki *çokhanın* bu şablonu “erkeğin heybetini, belinin inceliğini ve geniş omuzlarını görünür kılıyordu.”¹⁵ *Çakuranın* altı (şarvali) arkadan keskin şekilde katlanmış halde, üst kısmı çok geniş ve bacakları dardı. *Çakuranın* içine *zubuni* giyiyorlardı ve *çokha* içinde *akhalukhide* olduğu gibi zubununin boyun ve göğüs kısmının bir bölümü *çakuranın* içinde görünürdü. Benzer bir kıyafet Samtskhe'de (Meskheti) de yaygınmış: (Ude köyü) – “bizim kıyafetimiz önceleri **kısa çokha** idi, ona **migva** diyorduk. Şimdi de Kvabliani Tatarlarının giydiği gibi böyle çokha - **migva** giyiyoruz.¹⁶ Açaralılar ve Gurialılar gibi. **Migva çokha** ile

¹³ ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, *ე. ნადირაძის* რედაქციით, თბ., 2013, გვ. 155.

¹⁴ ს.-ს. *ორბელიანი*. ლექსიკონი ქართული, II, თბ., 1993, გვ. 316.

¹⁵ ი. *სამხონია*. ხალხური ტანსაცმელი აჭარაში (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა), ბათუმი, 2005, გვ. 97.

¹⁶ Burada bir yazım hatası var: “მ-m” yerine “ძ-dz” olmalıdır. Buradan yola çıkarak “migva-მიგვა” terimi yerine “ძიგვა-dzigva” okunmalıdır – R.T.

birlikte *dar* ve *khonciani şarvaliyi* (önden iliklenen pantolon) biliyorduk.” ... “Yaşlı adamlar Cavakhiler gibi daha fazla **dizkapaklarına karar** uzun, **kırıxık çokha** giyerlerdi elage ile [elegi/eleği erkeğe ait isimsiz “yelek” benzeri kıyafet idi – R. T.]” ... “başlarındaki kırmızı **fese** iki-üç arşın uzunluğunda “**saroği**” dediğimiz mavi kuşak sarılıydı. **Saroği**yi (sarık) **komşularımız Tatarlar da** (Müslüman Gürcüler kastediliyor – R. T.) **sarıyordu fakat başka renklerde, biz Hıristiyanlar ise Tatarlardan ayırılmak için mavi renk kullanıyorduk.**”¹⁷

Samtskhe’de benzer kıyafet *Sergo Makalatia* tarafından onaylanmıştır. “Erkekler, evde örülmüş yün kumaştan dikilmiş Guria “*çakurası*” benzeri kıyafet giyiyor. Üstte kısa ve yanlarından açık (yırıtmaçlı) “çokha” giyiyorlar. Çokhanın göğüs ve boyun kısmı açık ve katlanmıştır. Göğüs bölgesinde iki tarafta cep ve barutluk yuvası dikilmiş”. “Altta katlanmış “ağ kısmı bol” şarvali (pantolon) giyiyorlar.” “**Önceleri ise Meskhiler meğer diğer Gürcülerin giydiği kıyafeti giyiyorlarmış. Erkekler uzun ve arkası katlı kurtmaciani çokha giyiyor... Çokhayı mavi renkte kalın, yün kumaştan dikilmiş zebuni (zubuni) üzerine giyiyorlardı. Çokha uzun ve arka kısmı katlı (parçalı) idi.**”¹⁸ (Kurtmaci-ყურთმაჯი -eski Gürcü elbisesi kol modeli. Bu modelde kol iç kısmında koltuk altından bileğe kadar açık ve setbesttir. - Çevirenin notu).

¹⁷ მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის. აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით. 5 ტომად, ტომი III, ნაწილი I, ტანისამოსი, თბ., 1983, გვ. 203 (შემდეგ: მასალები... ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით.)

¹⁸ ს. მაკალათია. მესხეთ-ჯავახეთი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი). თბილისი, 1938, გვ. 89-90.

Çakura denen kıyafet, çokhanın geliştirilmesinden sonraki aşamayı ifade eder ve bu da Tedo Sakhokia'nın aşağıdaki sözlerinden iyi şekilde görülmektedir. “Tekrar ediyorum, Güneybatı Gürcistan’da şarvali/lazurai/dzigva/dzikvanın yaygınlaşmasına sebep olan şey, uzun erkek elbisesi “kaba/çokha”nın bel bölgesinden kesilmesidir. Açara'nın doğası kendine has olduğu kadar halkının kıyafeti de kendine hastır. Yürürken çok kullanışsız olan uzun etekli İmeruli çokha yani İmereti çokhasına burada rastlayamazsınız. Atla seyahat etmenin çok zor olduğu ve halkın ister istemez buranın yokuşlarını kendi bacaklarının gücüyle çıkmaya mecbur olduğu Açara’da kıyafetlerini de bu yokuş ve inişlere uydurmuşlar. Açaralının kıyafetinde başka bir şey yok. Giydiği ne varsa kısa ve bedene oturur. Buraya ait bir çokha olan “şalis çokha” da belden aşağıya biraz uzanır ve buranın pantolonu olan dzigvaya kadar iner. Çokhanın altına *zubuni* denen (uzun kollu gömlek) giyiyorlar; kışın giydikleri zubuni yünlüdür; yazın giydikleri ise kolsuz ve yünle desteklenmemiş olup adı *eleği* dir. Dzigva kalça kısmı çok katlıdır, yürümeye ve çöelmeye hiç engeli yoktur; alt kısmı dardır, bacağın alt kısmını sıkıca sarar ve ayaklara da patzanagi denen gereçle bağlıdır. Ayaklarda yerel ve örülmüş çok kalın ve alacalı çoraplar giyiyorlar ve çorapların üzerine de çapula denen çarık giyiyorlar... Bizim uzun çokha-akhalukhiyi ise buralı beyler giyiyor¹⁹.

Tao-Klarceti’de yaptığı geziden sonra *Ekvtime Takaişvili* şöyle yazıyordu: “*Erkeklerin kıyafeti Gurialıların, Açaralıların*

¹⁹თ. სახლიკია. მთავარჯერობანი: გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხა-
ზეთი, ბათუმი, 1985, გვ. 244

ve Lazlarınki gibidir yani çakura”²⁰. Solomom Bavreli-Aslanişvili de Güneybatı Gürcistan’da çakurayı onaylıyor ve kendisi ona “**dzikva-çokha**” diyor, yaygınlığına değiniyor ve bu giysinin Artvinli ve Ardanuçlu Ermeniler tarafından kullanımının altını çiziyor: “Artvinli ve Ardanuçlu Ermenilerde farklılık var; onlar ne Erzurumlu ne de Karabağlı Ermenilere benzemiyorlar. Hem fiziksel olarak hem de kıyafetleri ile onlar diğer Ermenilerden farklılık gösteriyor. Buralı Ermeniler kısa boylu, güzel, kara gözleri-kaşları ve beyaz-kırmızı yüzleri onları süslüyor. Kırmızı fes, dar örülmüş yün **Megrel pantolonu**, **kısa dzikva-çokha**, çarık ve kendilerinin ördüğü manusi sielegi (მანუხო სოელები) denen giysi erkeklerin kıyafetini oluşturuyor.”²¹

1893 yılında Türk yazar İsmetzaade Mehmed Arif Samsun tarafına muhacir olarak gitmiş Gürcüler hakkında şunu yazıyordu: “Erkeklerin kıyafeti sizi şaşırtır. Başlarına başlık denen kaba yün kumaş sargı takıyorlar ve **dzigva** dedikleri dar pantolonlar giyiyorlar. Genel olarak onların giysisi kaba çokhadır. Kaba yünü kendileri örüyor. Elbiseyi de kendileri dikiyor. Bunların haricinde başlıkları şaşırtıcı ve görülmeye değerdir, Gürcülerin bedenleri orantılı ve çok zarifler. O çevrede yaşayan yerli halkın büyük kısmı da Gürcü kıyafeti giyiyor. Gençler ipe üzerine desen verilerek süslenmiş (მოსირმულ) başlıklar takıyor, bellerinde kama ve revolver

²⁰ე. თაყაიშვილი. სამუსლიმანო საქართველო. დაბრუნება. მრავალტომეული. 1. გ. შარადის რედაქციით. თბ. 1991. გვ. 224.

²¹ხ. ბაერელი-ასლანიშვილი. წერილები „ოსმალის საქართველო-ზე“. ლ. ქურდოვანიძისა და გ. სათიძის გამოცემა, თბ., თბ., 2008.

tabanca taşıyorlar, bu nedenle insan bu güçlü gençleri izlemekten bıkmaz.”²²

Çakura Samegrelo’da da kısmen yaygınmış.²³ Orada bu kıyafete Güneybatı Gürcistan’da olduğu gibi “dzikva” deniyordu.²⁴

Yani çakura Güneybatı Gürcistan’da ortaya çıkan ve yayılan, Gürcü erkek kıyafetinin nispeten yeni versiyonuydu; pantolon benzeri giysinin gelişinden sonra uzun çokha ile pantolon benzeri alt giysi birbiri ile uyumsuz (abes) olduğundan erkek elbisesi (çokha) bel kısmından kesildi. Bu aslında Gürcü Müslümanlar arasında (Açara, Lazeti, Samtskhe, Şavşeti-İmerkhevi) yayılmıştı. 1937 yılında Sovyet Bilimler Akademisi N.İ.Mar Dil ve Fikir Enstitüsü, Lazların tarihsel ve dilsel kökleri hakkında bir bilgi yayımlamış olup şunu söylüyor; “*Lazlar, tıpkı Meskhiler ve Açarahlılarda olduğu gibi; Gürcü olmayan Müslüman toplumlardan, özellikle Türk-Osmanlılardan (Osmanlı Türklerinden) kendilerine ait renkli kıyafetleriyle de farklılık göstermekte olup; Gürcistan’da bilinen, Çakvura denen ve Gürcü Müslümanların gerçek ulusal kıyafeti olan kıyafeti giyiyorlar*²⁵. Ancak bu kıyafet Guria ve

²²მ. სვანიძე. ქართველები თურქეთში. ისმედ ზადე მეჰმედ არიფი. ქართული სოფლები (თურქეთში). თბ. 1996. გვ. 110.

²³გ. ხოტიაი. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 185.

²⁴ “dzigva- belinden katlı ve bacakları dar, önü de arkası da aynı olan pantolon; düğmeleri yok, üst kısmında pantolon bağı-ip var, üzerine kuşak sarılıyო; öncelikle elle örülüyor, esasen yaşlılar ve küçük çocuklar giyiyordu” (ა. ქობალია. მეგრული ლექსიკონი, თბ., 2010). Güneybatı Gürcistan’da Çakura’yı ifade eden terim “dzikva-çokha” idiyse Samegrelo’da ona “*ჭarti do dzikva*” diyorlardı.

²⁵ბოლშევეკური წესრიგი საქართველოში, ტ. II, დოკუმენტები დიდი ტერორის შესახებ საქართველოში, შემდგენლები: მარკ იუნგე, ომარ თუშურაშვილი, ბერნდ ბონეჩი, თბ., 2015, გვ. 50.

Samegrelo'da da popülerdi (Buralar Hıristiyan bölgesiydi-Çevirenin notu). Bu nedenle *çokha* ve *çakura* arasındaki etnografik sınırın Hıristiyan ve Müslümanlaşmış halkın dinsel sınırı ve erken feodal dönem yönetimlerinin sınırları ile tam olarak örtüştüğüne dair bilimsel literatür görüşü kabul edilir değildir²⁶.

Gürcü *çokha/kaba*-sı bele normal şekilde otururdu. Üst kısmı bedene oturuyorsa belden altı oldukça genişti. Çokhanın kol kısmı geniş ve uzundu, parmakları kapatırdı, bu nedenle de katlanması gerekiyordu. Astar yapılmıyordu. Akhalukhinin kolları ise el kısmında dardı, bilekte şerit vardı. Çokhaya cep yapılmazdı, akhalukhide ise barutluk (samasre) yerine cep yapılabilirdi. Göğüs kısmında *barutluklar çokhaya* güzellik katmaktadır. Çokhaya dikilen *barutluklar* eğimli yapıldığı gibi düz de yapılıyordu. Barutluklar (samasreebi) doğal olarak ateşli silahların girmesinden sonra dikildi (Sulkhan-Saba “masra” terimini “tüfeğe barut doldurma aparatı” olarak açıklıyor). *Çokhanın* belden üstüne ilik açılıp düğme dikilirdi, yine belden altı açıktı. Bize göre, “çokha” terimi erkek giysisini ifade etmek için barutlukların dikilmesinden sonra tam olarak yerleşmiş olmalıdır. *Çokhanın* boğazı yoktu ve göğüs çevresi açıktı. Bu alanda *çokhanın* altında giyilmiş, yakası dik *akhalukhi/sagule/ze(u)buni* görünüyordu. Kışlık ve yazlık *kaba/çokha-lar* birbirinden farklı idi. Kışlık *kaba (elbise)* deriden dikilir ve ona tkav-kaba (deri-elbise) denirdi.²⁷

Gürcistan'da dışarıda giyilen normal çokha ile birlikte günlük, çalışma esnasında kullanılan çokhalar da olduğunu

²⁶ Арутюнов С. А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С.81.

²⁷ ვ. ხოჭოავ. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 188-189.

belirtmek gerekir: “Günlük, çalışma çokhasına *Stepane oğlu 72 yaşındaki Coto Khulordava'nın* (Zugdidi, 1970 yılı) verdiği bilgiye göre cep yapıyorlardı. Onun ifadesine göre kendini seven bir adam bu tür çokha ile dışarı çıkmazdı, bu ayıptı”. “Sadece akhalukhi ile misafir karşısına çıkılmazdı. Ev sahibi misafiri mutlaka çokha-akhalukhi ve kemer-hançer ile süslenmiş olarak karşılardı.”²⁸

Batı Gürcistan'da yayılmış olan ve Doğu Gürcistan'da *İmeruli çokha-akhalukhi* olarak bilinen *çokha-akhalukhinin* Doğu Gürcistan'dakilerden farkı uzunluğu idi, - o dizlere kadar uzanıyordu, diz ile ayak arasındaki bölgeye yün paıçebi (bir tür tzvivstsmeli-tozluk) giyiyorlar diz ile ayak arasındaki bölgeye tzvivebi (წვივები) deniyor, buraya giyilen giysi anlamında ise tzvivsatsmeli (წვივსაცმელი) kelimesi kullanılıyor, paıçebi (პაიჭები) de bu bölgeye yani tzvivebi-ye giyilen bir tzvivsatsmelidir (Tzvivsatsmeli bir nevi tozluktur-Çevirenin notu); onu *lekvertkhi* (ლევკვერტხი) denen bağcık ile bağlıyorlardı. Baştan ifade etmemiz gerekir ki *İmeruli çokha* (İmeruli çokha yani İmereti çokhası ile Batı Gürcistan çokhası kastediliyor-Çevirenin notu) literatürde “**çerkeska**” adı ile bilinen genel Kafkasya çokhasına daha çok benziyordu.²⁹ Literatürden bilindiğine göre Çerkesya'da XIX. Yüzyılda ilk olarak baldırlara kadar uzanan uzun çokha yerleşmiş olduğundan bu durumda tarih yanılıgısı da çıkıyor karşımıza: «Длина черкески зависела от моды. Так, например, в начале XX в. носили очень длинные, до щиколоток, черкески» [**“Çerkeska” nın uzunluğu modaya bağlı olarak değişiyordu. Yani örneğin XIX.**

²⁸ბ. აბესაძე. ხელოსნური წარმოება და ხელოსანთა ყოფა საქართველოს ქალაქებში (XIX ს. II ნახ. – XX ს. დასაწყისი), თბ., 1986, გვ. 25.

²⁹გ. ხიჭაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 188-192.

Yüzyılda bileklere kadar uzanan “çerkeska” kullanıyorlardı].³⁰ Elbisenin uzunluğunu bilimsel literatürde normal ekonomi ile ilişkilendiriyorlar. Jacques Le Goff'un kadın elbisesi için söylediğine göre ekonominin yükselişte veya krizde olmasından yola çıkarak elbise uzuyor ya da kısalıyordu.³¹ Gürcistan'da da erkek elbisesi kaba/çokha-akhalukhinin uzunluğunun ülkenin ekonomik durumu ile belirlendiğini düşünmemiz gerekir.

Bir farka dikkat çekeceğiz: XIX. Yüzyılda Rapiel Eristavi'nin yazdıklarından dolayı açık ki *İmeruli çokha-akhalukhinin altında pantolon (şarvali) giymiyorlardı. Bacaklarını normal bacak giysisi paıçebi (პაიჭები-diz ile ayak arasına giyilen bir nevi tozluk) kapatıyordu.* Bununla şunu söylemek istiyoruz ki Avrupa'da olduğu gibi Gürcistan'da da pantolon yeterince geç yayılmıştır ve bu bakımdan pantolonun yayılmasına öncülük edenler Açaralı (genel olarak Güneybatı Gürcistan'da yaşayanlar) Gürcüler idiler. Dikkatimizi pantolon üzerinde şunun için de tutacağız ki ortaçağa ait fresklerde resmedilen Gürcü elbisesi (კაბა-kaba) giyen erkekler pantolon değil *tzvıvsatsmeli* denen tozluk veya çok dar, bacağı kavrayan ve üst kısımda birleşen satzmartuli (საჭმართული-pantolon yerine kullanılan dış giyecek) giyorlardı.

XIX. Yüzyıl Gürcistan'ında *çokha-akhalukhinin* birkaç türü yaygınlaşmıştı ve herbirinin kendine ait adı ortaya çıktı. 1935 yılında yazılmış olan bazı etnografik belgelere değineceğiz: (Kiziki belgeleri) “Akhalokhinin üzerine *çokha* giyorlar. Eski tip *çokhada* 8 *çaki*-ჩაკი (yani 8 parçalı etek) vardır. Tüm parçalar birbirine eşittir, etek uç kısmı on altı parçadan oluşur.

³⁰ Народы Кавказа. I, М., 1960, С.169.

³¹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005, с. 436.

Eskiden kısa *çokha* giyiyorlarmış, dizlerin biraz altına kadar uzanıyormuş, daha çok ise dize kadar.³² “*Çokhayı* sürekli olarak önu açık giyiyorlar, yaşlıların ise neredeyse her zaman önu açık imiş. Delikanlılar çokhanın karın kısmından üç-dört düğme ile bağlarlar ve üzerine gümüş kemer-hançer takarlar ve aynı şekilde göğüs kısmındaki barutluklara gümüş barutluk takarlardı.”³³ (Kakheti kitabı) – “**kaba (კაბა) yani elbise beylerin giyeceği idi fakat gençliğimden hatırlıyorum ki bazı köylüler de kaba giyerdi**”.³⁴ “Beyler ve imkânı olan kişiler Kartuli çokha yani Gürcü çokhası giymezler, onlar **koşiani – kurtmaciani çokha** giyerlerdi. Bunun bel kısmından katlı eteği vardı ve etek ucunda iki tarafta, birer birer ya da ikişer çaki (ბაქი) denen parçalı etek takip ediyordu.”³⁵ “Çerkes çokhasını ise kim istiyorsa o giyerdi, bizim köylülerimizin giysisi ise Gürcü çokhası idi.”³⁶ (Kartlis masala) – “Kartli *çokhası* uzun olmalıydı, topuklara kadar geliyordu, yüründüğünde bir ayağına ve sonra diğer ayağına vururdu. Bazıları yine yürüdüğünde ayrı parça olan etek kısmını omzuna atardı.”³⁷ İmereti’nin Khani köyünde *Oni çokhası* tescil edilmiştir: “Biz erkeklere aynı şekilde *Oni çokhası* dikiyorduk, dizlerin biraz altına iniyordu, etekleri genişti, bel kısmında eteklerini katlardık.”³⁸ Burada Apkhazuri çokha (Apkhaz/Abhaz çokhası) ve Çaçnuri çokha (Çeçen çokhası) adı ile bilinen çokhalar da yaygınmış: “**Apkhazuri çokhayı** dar kollu yapıyorduk, bedene çok oturan ve dar

³² მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 12.

³³ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 12.

³⁴ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

³⁵ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

³⁶ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 34.

³⁷ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 169.

³⁸ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 211.

olmalıydı. Barutlukları yana asardık (eğimli olarak)”. “**Çaçnuri çokha**. Çaçnuri çokhanın kolları geniş, doğrudan cübbeye benziyordu, belden oturmuş, belden üstü bütün. Barutluklar daha aşağıda ve eşit, çokha çok uzun değildi”. “Üçüncü tür çokha **İmeruli çokha (İmereti çokhası)** idi. İmeruli çokha uzun dikiliyordu, kolları da bütünü de ölçülüydü”. “Dördüncü tür çokha **Kartluri çokha (Kartli çokhası)** idi. Kartli çokhasına **kurtmaciani** çokha diyorlardı. Kolları açıktı ve ipekten yapılmıştı. Göğüs kısmı süslenmişti *barutluk* ise yoktu”. “Beşinci tip çokha ise **Kakhuri çokha (Kakheti çokhası)** idi. Kakhuri çokhada etekte kat yoktu, barutluk yapıyorlardı, uzunluğu ölçülü idi, kolları dar ve kesilmiş idi.”³⁹ “**Apkhazuri çokha**. Belden kesik, çok dardı, **tazı gibi**. Göğüs bölgesi Çerkes usulü idi, etekleri ise İmereti çokhasına kıyasla daha dar ve aynı zamanda uzundu. **Megruli çokha** da Apkhazuri çokha gibidir”.⁴⁰

Görüldüğü gibi etnografik olarak varlığı bilinen *çokha* yeterince uzun bir gelişim yolu izledi ve Yeni Çağda son şeklini aldı. *Çokha-akhalukhi* son şeklini ateşli silahların yayılması ile aldı; *Çokhaya* dikilen barutluk (samasre/sakile) ona güzellik ve zerafet kattı, çokha giyenlere ise zerafetle birlikte daha fazla erkeksilik kattı. Masra-kile yani barutluk eklenmiş çokha genel Kafkasya kıyafet tipidir ve onun Gürcistan’da aktif kullanımının XVIII. Yüzyılda başladığını belirtiyorlar.⁴¹

Literatüre “**çerkeska**” adıyla giren Kafkasya’nın ortak erkek kıyafeti nerede oluştu: Kuzey Kafkasya’da - Çerkesya’da mı yoksa Gürcistan’da mı?

³⁹ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 213.

⁴⁰ მასალები... ივანე ჯავახიშვილის რედაქციით. გვ. 216.

⁴¹ ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, ე. ნადორაძის რედაქციით, თბ., 2013, გვ. 538.

Bu kıyafetin böyle hızlı yayılmasının sebebi ne idi? Bu konuya değinmeden önce kısaca “*çerkeska*”dan söz edelim: O Kabardeyler, Çerkesler, Adigeler arasında yaygınlaşmıştı. *Gürcülerde olduğu gibi Adigelerde de alt sınıfa mensup olanların “Çerkeskayı” sadece şöşenlerde giydiği* tespit edilmiştir.⁴² Aynı zamanda, üst sınıftan olanların kıyafeti renk olarak da farklılık gösteriyordu – o esasen beyazdı.⁴³ Bahse konu kıyafet Karaçaylar ve Osetler arasında da popülerdi. Burada dikkat çekilmesi gereken bir şey şudur ki Oset dilinde çokha-akhalukhiyi ifade eden terim – *цухъхъа* (цубобс-тсукхиха)– Gürcüceden geçmiştir.⁴⁴

E. Studenetskaia Kuzey Kafkasya halklarının kıyafetini monografik çalışması ile incelemiş olup bu kitaptan sadece bizim için ilginç olan konu ile ilgili pasajları ve sonuçları ele alacağız. Kuzey Kafkasya halklarında da *çokha-akhalukhi- /çerkeska-*nın üst kısmı bedene sıkıca oturuyordu ve belden alt kısmı ise kademeli olarak genişliyordu. “*Çerkeska*”yı boyunsuz olarak dikiyorlardı. Onun göğüs kısmı açık ve göğsün iki tarafında da *barutluklar* vardı. XVIII. Yüzyıldaki Çerkes kıyafetinin ise yukarıda anlatılardan çok farklı olduğu vurgulanıyor. O döneme ait fotoğraflara göre “*çerkeska*” isimli kıyafet (o dönemde ismi bu değildi ve olamazdı!) daha serbest görünüyordu ve bazen *çuval gibi bir kıyafet şeklinde idi. Onun uzunluğu dizlere kadar veya kalçanın yarısına kadar geliyordu. Göğüs kısmı da geç dönem XIX. Yüzyıl “çerkeskasının” aksine çok açık değildi. Önceleri göğüs kısmına dikilmiş barutlukları yoktu, onlar epey geç, ateşli silahların yaygınlaşmasından sonra*

⁴² *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.207.

⁴³ *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.169.

⁴⁴ *Народы Кавказа*. М., I, 1960, С.322.

ortaya çıktı. Barutlukları önceleri omuzlarına veya kemerlerine ekledikleri deri torbalarda taşıyorlardı. Böyle omuzda taşınan barutluklar XVIII. Yüzyıla ait fotoğraflarda da görülüyor.⁴⁵ E. Studenetskaia kendisinin açıkladığı kıyafete sadece koşullara bağlı olarak **“çerkeska”** dediğinin altını çiziyor. Osetya'nın Dargavs köyünde ve Balkarya'nın toprak üstü mezarlarında bulunan **“çerkeskalarda” barutluklar olmadığına** da altı çiziliyor. Çalışma kıyafeti olarak kabul ettikleri ve şölen kıyafetinden ayırdıkları bu tür giysi XX. Yüzyıl başlarına kadar karşımıza çıkıyordu.⁴⁶ Bu yazara göre şu sonuç ortaya çıkıyor: «Все выше сказанное о верхней одежде XVIII в. позволяет заключить, что **она настолько отличается от более поздних форм, что возникает вопрос о закономерности названия этой одежды черкеской...** Наиболее бросающейся в глаза особенностью черкески были газырницы, размещавшиеся на обеих сторонах груди. **Появление их относится к сравнительно недавнему времени.** Кожаные газырницы во второй половине XIX в. были полностью вытеснены из той же ткани, что и сама черкеска» [*Bu tip (önceki dönem) üst giysi ile XVIII. Yüzyılda kullanılan tipteki giysi hakkında şu söylenebilir – o, geç dönem giysi formundan o kadar farklıdır ki ona “çerkeska” denmesi şüphe altındadır... Ortaya çıkmalı uzun süre olmayan ve göğsün iki yanına yerleştirilmiş olan barutluklar özellikle farklılık gösteriyor. O zamana kadar yaygın olan deri barutluğun yerini XIX. Yüzyılın ikinci yarısında “çerkeska” ya dikilmiş olan kumaş barutluk aldı*].⁴⁷

⁴⁵ Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII-XX вв. – М. 1989. С. 17-27.

⁴⁶ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С.87.

⁴⁷ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 87.

Aynı şekilde bu monografide Adigelerin alt giysisi – *pantolonları* hakkında toplanmış veriler oldukça önemlidir. XVI. Yüzyıl yazarı *Gioergio Interiano*'nun yazdığına göre onlar kaba kumaştan yapılmış bol pantolonlar giyiyorlardı. *Jean-Baptiste Tavernier* de (XVII yüzyıl) pantolonlarının son derece geniş olduğuna işaret ediyor. XIX. Yüzyılın ilk yarısının yazarları – *Tabua De Mare, Johanne Blaramberg, Frederik Diubua de Monperé* ve *George Longvartı* nin ifadelerine göre pantolon üst kısımda geniş ve alt kısımda daralmış idi.⁴⁸ Bu verilerden açıkça anlaşılıyor ki *geniş pantolon ve erkek elbisesi birbiri ile uyumsuzdu. Çokha-akhalukhi alta pantolon giyilmesini gerektirmezdi* – bu yukarıda dile getirilen açıklamalarla açıkça onaylanmaktadır. Ancak XIX. Yüzyıla ait fotoğraflarda erkeklerin *çokha-akhalukhi/çerkeska* altına bacaklarını kavrayan (diz ve bilek arasına) tozluk-pantolon giydikleri gibi sadece *çorap* giydikleri de görülüyor. Çokha altına çorap giyilmesi ise Gürcistan'dan yayılmış olmalıdır. *XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın başlangıcına tarihlendirilen iki Çerkesin görüldüğü bir fotoğrafta ise sadece birinin üzerinde elbiseye benzer bir kıyafet (daha çok trençkot benzeri) varken uzunluğu da kalçanın sadece yarısını kapatıyordu. Onun üzerinde ne barutluklar var ve ne de göğüs kısmı açıktır. Fotoğraftaki diğer kişinin giysisi ise elbise şeklinde olmayıp belden altında olduğu gibi belden üstünde de bedene oturan sıkı bir kıyafet giyiyor. Elbise (daha çok trençkot benzeri) giyen erkek, elbisenin altına da benzer şekilde bedene oturan sıkı, modern spor formda – daha çok tulum gibi kıyafet giyiyor. Başına ise kask/miğfer benzeri bir şey örtüyor* (Fotoğraf-4).⁴⁹ Onların kuşandığı silahlar arasında tüfekleri

⁴⁸ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 31.

⁴⁹ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 20.

yok. Sadece yay ve ok, kavisli kılıç, savaş değneği ve ok kılıfı ile silahlanmış durumdalar. 1840'lı yıllara ait Çerkes fotoğrafında göğsü açık ve içinde akhalukhi net olarak görülen tipik *çokha-akhalukhi*/*“çerkeska”* verilmektedir.

Kafkasya'nın ortak giysisi denen ve Gürcistan'da *çokha-akhalukhi* ve Kuzey Kafkasya'da *“çerkeska”* adıyla bilinen (daha doğrusu Ruslar tarafından bu şekilde adlandırılmış olan) kıyafet *kendi klasik formu ile Adige-Çerkes-Kabardey ve başka Kafkasya dağlıları arasında oldukça geç oluştu, kıyafete “çerkeska” denmesinin nedeni de* Kafkasya'nın bu ortak kıyafetini Rusların ilk olarak Çerkeslerin üzerinde görmesidir (Tahminen XIX. Yüzyılda: V. Dali'nin sözlüğü böyle bir terimi tanımıyor). E. Studenetskaia bu konuda şunu belirtmiştir: *«Название «черкеска» было дано этой одежде русскими, которые впервые увидели ее на черкесах»* [Bu kıyafete *“çerkeska”* adını doğrusu onu ilk olarak Çerkeslerin üzerinde gördükleri için ve Ruslar verdiler].⁵⁰

Rus Kafkasolog Etnolog L. Lavrov'un da Çerkeslerin kıyafetleri hakkında görüşleri var. Onun ifadesine göre *“Adigelerin XIII-XV. Yüzyıllarda “çerkeska”ları yoktu, çerkeska XIX.-XX. Yüzyılda dağlıların ulusal kıyafeti oldu. Onun Rusça ifadelerini (ve yanında Türkçesini) aşağıdaki beş paragrafta verelim: «Судя по всему, XIII-XV вв. у адыгов не было ни черкески, ни того верхнего парадного женского платья («сай»), которое в XIX-XX вв. стало главным элементом национального костюма горянок...».* [Her şeyi göz önünde bulundurduğumuzda; XIX.-XX. Yüzyıllarda dağlıların ulusal kıyafetinin ana ögesi haline gelen ne *“çerkeska”* ne da

⁵⁰ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 91.

kadınların özel günlerde kullandığı kıyafet olan “sai” Çerkeslerde XIII.-XIV. Yüzyılda yoktur.]

*«Появление черкески, папахи, башлика, низкой войлочной шляпы с большими полями и других мужских и женских головных уборов в быту адыгов надо отнести к более позднему времени. В свете этих замечаний **нельзя согласиться с авторами опубликованного «плана-конспекта» по истории Кабарды, которые в категорической форме заявляют, будто в XIV-XV вв. имело место «окончательное оформление типа костюма, ставшего общекавказским...».** [Çerkeskanın, papağın, kabalığın, tüylü büyük kanatlı kısa şapkanın ve genel olarak başka kadın ve erkek baş örtülerinin Çerkes yaşamına daha geç dönemde girdiğini söyleyeceğiz. Bu düşünceyi gözönünde bulundurarak; Kabardey tarihin “planlı-özet” yazarlarının net olarak açıkladıkları, giysinin bu formunun XIV-XV. Yüzyıllarda oluştuğu ve kısa zamanda Kafkasya'nın ortak kıyafeti olduğu yönündeki görüşüne katılmayacağız.]*

*«Одежда, по словам Масуди, изготавливалась из домотканного полотна. Мужчины носили, как это видно на рельефе каменного памятника так называемого Дука-бека, обнаруженного в районе Этоко, **обтягивающую талию стеланую куртку или короткую рубаху со стоячим воротником и застежками на груди, перетянутую поясом.** Эта одежда, напоминающая более поздние бешметы, бытовала у кабардинцев и балкарцев и XV в. ...». [“Mesudi'nin aktardığına göre, kıyafetleri evde eğrilmiş kumaştan yapıyorlar. Etoko bölgesinde (Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nde) ortaya çıkarılan Dukabek taş kabartma resminde görüldüğü gibi; erkekler bedeni saran miflonlu (yünlü) mont veya yüksek yakalı göğüs*

kısmı korçalı kısa gömlek giyiyor, kemer bağlıyorlar. Bu kıyafet daha sonraki döneme ait, Kabardey ve Balkarlarda XV. Yüzyılda da yaygın olan “beşmet”i bize hatırlatıyor...”]

*«Интериано сообщает о «халате с широкими рукавами из холста». **Адыгский халат XIII-XV вв. не похож на черкеску и сай (женское платье адыгских женщин в XIX в.). От них он отличается отсутствием талии, системы клиньев в нижней задней части и широкого выреза на груди...».**[“İnteriani “kaba kumaştan uzun kollu bornoz tipinde elbise” hakkında bilgi veriyor. XIII.-XV. Yüzyıl Çerkes bornoz benzeri kıyafeti “çerkeska” ve “sia”ya (Adige kadınlarının XIX. Yüzyıl kıyafeti) benzemiyordu. Bel çevresinin olmamasıyla (bele oturmaması), arka alt kesiminde parçalı sistem olmaması ve göğüs kısmındaki kesilmiş geniş açıklığın olmamasıyla onlardan farklılaşıyor...”]*

*«Как видно из приведенных материалов, в XIV-XV вв. уже существовали прототипы таких позднейших видов кабардинского костюма, как бешмет, бурка, ноговицы и чувяки. Что касается пояса, то он напоминает нынешний лишь формой металлического набора. **Черкеска, папаха, башлык, низкая войлочная шляпа с большими полями XIX в. не имеют прототипов среди известных фрагментов адыгской одежды XIV-XV вв. Появление их в быту кабардинцев относится к более позднему периоду**» [“İncelenen dökümanlardan net olarak görüldüğü üzere, Kabardey kıyafetinin geç dönem şekilleri olan beşmet (бешмет), keçe kepenek, ayağa giyilen yün çorap/tozluklar (tzvıvsatsmeli-ჩვოვსაცმელები) ve çizme XIV.-XV. Yüzyıllarda artık mevcuttu. Kemere gelince, onun sadece metal kısımlarının şekli günümüzdekilere benzer. XIV-XV. Yüzyılda bilinen Adige kıyafetleri formları*

arasında, XIX. Yüzyılda yaygınlaşan “*çerkeska*” nın, koyun derisi tüylü şapka-papağın (*bohokhi*), kabalağın, geniş-kanatlı alçak keçe şapkanın benzerleri bulunmuyor. *Kabardey (Adige, Çerkes) yaşamında onlar nispeten geç dönemde yaygınlaştı*”].⁵¹

Doğrudan kaynaklara da yönelebiliriz. XV. Yüzyılın İtalyan yazarı *Johannes de Galonifontibus*’un, Çerkeslerin giyimi hakkında yazdığına göre soylular hariç onların erkekleri genel olarak kendi çıplaklıklarını herhangi bir giysi ile zar zor örtüyorlardı.⁵² Cenevizli *Giorgio Interiani*’nin (XV-XVI Yüzyıl) ifadesine göre Çerkesler bele kadar gelen elbiselerinin (labada) (nabdis -?) altına ipekten veya ketenden dikilmiş *teriliç* isimli bir giysi giyiyorlardı ve bunun geniş kıvrımları belin altına o kadar büzülmüştü ki tıpkı Romalıların giydiği gibi. ... **kollu, geniş bornoz benzeri kıyafet ve geniş pantolon giyiyorlar.**⁵³ XVII. Yüzyıl Polonyalı yazarı *Jan Streic* de Çerkeslerin giyiminden söz ediyordu. Kışın kürk giyiyorlar, yazın ise sadece göbeğe kadar açılmış bir gömlek türü giysi ile geziyorlardı. Yine kendini sıradan halktan ayırd etmek isteyenler dar pantolon giyiyorlardı. Pantolonun uzunluğu ya baldıra ya da bileğe kadardı. Belden üste ise vücudu kavrayan kolsuz iki giysi giyiyorlardı. [«Зимой они носят шубы, а летом ходят в одних рубахах _ желтых, красных, синих или зеленых, открытых до пупка, и так можно видеть все от шеи до пупка. Те, которые хотят показать, что они не из

⁵¹Л. Л. Лавров. Избранные труды... Нальчик, 2009, стр. 180, 182, 343-344.

⁵²И. Де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 15.

⁵³Дж. Интериано. О быте и обычаях черкесов. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 27.

простого народа, носят узкие штаны, доходящие до икр или до косточки, поверх надевают две одежды без рукавов (как одежда наших детей), плотно обтягивающие тело»].⁵⁴

Bu yazarlardan ne birinin ne de diğerinin tanımladığı Çerkes kıyafetlerinin “çerkeska” isimli kıyafetle hiçbir ortak yönü bulunmadığı ve o kıyafetlerin çerkeskanın prototipi de sayılamayacağı açıktır. Ne de XVIII. Yüzyıl Fransız yazarı *Jean-Baptiste Tavernier*'in tanımladığı Çerkes kıyafetlerinin “çerkeska” ile bir ortak yönü yoktur. O, iki cinsin, yani erkek ve kadınların kıyafetlerinin birbirinden farklı olmadığını belirtiyor; kadınlar adamlarla, kızlar da erkeklerle aynı şekilde giyiniyorlar. Bu kıyafet pamuk renkli çok geniş olan elbiseden ve pantolondan oluşur. Onlar aynı şekilde küçük ve kalçaya kadar uzanan miflonlu mont (kaban) giyiyorlar.⁵⁵

1772 yılında Kafkasya'da bulunmuş olan Peter Genri Bus'a göre Çerkes erkeklerin kıyafeti Nogaylarınkine benziyor. Onların belden üste giydikleri kaba ve bele kadar gelen elbisedir (labada) (=keçe?). Yazın ise onların kıyafetini gömlek oluşturur ve önden o kadar açıktı ki vücutlarında göbeğin altını görebilirsiniz.⁵⁶

“Çerkeska” benzeri bir kıyafet Çerkesler arasında 1793-1794 yıllarında *Peter-Simon Palass* tarafından ilk kez onaylanmıştır: **«Мужская одежда легкая, опрятная и скромная, во многих отношениях похожа на татарскую, но более**

⁵⁴Я. Стрейс. Три путешествия. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 73.

⁵⁵*Жан батист Тавернье*. Шест путешествий в Турцию, Персию и Индию. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 59.

⁵⁶*Питер Генри Брус*. Мемуары. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 108.

элегантная. Верхняя одежда обычно с маленькими вышитыми карманами на каждой стороне груди, в которые они кладут патроны» [*Erkek kıyafeti hafif, düzenli ve gösterişsizdir. Esasen Tatarlarınkine benziyor fakat daha zariftir. Kural olarak üst kıyafetin göğüs kısmında iki yana nakşedilmiş ve içine barutluk dizdikleri küçük cepler dikilmiştir*].⁵⁷

Dolayısıyla XV.-XVIII. Yüzyılların Çerkes kıyafetinin XIX. Yüzyılın Kafkasya ortak giysisi olarak adlandırılan kıyafetin prototipi olarak görülmesi mümkün değildir. “Çerkeska” erken dönem Adige kıyafetinin gelişmesi sonucu elde edilmiş değildir ve onun adı da sadece birçok araştırmacıyı hataya sürükleyen bir tuzak olup bu isim nedeni ile araştırmacılar “çerkeska”yı Adige-Çerkes-Kabardeylerin ürettiği, onların kültürünün parçası olarak açıklıyorlar ve Kuzey Kafkasya’ya ve Güney Kafkasya halklarına onun Adigelerden yayıldığını da söylüyorlar. Örneğin V. Gudaков’un yazdıklarına bakacak olursak: *«Мужская одежда адыгов была распространена по всему Северному Кавказу и даже в Закавказье»* [*Adige erkek kıyafeti tüm Kuzey Kafkasya’da ve Güney Kafkasya’da da yayılmıştı*].⁵⁸ Aynı şekilde bir alıntıdan daha söz edebiliriz: *«Наряду с традиционным костюмом весьма популярной в Кахети и Картли была северокавказская черкеска из белого или желтого сукна с газырницами на груди»* [*Kartli ve Kakheti’de yeterince popüler olan geleneksel*

⁵⁷ П.-С. Паллас. Заметки о путешествии в южные наместничества российского государства в 1793-1794 годах. – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III, С. 266.

⁵⁸ В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. –СПб, 2007, С. 458.

kıyafete paralel olarak göğsünde barutluk olan beyaz veya sarı kumaştan dikilmiş Kuzey Kafkasya kıyafeti “çerkeska” yaygınlaşmıştı].⁵⁹

V. Gudakov Kazaklar tarafından “çerkeska” hediye edilmesinden söz ediyor ve altını çizerek diyor ki: «Началось постепенное заимствование того типа одежды, который был *выработан Западным Кавказом* в течение если не тысячелетий, то веков» [*Onlarca yılda deęilse yüz yıl boyunca Batı Kafkasya’da geliştirilen o tip kıyafet yayılmaya başladı*].⁶⁰

Bu ve başka yazarlar daha daha ileri de gidiyor ve Adige kıyafetinin İskit ve Kazak kıyafetleri ile benzerliğini görüyorlar.

Eğer bu gerçekten de böyle ise Osetçe, Çeçence ve İnguşça dillerinde “çerkeska” kıyafetini ifade eden terimler o dillere Gürcüceden neden geçmişti?!

E. Studenetskaia şöyle ifade ediyor: «Другая группа народов - *осетины, чеченцы, ингуши называют черкеску терминами, которые являются вариантами названия чоха, чуха, распространенными в Закавказье, в том числе и в Грузии*. Черкеска по-осетински *цухъхъа*, по-чеченски *чоа*, по-ингушски *чохкий*. Видимо, *эти названия занесены из Грузии*» [*Başka halklar – Osetler, Çeçenler, İnguşlar, çerkeskanın Güney Kafkasya’da, özellikle Gürcistan’da yaygınlaşan ismi çokha/çukha-nın versiyonlarını kullanıyorlar. Osetçe–*

⁵⁹ Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации, М., 1982. С. 62.

⁶⁰ В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. –СПб, 2007, С. 459-460.

цухъхъа (tsukhikha), Çeçence-çua, İnguşça-çokhki. Görüldüğü üzere bu terim Gürcistan'ın hediyesidir].⁶¹

Osetler, İnguşlar ve Çeçenler eğer bu kıyafeti Çerkeslerden almış olsalar kullandıkları terimi Gürcüceden almaları ne şekilde ve nasıl mümkün olabilir? Elbette kıyafetin Gürcistan'dan Kuzey Kafkasya'da yerleşik halklar arasına yayılması ile birlikte buna bağlı olarak terim de Gürcüceden geçti. Buna rağmen belirtilen yazar yine de ısrarla Osetler, Çeçenler ve İnguşların *çokha-akhalukhi*/"çerkeska"yı Adigelardan aldıkları üzerine konuşuyor.

Bununla ilgili olarak şunu ifade ediyoruz ki farklı tipteki Gürcü *çokha-akhalukhisi* ve Çerkes-Adige-Kabardey erkek kıyafeti arasında fazla önemli olmasa da bazı farklılıklar vardı ve ikinci bir husus da şu ki – onun kitabında atıfta bulunulan ve *çokha* giymiş erkekleri gösteren Oset, İnguş ve Çeçen fotoğrafları esas olarak Gürcü *elbise/çokha*-sından hiçbir şekilde ayırt edilemez. Örneğin 1790 yılına ait bir resme göre İnguşların *çokhası* Gürcü çohhasından sadece üst kısmının kişiye özel darlıkta olmaması ve göğüs kısmına dörder adet barutluk dikilmiş olması bakımından farklılık gösterir. İnguşlar da *çokha* içerisine *akhalukhi* giyiyorlar.⁶²

Çokha-akhalukhi/"çerkeska"nın, Gürcü *kıyafeti/kaba/çokha*-nın gelişimi sonucu ortaya çıktığı şu veya bu kilisenin başışçısının resmedildiği Orta Çağ Gürcü kilise fresklerinden iyi şekilde görülüyor ve doğal olarak fresklerde resmedilenler din adamı olmayan kurucular ve üstelik üst sınıftan kişilerdi. *Çokha-akhakukhinin* Gürcistan'da ilk zamanlar sadece feodal üst sınıfın kıyafeti olduğu biliniyor. Doğru şekilde ifade edildiği

⁶¹ *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 91.

⁶² *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 21.

gibi *“bele oturan kısa elbise (Çokha da doğrusu bele oturmuş elbisedir! – R. T.) Gürcü prenslerinin ve soylularının geleneksel, söylen, askeri kıyafetini temsil ediyordu.*⁶³ Böyle baldırlarına kadar uzanan ve bele oturmuş kısa elbise ile Svaneti’de *İenaşi* Kilisesi duvarında erkek resmedilmiştir. Bu XIII. Yüzyıl bitimi-XIV Yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.⁶⁴ Aynı şekilde Gürcistan’ın Svaneti bölgesinde *Lağami* Kilisesinde bulunan ve günümüze kadar harika biçimde korunarak gelen kurucu yerel feodal *Şalva Kirkişliani*’ye ait fresk (bakınız 2. Fotoğraf) bilimsel çevreler tarafından yaygın şekilde bilinmektedir. O, geleneksel Gürcü erkek kıyafeti giymiştir. Uzun elbise bağışçının neredeyse topuklarına kadar uzanıyor (topukların yaklaşık 15 cm üst kısmına kadar geliyor), önü açık ve bel kısmı dardır. Belden üstü bedene oturur ve esas olan da şudur ki çokhada olduğu gibi o elbisenin de göğüs kısmı açıktır ve belden üstüne ilik-düğme dikilmiştir. Elbisenin içine aynen Yeni Çağ döneminin çokhasının içinde olduğu gibi uzun kollu *gömlek/akhalukhi* giymiş olup onu akhalukhiden ayıran dik yakasının dikilmiş olmamasıdır (elbisenin kendisi yakalıdır). Çokhada olduğu gibi bel kısmında *Şalva Kirkişliani* uzun ve düz kılıç takmıştır. Yazıta göre Mestia’nın Lağami Köyüne ait ve duvarındaki freskte kurucusu *Şalva Kirkişliani’nin* resmedildiği kilise XIV. Yüzyılda inşa edilmiş ve fresk resmedilmiştir. Lağami Kilisesinde resmedilen *Kirkişliani* freski esasen önü açık ve üst kısmına ilik-düğme dikilmiş olan ilk erkek elbisesi resmidir. Yaygın olan elbise şeklini ve Vakhuşti’nin yukarıda ifade ettiğimiz “topuklara kadar uzanan düğmesiz elbise”

⁶³მ. ყენია. სამეფო პორტრეტი იენაშის იანის ეკლესიის მონასტულობაში. – საქართველოს სიძველენი, №2, 2002.

⁶⁴მ. ყენია. სამეფო პორტრეტი... – საქართველოს სიძველენი, №2, 2002.

şeklindeki sözlerini de hatırlayacak olursak Svan feodalın elbisesinin önü açık olan ilk elbise olduğu ve onun *çokha-akhalukhinin* prototipi olduğu açıkça ortaya çıkıyor (*Kirkışliani* elbisenin içine aynı uzunlukta kırmızımsı iç kıyafet – *akhalukhi* giymiş).

Kolagiri ana kilisesi freskleri de ilginçtir: Tüm resimler elbiseli olup bunlardan bazıları uzun ve bazıları da diz kapaklarının altına kadar uzanmaktadır. ***“Kıyafetin bu tipini Gürcistan’da tüm ortaçağ boyunca görüyoruz. ... Portreler arasında tüm elbiseler aynı tiptedir – bele oturmuş, kenardan açık ve baştan sona çeşitli figürler ile üzeri süslenmiş... XI-XVI.*** Yüzyıl arasında inşa edilen kiliselerin duvarlarındaki Gürcü duvar resimlerinde bugün artık bu tip kıyafete ait çok sayıda örnek bilinmektedir.⁶⁵ XIV. Yüzyılın başlarına ait Sapara Aziz Saba Manastırı kurucuları da aynı kıyafeti giymektedir.⁶⁶

Tüm bu freskler araştırmacılar tarafından XI-XIII. Yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Tüm bu elbiselerin geç dönemin üst sınıf mensuplarının elbisesi – *çokha/akhalukhi* ile ortak özellikleri var (uzunluk, oturmuş bel kısmı, bedene oturan üst kısım). Sadece şu özellikleri ile farklılık gösterir ki bu erkek elbiseleri yandan açıktır. Sori Kilisesi fresklerinde resmedilen kurucular da elbise giymektedir. Onlar “Gürcü asillerin geleneksel kıyafeti – belden oturmuş, kısa kollu elbise ve içine uzun, kolları dar olan *pesuedi samosi* adında gömlek giyiyorlar.”⁶⁷ Sori freskleri XIV-XV. Yüzyıla aittir. Elbiseler önden açık değil ve dizlerin biraz altına kadar uzanıyor ve belirtildiği üzere bel kısmı oturmuştur. Sori Kilisesinde geç döneme ait

⁶⁵გ. ხუციშვილი. საფარის კედლის მხატვრობა. თბ., 1988.

⁶⁶გ. ხუციშვილი. საფარის კედლის მხატვრობა. თბ., 1988.

⁶⁷ხ. სხირტლაძე. სორის ეკლესია. ი. ჭიჭინაძის მონაწილეობით, თბ., 2009, გვ. 19.

(XVI-XVII. Yüzyıl) portreler de resmedilmiştir. Geç döneme ait figürlerde elbiseler artık önden açıktır, elbise belden oturmuş, göğüs kısmı geniş biçimde açılmış, üçgen biçiminde kesilmiş göğüs bölgesinin içinde iç kıyafet yani *akhalukhi* görünüyor.⁶⁸ Raça bölgesindeki kiliselere değindiğimizde orada elbise giymiş başka erkek freskleri de gördüğümüzü ifade etmeliyiz. Örneğin Yukarı Krikhi'de Mtavarangelozi (Başmelek) Kilisesinin adını verebiliriz. Kuzey duvarında ikinci sırada sakurtkheveli (mihrap) yakınında asiller resmedilmiş olup dizlerin biraz altına uzanan elbise giyiyorlar. Elbiseler belden oturmuştur.⁶⁹ Bugeuli köyündeki Ğvtismşobeli Kilisesi güney duvarında din adamı olmayan beş kişi (üç kadın ve iki erkek) resmedilmiştir. XVI. Yüzyıla ait bu freskte iki erkek elbise giymektedir. Elbisede bir tek barutluk eksik olup *çokha* ile arasında hiçbir fark yoktur: Elbiseler bel kısmında oturmuş, belden üstü ön kısmı açık ve ilik-düğme dikilmiştir. Belden üstü bedene sıkı şekilde oturmaktadır. Din adamı olmayan bu kişilerin bellerinde kemer var.⁷⁰ Aynı kilisenin duvarında *Zaza Laskhişvili* ve eşi *Keklutsa*'nın freskleri de var. Erkeğin giydiği *çokha* önden tamamen açık, belden oturmuş ve içinden de *akhalukhi* giyilmiş, beline de kemer takılmıştır.⁷¹

Gürcü kostümlerinin araştırılması VI-VII. Yüzyıldan itibaren başarıyor. Bu imkânı herşeyden önce büyük Cvari

⁶⁸ი. ჭიჭინაძე. სორის წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობა, თბ., 2014, 49-50.

⁶⁹ვ. პოჭორიძე. რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, თბ., 1994, გვ. 473, სურ. 55.

⁷⁰ვ. პოჭორიძე. რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, თბ., 1994, გვ. 447, სურ. 29.

⁷¹თ. ბერაძე. რაჭა, თბ., 1983 (იხ. ტაბულა).

Kilisesinin bağışçısının resimleri veriyor. “Elbise belden daralmış, uzun ve dar kollu, uçtaki bordüre doğru genişyelen, bordür ise çember şeklinde kesilmiştir”.⁷² Alt kısmında asillerin kıyafetinin resmedildiği – elbise giymiş ve başında örtü bulunan erkek figürü olan Davati taş sütunu İlk Çağa aittir (Bazı araştırmacılar onun IV. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiriyor).⁷³ *Tbeti* Kilisesi (Artvin’dedir – Çevirenin notu) batı cephesinde resmedilen *Aşot Kukhi* de (X. Yüzyıl) uzun elbise giyiyor. Onun elbisesi de önden tamamen açıktır.⁷⁴ Mtiuleti’de Khada Vadisi’nde Koroli köyünde bulunan *Koroli* Kilisesinin (araştırmacıların bir kısmına göre VIII-X. Yüzyıla, bir kısmına göre ise X-XI. Yüzyıla ait) rölyefleri bilim insanları arasında yaygın olarak bilinmektedir. Kilisenin cephesinde yer alan frizlerde (kabartma süs) hem bağışçı hem de inşa eden erkekler vardır. Gerek bağışçıların gerekse inşa edenlerin belden oturmuş elbise giydikleri açıkça görülüyor. İnşaatçıların elbiseleri daha kısa – dizlere kadar geliyor, bağışçıların elbiseleri ise topuklara kadar uzundur. *L. Tavadze*’ye göre: “Meryem Ana ve Mesih’in sağ tarafında üçüncü katta sakalsız bir erkek resmedilmiştir. Kıyafetine bakılacak olursa o alt sosyal tabakadan biri olup elbisesi sıradan normal bir *çokhayi* temsil eder – onun elbisesi başka çalışanların kıyafetinin benzeridir”.⁷⁵ Yine

⁷² *ხოვიაშვილი*. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 10.

⁷³ *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, თბ., 2004, გვ. 244.

⁷⁴ *ხოვიაშვილი*. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 14.

⁷⁵ *ლ. თავაძე*. ფეოდალური საქართველოს სოციალური შემადგენლობა ქოროლის რელიეფების მიხედვით. – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ინსტიტუტის შრომები, ტომი. IV, 2011, გვ. 44.

kabartmaya deęineceęiz: 1957 yılında etnolog *N. Rekhviashvili* Bolnisi yakınındaki eski bir köy yerleşim alanından alt kısmında erkek figürü kabartması olan kırık bir taş sütun getirdi. Sütun üzerindeki erkek askeri elbise giymiş olup elbisenin önü açık, eğimli eteęi de dizlerin altına kadar uzanıyor. Onun göęüs kısmı *çokha* gibi açılmıştır, içinde boyun kısmı yuvarlak kesilmiş gömlek görünüyor. Erkeęin belinde üzerine farklı uzunlukta ve kılıfı içinde iki adet hançer takılmış kemer var. Sağ yanında arkaya doğru giden pelerinin bir kısmı yerleştirilmiş...”⁷⁶ Orta Çaęa ait bu kabartma resminin tabii ki neredeyse geç dönem çokhası ile aynı şablonda olmasıyla ilgileniyoruz. Bize kadar ulaşan V-VIII. Yüzyıla ait sütunlara çizilen tüm kabartma heykellere göre o dönemin erkeklerinin mutlak çoęunluęu elbise giyiyordu.⁷⁷

Belden daralmış, kısa ve alt kısmı geniş elbiseler XI-XII. Yüzyıllarda çoktur.⁷⁸ *N. Çopikaşvili*, *Sori* baęışçısı ve *Laęami* de yaşıyan, kilise üzerinde freski yapılan *Kirkişlian*'nin resmine özellikle dikkat çekiyor. Sori Kilisesi baęışçısının *elbisesi* (*კაბაკაბა*) göęüs kısmında üçgen şeklinde açılmıştır. Aynen çokhada olduęu gibi onun da içinde iç kıyafet var. “Üst elbisenin kısa kolların altından ikinci, uzun ve dar kollu kırmızı renkli olan görünüyor.”⁷⁹ Onun ifadesine göre *Sori* baęışçısı kıyafetinin temel şablonu XIII-XIV. Yüzyıllarda

⁷⁶დ. ბერძენიშვილი. „ხევი ბოლნისისა“. – დმანისი, IV, თბ., 2003, გვ. 209.

⁷⁷ვ. ჯავახიშვილი. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მცირე ქანდაკება (რელიეფური ქანდაკება სტელეებზე. V საუკუნის ბოლო VIII საუკუნის დასაწყისი), თბ., 2014.

⁷⁸ნ. ხოვიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 29.

⁷⁹ნ. ხოვიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 37.

Gürcistan’da yaygınlaşan kıyafetin tekrarıdır yalnız şu farkla, belden keskin şekilde daralmış değil ve eteği de belden aşağıya parçalı değil.

Bu zamana kadar yaygınlaşmış elbiselerden *Şalva Kirkişliani*’nin elbisesinin birtakım işaretleri ile farklılaştığını ifade etmek istiyoruz; *Kirkişliani*’nin elbisesi o zamana kadar yaygınlaşmış elbiseler ve daha geç – XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan *çokha* arasında bir geçiş aşamasıdır. *Çokha*’da olduğu gibi onun da etek kısmında çaki yani parçalı eteği görünüyor. Bu şekilde çakiani yani parçalı etekli elbiseler Gürcistan’da XI. Yüzyıldan itibaren karşımıza çıkıyor.⁸⁰ *G. Çitaia* doğru şekilde, ***çakiani- denen parçalı eteğin kıyafete askeri anlam verdiğini*** kabul ediyordu.⁸¹ Biz de şunu ilave edeceğiz ki erkek elbisesinin (*kaba/çokha*) parçalı olması (çakiani) sadece savaşçılar için değil toprakla uğraşanlar için de gerekiyordu.

Dmanisi kabartmasının *Lağami* Kilisesinde resmedilen erkeğin elbisesi ile ortak özelliğinin çok olduğu anlaşılıyor: “onların elbiseleri de ortak izlenim veriyor, aynı şekilde giyinmişler: Boyun kısmı kesilmiş ve katlanmış, önden iliklenmiş (sol figürde düğmeler kemere kadar net olarak anlaşılıyor), belden dar, halka şeklinde kesilmiş etek; elbise kısa, sadece dizlere kadar uzanıyor ve onun içinde rengârenk süslü gömleğin bordürü görünüyor (Bu detaylar sağ figürde daha iyi görünüyor). İkisinin de belinde kuşak var. ... Sağ figürün sol kolu neredeyse içten açık yani “kurtmaciani” denen tipte olup

⁸⁰ *ნ. ხოვიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 39.*

⁸¹ *გ. ხიტაია. წინასიტყვაობა ივ. ციციშვილის წიგნისა „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“, თბ., 1955, გვ. 24.*

elbisenin sağ kolu ise normaldir.”⁸² (Kurtmaci-ყურთმაჯი - eski Gürcü elbisesi kol modeli. Bu modelde kol iç kısmında koltuk altından bileğe kadar açık ve setbesttir.-Çevirenin notu)

Kartli'deki Nabakhtevi köyü Ğvtismşobeli Kilisesi (XV. Yüzyılın ilk yarısı) kurucusu *Kutsna*'nın freski *Şalva Kirkişliani*'nin *kaba/çokhası* ile çok büyük benzerlik göstermektedir. *Kutsna*'nın elbisesi de önden açık ve belden oturmuştur. *Kirkişliani*'nin elbisesi gibi *Kutsna*'nın elbisesi de figürlerle dekore edilmiştir. Bağışçı geniş kuşak da takmıştır. Elbisenin içinde akhalukhi giyiyor. *Kutsna*'nın elbisesi ile *Kirkişliani*'nin çokhası arasında yalnızca şu fark var ki *Kutsna*'nın elbisesinde boyun kısmı yoktur.⁸³ Dolayısıyla XVIII-XIX. Yüzyılların çokhasının şablonu XIV-XV. Yüzyıllarda artık oluşmuştu.

1628-1654 yıllarında Batı Gürcistan'da bulunan İtalyan misyoner *Don Chistoforo De Castelli* bize önemli oranda o döneme ait erkek çizimleri bırakmıştır. XVII. Yüzyılın ilk yarısında Gürcü erkekleri esasen dizlere kadar uzanan elbise giyiyordu. Elbiselerin çoğu belden oturmuş ve üst kısmı ilikdügme ile bağlanmıştır.⁸⁴ Yani XVII. Yüzyılda çokha-akhalukhi hala barutlukları ile tamamlanmış değildi. O XVIII. Yüzyılda oluşuyor. “1670 yılından itibaren ise toplumun tüm tabakalarında ulusal kıyafet son olarak yerleşti. Mağaladze

⁸²დ. მუსხელიშვილი. დმანისი, ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა. კრებული: შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 317-318. ის. აგრეთვე კრებული: დმანისი, II, 2000, გვ. 50.

⁸³ვ. პოჭორიძე. ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები. გამოსაცემად მოამზადეს ზ. სხირტლაძემ და ნ. ჩიტიშვილმა, თბ., 2011, ტაბ. XVI-2.

⁸⁴დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და აღბოძი საქართველოს შესახებ. ბ. ვიორგადის გამოცემა, თბ., 1976, ნახატები 10: 33, 34, 43, 47, 48, 89, 224, 318, 319...

ailesinin çizildiği o resimde (1670 yılı) görünen: *akhalukhi, kulaca, uzun kollu çokha, kuzu papağı (tüylü kaplak), gümüş kemer, v.d.*⁸⁵ Mağaladze freskinin özel önemine de işaret ediyorlar: “P. İoseliani’nin ifade ettiği gibi kurucunun bu resmi sadece resim sanatı açısından ilginç olmayıp içerdiği öğeler sayesinde bize o dönemin yani XVII. Yüzyılın kıyafetini ortaya koyma imkânı vermesi bakımından daha çok etnografik açıdan da ilgi çekicidir.”⁸⁶ Belirtilen freskin gözlemlenmesi şu sonucu getirme imkânı veriyor ki; XVII. Yüzyılın 70’li yıllarında çokha hâlâ nihai formunu almamıştı – onun barutlukları yoktur (biz her halükarda onu göremiyoruz) ancak şablonu tamamen daha sonraki dönem çokha şablonudur. Freskte resmedilen bir ailenin üyeleri farklı renklerde çokha giyiyorlar. Onların uzunluğu topukların yaklaşık 15 cm üzerine kadardır. Erkeklerin hiç biri pantolon giymemektedir. Şu da dikkate değerdir ki din adamı hariç Mağaladze ailesinin tüm üyelerinin ayakkabıları yüksek topuklu sandalet tipidir. Yüksek topuklu erkek ayakkabısı (sandalet tipi) özel günlerde giyiliyor olmalıydı. Koşullar hakkında bir bilgi daha: *İv. Tsitsişvili papak*⁸⁷ hakkında konuşuyor. Bu görüşe katılamıyoruz,

⁸⁵ *ივ. ციციშვილი*. მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 37. იხ. აგრეთვე: *ხ. მაკალათია*. კავთურას ხეობა, თბ., 1960, გვ. 7; *გ. ბოჭორიძე*. ქართლის ეკლესია-მონასტრები და სიძველეები. გამოსაცემად მოამზადეს *ხ. სხირტლაძემ* და *ნ. ჩიტიშვილმა*, თბ., 2011, ტაბ. X-3; *გ. ბოჭორიძე*. ანდერძი პაპუა მაღალაძისა 1681 წლისა. – საქართველოს მუზეუმის მოამბე, IX- , ტაბ. IV, V.

⁸⁶ *ლ. მელიქსეთ-ბეგი*. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან კავთურას ხეობაში 1923 წელს. – ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, თბ., 1925, გვ. 139.

⁸⁷ Son zamanlarda *papakhi* (papak) neredeyse Gürcü ulusal baş örtüsü olarak açıklandı. Papak Gürcü dağlı çobanlar arasında oldukça geç dönemde yaygınlaştı. Papak “Gürcü maddesel kültürü etnografik sözlüğüne” girmiş

Mağaladze ailesi fertleri sadece kış şapkası takıyor. Bu başlıkların biri hariç diğerlerinin alın çevresinde kuşak şeklinde tüylü kısmı olup kalan büyük kısmı kumaş olmalıdır [Bizim tahminimize göre bu şapka kışlık İran sapkası olmalıdır].

Erkek kıyafetinin gelişmesinin ardından sonraki etap olarak Güneybatı Gürcistan'da yaygınlaşan erkek kıyafeti – çakurayı düşünmemiz gerekir. Çakura pantolonun yerleşmesinin *kaba/çokhanın* bel çevresinden kesilmesi sonucunu getirmesi ile geliştirilmiş bir şablon olmalıdır ve esasen yeni bir kıyafet elde ettik. Çakuranın üst kısmına Gürcüler “*çonia*” diyorlar, yine altına, pantolonuna ise – “*budiani*”. “Budiani” yani “çakuranın pantolonu” oldukça genişti. Belin üst kısmında

Gürcü şapkaları açıklamalarında da yoktur. Papakhi (papak) XVIII-XIX yüzyıllarda Kuzey Kafkasya halkları arasında da genel olarak yaygınlaşmış değildi. E. Studenetskaia'nın monografisinde verilen XVIII yüzyıl ve XIX. Yüzyıl başlarına ait fotoğraflarda hiçbir erkeğin başında papak yoktur. O ilk olarak 1830'lu ve 1840'lı yıllara ait fotoğraflarda görülüyor. Çerkes erkekleri de kadınları da silindir şeklinde üst kısmında yuvarlatılmış şapkalar takardı. Şapkanın alt kısmında çevrelenmiş sırma vardı, üstteki yuvarlak kısımda ise sırmalar yoğundu. Şapkanın üst kısmında ortadan aşağı sarkan püskül vardı. Oset ve İnguş yer üstü mezarlarında daha çok kumaştan dikilmiş şapkalar ortaya çıkarılmıştır. XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyılın ilk yarısında kumaş ve derinin birleştirilmesi ile dikilen şapkalar Adigeler arasında öncülük yapıyor; bu kısa papak denen şapkadır. Çeçenler 1820-1830'lu yıllarda alttan oldukça geniş ve üst kısmı da dışa çıkık (şişkin) papaklar takıyordu. Keçe (nabadi) hakkında da aynı şeyi söyleyebiliriz. Papak ve nabadi (keçe) göçebe kültürünün parçası olup, hayvancılık yapan ve zamanlarının çoğunu açık havada geçiren o halklar tarafından üretilmişti. Papağın Gürcü milli baş örtüsü olarak kabul edilmesi etnoloji ve Gürcü kültürünün az bilinmesinin sonucudur. Gürcü halkının başka kültürlerin parçalarını Gürcü kültürü olarak göstermeye (hile ile) ihtiyacı yoktur.

açılmış iliğe geçirilmiş pantolon bağı olacak şekilde diki-
liyordu. Dikilirken pantolonun üst kısmı çoklu katlanıyordu.
Bu katlara çakebi (ԲՅԺԺԾ) deniyordu. Pantolonun bacakları
üstten geniş alt kısmı ise dardı. Bazı yörelerde (Samegrelo,
Samtskhe, Yukarı Açara) bu şablondaki pantolonun Gürcüce
adı “*dzigva*”/“*dzikva*” idi. **Çakuranın yaygınlaşmasına rağmen
Guria ve Açara’da üst tabakadan olanlar önceliği normal Gürcü
çokhasına veriyordu.**

Böylelikle, anlaşıldığı üzere kısa çokha (*çakura*, *dzikva*
çokha) tüm Güneybatı Gürcistan’ın bir karakteristiği idi. Geç
dönemde onlar artık *kaba(elbise)/çokha* ile anılmıyorlar. Bu-
nun yansıması Marmara Bölgesi’nde yaşayan Gürcülerde
(Açara’dan ve anı şekilde Şavşat-Klarceti’den muhacir olarak
göç eden) yankı bulmuş olmalıdır ki onlar kendilerine komşu
olan ve aynı şekilde muhacir olan Abazalara “kabianeni” (kaba-
elbise, kabianeni/elbiseliler-Çevirenin notu) diyorlar (XIX. Yü-
zyıla ait fotoğraflarda Abazalar sadece *çokha* ve *tzvıvsa-
tsmeli/paiçebi* ile görülüyorlar). Doğal olarak, çakura giyen
Gürcü için pantolonsuz, sadece *elbise-kaba/çokha* giyen erkek
biraz tuhaftı. Güneybatı Gürcistan’da yani “Osmanlı Gürci-
stan’ında” Gürcü ulusal kıyafeti çokha-akhalukhinin kesilmesi
ve belden ipli pantolon/dzikva/lazuria/budiani giyilmesi ne
zaman gerçekleşmiştir? Bunun Müslümanlığın yayılmasına
paralel olarak esasen XVII. Yüzyılda, daha çok bu yüzyılın
ikinci yarısından itibaren olduğunu düşünüyoruz. Bu kıyafetin
pratik olmasından dolayı ise komşu Guria ve Samegrelo’da da
kolayca ve hızlı şekilde yayıldı.⁸⁸

⁸⁸XIX. Yüzyıl sonu XX. Yüzyıl başlarının Fransız yazarının Guria’da
“çakura”nın “çokhadan” önce geldiğini kabul ettiği şu görüş geçerli değildir:
“Gurialılar ve Lazların kıyafeti arasında fark yoktur: Ona çakura denir...

Dolayısıyla tüm Orta Çağ boyunca Gürcistan'da kilise mimarisinde resmedilen erkeklerin *elbise/çokha* altına pantolon giydiklerine dair görüş kabul edilebilir değildir. Yaygın şekilde biliniyor ki çok sayıda en eski Gürcü etnografik gerçeklikleri Khevsureti'de muhafaza edilmişti. Etnografik olarak ulaşılabilen zaman dilimi için Khevsureti kıyafeti için *pantolon* bilinmiyordu. Khevsureti erkeğinin kıyafeti şunlardan oluşuyordu: *gömlek, nipkhavi, çokha, şapka, paçiçebi, satzvive (tozluk), yün çorap ve kurebi (ქურები)*⁸⁹ S. Mkalatia eskiden köylülerin uzun elbise ile gezdiklerini yaşlıların şimdi de hatırladığını ifade ediyor... Pantolonsuz...

Gördüğümüz gibi ortak Kafkasya giysisi *çokha/akhalukhi*'nin Gürcistan'da ve Gürcü halkı tarafından oluşturulduğu tüm görüşlerin mutabakatı ile onaylanmaktadır. Gürcülerden ise o, kültürel-tarihsel iletişim sonucunda Kuzey Kafkasya halklarına yayıldı. Gürcü erkek *kaba/çokhası* son şeklini Gürcistan'da ateşli silahların geniş şekilde yaygınlaşmasından ve ona barutluklar dikilmesinden sonra aldı. Barutlukların dikilmesi ise ateşli silahları daha kolay kullanılır yapıyordu. Barutluklar aynı zamanda başka bir fonksiyon daha aldı. Böyle bir elbise giymiş olan erkek daha erkeksi ve heybetli görünüyordu. Böyle elbise içerisinde o daha zarifti. "Çerkeska"nın ise Doğu Gürcistan çokhasından ziyade İmeruli çokha (İmereti çokhası) ile daha çok benzerliği vardı, bu şu şekilde açıklanıyor

Maalesef çakuranın çokha ile yer değiştirmesi eğilimi ortaya çıkıyor" (Baron de Bai Gürcistan'da –Tiflis-2011 Sf. 102, *Leila Mağradze*, Fransızcadan tercüme etti, giriş ve yorumlar ekledi.) Tam tersine Güneybatı Gürcistan'da tüm tarihsel-etnografik bölgelerde *çokhanın* yerini *çakura* aldı.

⁸⁹გ. ხოტიაი. წინასიტყვაობა ივ. ციციშვილის წიგნისა „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“, თბ., 1955, გვ. 6.

ki belirtilen erkek kıyafeti Çerkesler arasında Batı Gürcistan'dan (İmereti'den) yayıldı, daha da netleştirirsek onu doğrudan Abhazlardan aldılar. Bilimsel literatüre göre "...Gürcü kıyafetinin farklı çeşitlerinin bileşenleri olan ayrı öğeleri temel alarak – *Kartli-Kakheti'de birleşik ulusal kıyafet oluşuyor, bu başlarda tüm Gürcistan düzlüklerine ve daha sonra dağlara da ulaşıyor.*"⁹⁰ G. Çitaia'yı görüldüğü kadarı ile 1670'li yılların *Mağaladze freskleri* bu sonuca götürdü. Fakat yine de bu konunun (Çokhanın ilk olarak Kartli-Kakheti'de oluşmasını göz önüne alıyoruz) daha fazla argümana ihtiyacı var. Gerçek bir tanedir: "*Çerkeska*" adı verilen *çokha-akhalukhi* Gürcüler tarafından üretilmiştir ve çok eski Gürcü kıyafetinin kademeli olarak gelişmesi yolu ile oluşmuştur. Baturluklu *kaba/çokhanın* prototipi olan erkek elbisesi Çerkeslere yabancı idi. XV. Yüzyıl sonu XVI. Yüzyılın başlarına ait İtalyan yazarın sözlerine tekrar dönecek olursak **Çerkesler geniş, kollu bornoz tipi kıyafet (ბაღაოთი)** ve **bol pantolon giyiyorlardı. Geniş olan pantolon ve kaba/çokha dediğimiz elbise birbiri ile uyumsuz idi.** Bunun için yine *çakura/dzigva çokhayı* da hatırlayalım – ipli pantolonun gelmesi ve yaygınlaşması ile Güneybatı Gürcistan'da erkek **kaba/çokhası belden kesildi.**

Dolayısıyla E. Studentskaia'nın verdiği şu sonuç kabul edilir **değildir**: «Как видно из вышеизложенных материалов, в мужской одежде народов Северного Кавказа XVIII _ первой половины XIX в. имелось очень много общих черт, истоки которых уходят в более ранние периоды...» [*Yukarıda incelenen dökümanlardan görülüyor ki XVIII-XIX. Yüzyılın ilk yarısında Kuzey Kafkasya halkları arasında yaygınlaşan*

⁹⁰з. ხოჭაია. შრომები ხუთ ტომად, ტომი IV, თბ., 2001, გვ. 184.

*erkek kıyafetinin formları arasında, başlangıçlarını eski dönemlerde arayacağımız ortak işaretler çoktur.*⁹¹

Yazarın dile getirdiği veriler onun söylediğinin tam tersi sonuca ulaşma imkânı veriyor. Bu kıyafetin prototipi o coğrafik bölgede ve önceki yüzyıllarda meydana gelmiş olmayıp bu kıyafet Gürcistan'dan ödünç alınmıştır.

Şunu kesinlikle belirtmemiz gerekiyor ki bizde elbiseyi (kabayı) ifade etmek için **çokha** terimi Orta Çağdan beri kullanılıyordu. Bu terimi ilk olarak “Grigol Khantzeli’nin Yaşamı”nda görüyoruz: “Rahibelik yapan prensesi gördü, o Prens Bagrat Şaroeli’nin kızı idi ve sade bir **çokha** giymişti.”⁹² “Matiane Kartlisay” da şunu okuyoruz: “...Liparit’e çokha giydirdi”⁹³. Çokha kelimesi İ. Abuladze’nin “Eski Gürcüce Sözlüğü”nde de yer almış ve uygun örneklerle desteklenmiştir. Onlardan biri olan “Rahip Yaşamından” da şu söylenmiş: “O çokhayı diktin mi? ... evet, peder, diktim onu ve hazırladım”. 1438 yılında Kral Aleksandre’nin Urdoeli’yi ait af belgesinde şunu okuyoruz: “...Urdoeli, dini işlerini azalt ve **çokha giy**...”⁹⁴ Taşiri *Koberi* Manastırı mezarlığında XIII. Yüzyılın ikinci yarısı tarihli olan ve *Şanşe* ve *Khuşak Mkhargdze*lerin mezar taşı yazısı olan bir Gürcü mezar taşı yazıtında *çokhadan* söz edilmektedir. Şota Rustaveli tarzında yazan şairin şiirinde şunu okuyoruz:

⁹¹Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 40.

⁹²გიორგი მერსულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. ქართული მწერლობა. ოცდაათ ტომად. ტ. I. თბ. 1987. გვ. 605.

⁹³ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბ., 1955, გვ. 305.

⁹⁴ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965, გვ. 125.

„gamovedit soplisagan tsud-kmnlni da gamomkrtnalni,
gulsa tsetsklni momdebian, amomdian pirit alni;
didta çemta şuebatagan darçes *çokhis napertalni*
da kurtkheul khar, kriste ğmerto, şen da şeni samartalni”⁹⁵

Aynı şekilde İmereti’de halk arasında yaygın bir söylence de ilginç olup buna göre Haziran ve Ekim-Kasım aylarında sürekli yağmur yağdığı, çokhaya sürekli gelen çamur Gürcülerin çokhalarının eteklerini ıslattığı “çürüttüğü” için bu aylara “*çokhadampala*” yani çokha çürüten diyorlardı. “Ekim ayı nasıl da çokhdampala (çokha çürüten) –dır bazen, ev yapımına başlamak için nasıl güveniyorsun”.⁹⁶ Çokha Gürcistan’da önemi o kadar büyük bir kıyafetti ki eski Tiflisli ağırbaşlı, açıkyürekli, dürüst ve şövalye olan erkeklere “karaçokheli” yani siyah çokhalı diyorlardı. Daha da fazlası: eski çokha parçaları için ise Gürcü dilinde kendine has terim ortaya çıktı – *Sulkhan-Saba Orbeliani*’ye göre kullanılmış çokha parçalarına “cincot” diyorlardı.

Gürcü erkek kıyafeti – *çokha-akhalukhinin* – son şeklini almasını ise doğrudan namlulu ateşli silahların – tüfeğin geniş şekilde yayılması belirledi. Gürcistan’da o XV-XVI. Yüzyıllarda yayıldı. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Şida Kartli (İç Kartli) kalelerinde artık tüfek yerleştirmek için burçlar mevcuttur⁹⁷.

⁹⁵ციტირებულია დ. ბერძენიშვილის ნაშრომიდან „ღმანისხვეი“ – ღმანისი, თბ., 2000, გვ. 133.

⁹⁶ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შემდგენელი ალ. ღლონტი. მეორე გამოცემა. თბ. 1984.

⁹⁷Bilimsel literatürde şu belirtilmiştir: “XVI yüzyılda Gürcistan’da ateşli silahların ve özellikle tüfeğin kullanımı o kadar yoğundur ki o kendi açısından kalelerin yapımında büyük etki etti” (*საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული საჭურველი*. – „ფრესკა”, 1985, გვ. 44).

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Gürcü ordusunun %38' i tüfeklerle donatılmıştı.⁹⁸ XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Kartli'de de benzer gelişme vardı. "XVII-XVIII. Yüzyıldan itibaren yayılan çakmaktaşı tüfekler Gürcistan'da da yapılıyor".⁹⁹ Bu döneme ait "Amilakhvari Defteri" korunmuştur. Defterde savaşçılar donanımları da verilerek kaydedilmiştir. Örneğin, günümüzde artık Gürcülerin yaşamadığı eski Gürcü köyü *Ġromi*'de *Kançeli*'nin tebası-köylüler şu şekilde kaydedilmiştir: "Beri Batilaşvili *tüfekli*, Tetia İçkiti *mızraklı*, Mikeli İçkiti *yay-oklu*".¹⁰⁰ Amilakhvari savaşçılarından toplamda **407'si mızraklı, 288-ok-yaylı ve 420'si de tüfekli** idi. En yüksek oran olan savaşçıların %37,7 si ihtiyaç durumunda tüfekle katılacaktı.¹⁰¹ Tüfek Gürcülerin o kadar ayrılmaz parçası haline geldi ki yeni yılı karşılarken ve erkek çocuk dünyaya geldiğinde tüfek atışı ile kutlama yaparlardı. Barutluklar sadece sosyal üst tabakadakilerin elbiselerinde vardı, sıradan insanların elbiselerinde yoktu (Orta Çağ Gürcistan'ında derebey-bey (tavad-aznaurebi) sınıfındakiler savaşçı idi. Sıradan insanların – köylülerin işlerini ise sadece tarım veya hayvancılık teşkil ederdi. Bu nedenle de barutluklar ilk önce köylülerin değil üst tabakadan olanların çokhalarında görüldü. Kuzey Kafkasya'ya gelince, oradakilerin işlerini esasen baskınlar oluşturduğu için tüm tem üyeleri silahlı idi. Bununla birlikte Çerkes *elbisesi/-çokhası* göğüs kısmında tamamen farklıdır. Onun kesilmiş-

⁹⁸ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტომი 4.

⁹⁹ კ. ხოლოყაშვილი, მ. ჭავჭავაძე. ქართული საჭურველი. – ეთნოლოგიური ძიებანი, ტ. IV, თბ., 2010, გვ. 69.

¹⁰⁰ ს. კაკაბაძე. სამილახვროს დავთარი მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრისა, ტფ., 1925, გვ. 7.

¹⁰¹ ს. კაკაბაძე. სამილახვროს დავთარი მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრისა, ტფ., 1925, გვ. V.

açılmış göğüs bölgesi yok, tüm boğazı ve ense çevresini kapatan dik yakası var.¹⁰²

Kuzey Kafkasya’da tüfeğin yayılması hakkında elimizde birçok veri var: Şu gerçek ki XVIII. ve XIX. Yüzyıl başlarına ait Çerkes fotoğraflarında erkekler ateşli olmayan silahlarla donanmış olup ortada tüfek görünmüyor.

Bir soru daha ortaya çıkıyor – Kuzey Kafkasya halkları arasında *çokha-akhaluki* neden hızlı şekilde yayıldı, Rusça isim (“çerkeska”) bilim adamlarını hataya sürükledi ve Çerkes/Adige kültürünün parçası olarak açıkladıkları çokha-akhalukhi neden bu kadar popüler oldu?

Cevap şüphe götürmez – şu nedenle ki *çokha-akhalukhi* kendi barutlukları ile savaşçı için oldukça elverişli bir kıyafetti. Yine Kuzey Kafkasya erkeklerinin temel işi de yakın veya uzak komşularına saldırarak baskın yapmaktı; Onların ana işi savaşçılıktı. Adigeler için (üst sınıfın liderliğinde) sefer ve savaş temel işlerini oluşturuyordu: «Одежда черкесского война ... чрезвычайно тщательно пригонялос по фигуре, была удобна, не сковывала движений и была абсолютно функциональна в этой геополитической нише» [*Çerkes savaşçının elbisesini kullanışlı olması için özel olarak ayarlıydı, onun hareketini kısıtlamamalıydı ve belirtilen jeopolitik çevrede tamamen fonksiyonel olmalıydı*].¹⁰³

Çokha-akhalukhinin Gürcistan’dan Kuzey Kafkasya’ya ve Kuzey Kafkasyalılardan da Kazaklar arasında yayılmasına neden olan işlevsel fonksiyonu o dönem için tartışmasızdı.

¹⁰² Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 19.

¹⁰³ Панеш Э. Х. Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (На примере Западного Кавказа). СПб. : 1996, С. 164.

Lev Tolstoy da kendi eserlerinde buna işaret ediyordu. O, Grebenli Kazaklardan söz ediyor ve onların uzun süre Çeçenlere yakın yaşadığını “onlarla akrabalık kurduklarına” ve dağlıların geleneklerini ve yaşam kurallarını aldıklarına işaret ediyordu.¹⁰⁴ Kazakların temel işi de askerlikti.

XIX. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında ateşli silahlar değişti ve barutluklar pratikteki önemini yitirdi ancak yine de dekoratif niteliği ve erkekliğin sembolü olarak kaldığından çokha-akhalukhide korundu.

Son olarak, bugünkü konfigürasyonu ile esasen XVII-XVIII. Yüzyıldan (Burada sadece XVIII. Yüzyılın son periyoduna işaret edilmesi gerçekçi olurdu – R.T.) itibaren var olan, daha sonra *çerkeska* adını alan Gürcü kıyafeti çokha-akalukhinin, birleşik bir bölge olan Kafkasya’da yaygın Kafkas kıyafetine dönüştüğü düşüncesine katılmamak mümkün değil.¹⁰⁵ *Çerkeska* farklı farklı kültürlerle sahip Kafkasya halklarının bir tür yüzeysel birleştirici faktörüne dönüştü. *S. Arutianov* Kafkasya halklarının anlayışının-zihniyetinin bazı temel göstergelerine yerine göre “çerkeska anlayışı” diyor. Aynı yazar Kafkasya halklarının birkaç farklı medeniyete ayrılmış olduklarını ve bundan dolayı Kafkas medeniyetini hayali kabul ettiğini belirtiyor.¹⁰⁶

¹⁰⁴მითითებულია ვ. გუდაკოვის წიგნიდან В. В. Гудаков. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007, С. 458: *Толстой Л. Н.* Казаки. Кавказская повесть. М.: 1953, С. 17.

¹⁰⁵ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С. 36.

¹⁰⁶ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012, С.42.

Основными характерными признаками грузинской национальной одежды являются совершенность формы и изящество, подчёркивающие красоту фигуры. Одежда всегда приталена и цвета её гармонично сочетаются с цветом кожи, лица и глаз.

Георгий Читая

О генезисе общекавказского мужского костюма (Из истории грузинской одежды: чоха-ахалухи)

Одежда – один из важнейших элементов созданной человеком вещественной культуры. Объектом ежедневной заботы людей, после пищи, была и остается одежда¹. Общеизвестно, что искусственное облачение человеческого тела, кроме утилитарного назначения (защита от внешнего воздействия), имеет также ритуальную и сигнификативную функции. Еще до наступления XX века одежда позволяла различать людей и их группы по этническому, гендерному и социальному признакам². Отличалась торжественная (нарядная) и траурная одежда (оригинальное

¹ *Фоссье Робер*. Люди средневековья / Пер. с франц. (ROBERT FOSSIER. GES GENS DU MOYEN ÂGE) А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. А. Эгипти. – СПб.: 2010. - С. 74.

² В средние века в Западной Европе и, естественно, и в Грузии социальные группы отличались друг от друга именно одеждой, иначе говоря, она представляла собой своего рода униформу. Особое внимание уделялось аксессуарам – головным уборам, перчаткам и проч., которые точно свидетельствовали о ранге их владельца.

облачение имели и имеют представители духовенства). Вообще, вид (покрой) одежды, материал, из которого она шилась, во многом обуславливались природно-географической средой, климатом, хозяйственной деятельностью народов.

Весьма разнообразной, богатой и оригинальной была одежда грузинского народа. Как известно, *Иванэ Джавахишвили* называл Грузию живым музеем пахотных орудий, а *Георгий Читая* то же самое говорил об одежде грузинского народа. В нижестоящем труде мы коснемся распространенной грузинской мужской одежды – *чоха/чаха-ахалухи*.

Чоха – национальная одежда грузин, имеющая разновидности по историко-этнографическим краям страны³.

Общеизвестно и то, что грузинскую мужскую одежду – *чоха-ахалухи*, – кроме грузин, носили и народы Северного Кавказа. Таким образом, можно сказать, что *чоха* – общекавказское одеяние, известное в научной литературе под названием «*черкески*», что вызывает ассоциацию того, будто эту одежду создали адыги, от которых данный элемент их материальной культуры получил распространение среди других народов Кавказа, в том числе и среди грузин.

Возникает вопрос: каким этносом создана указанная одежда и откуда она распространилась? Утвердительно заявляем: **мужская одежда *чоха-ахалухи* возникла в Грузии, откуда её переняли другие народы Кавказа.**

Прежде чем для подтверждения нашего соображения обратимся к соответствующей научной литературе,

³ Не следует забывать, что в грузинском этнографическом быту в Хевсурети по сей день сохранилась древнейшая грузинская одежда «*талавари*».

вкратце охарактеризуем эту одежду, выясним, какой она была в этнографически достигаемом периоде (на рубеже XIX–XX веков).

Непреренно следует подчеркнуть, что *первоначально одежда чоха-ахалухи имела функцию «социального маркера»: в Грузии её носили исключительно представители дворянского сословия* (то же самое можно сказать и о Северо-Западном Кавказе, где её также надевали представители знати).

Согласно этнографическим данным выясняется, что чоха-ахалухи были популярны и *среди крестьянского населения, которое надевало их по праздникам*. Например, в селе *Дигоми* в начале XX века имелось два комплекта чоха-ахалухи, которые сельчане одалживали друг другу на свадьбы, чтобы нарядить жениха. Аналогичная ситуация наблюдалась в разных историко-этнографических краях Грузии. Так, в *Земо Имерети* (Сачхерский район), наряду с князьями и дворянами, в чоха-ахалухи облачались и зажиточные крестьяне. Если для свадьбы у молодоженов не оказывалось национальной одежды, тогда её им обязательно на время одалживали состоятельные родственники или соседи, особенно это касалось чоха-ахалухи.

Относительно грузинской одежды *Вахушти Багратиони* пишет: «Одеты картлийцы и кахетинцы одинаково: на голове шапка из войлока или шерсти, удлиненная и зауженная кверху, опушенная мехом; *на теле платье (каба) шелковое, суконное или шерстяное (чоха), ниспадающее ниже колен и перехваченное поясом (сарткели); внутри нагрудник (сагуле) хлопчатый, который короче платья (каба), рубашка (перанги) шелковая, бумажная или*

холщевая, длиною с верхнее платье, шея совершенно открывающаяся; штаны (нипхави) шелковые, или хлопчатые, или холщевые. Во время езды на лошади надевают штаны сацармартули и обувь с высоким бортом могуни, в других случаях – нет. На ногах наголенники (паичи) и полусапожки (цуга) кожаные или суконные, а босоножки (машиа) персидские; у простолюдин – тапки (чусты) и лапти (каламани). *Также кожаный тулуп (ткав-каба), который короче платья (каба), а зимой тулуп на меху (ткави)* [во времена первого единоцарствия одевались иначе: на голове длинная косматая шапка, рубаха монашеская (перанги/берули) холщевая, *нагрудник (сагуле) и платье (каба) длинные до пят без пуговиц, поверх платья пояс (сарткели) со свисающей бахромой*, тулуп (ткави) большой с узкими рукавами, а на ногах – сапоги-могуни, как известно по картинкам]. *И женщины одеваются подобным образом, но концы поясов (сарткели) спускаются вниз до пола, а в верхней части каба-ахалухи разрезные*, и кроме рубашки (перанги) ничего не прикрывает грудь, рубашка прозрачная, сквозь нее видно тело, нижние штаны (нипхави) не заправлены в ноговицы (паичи), а на ногах полусапожки (цуга) и босоножки (машиа)... А одежда имеретинцев немного отличается»⁴.

Таким образом, *грузины – и мужчины, и женщины – надевали каба (платья/чоха), но, разумеется, разные.* Длина мужского платья опускалась ниже колен. Первоначально у мужского *платья/чохи* (в Самегрело оно называлось

⁴ Вахушти Багратиони. Описание царства Грузинского / По всем основным рукописям текст установлен С. Каухчишвили // Картлис цховреба. Т. IV. – Тб., 1973. – С. 45-46. – Груз.

«*гарты*») не было пуговиц, но позднее его фасон изменился – спереди появился разрез, застегивавшийся на пуговицы. Под платье/*чоха* надевался сравнительно короткий *сагуле/ахалухи*. В целом, это одеяние можно охарактеризовать так: *чоха* – одежда из разряда платьев, общей чертой которой является четко выраженный приталенный силуэт с присборенной, ниспадающей фалдами нижней частью, состоящей из множества складок, широким подолом и разрезным передом. На уровне груди у *чохи* имелся клиновидный проём с тем, чтобы оттуда виднелся *ахалухи*. Полы *чохи* имели разрезы (*чаки*) в нескольких местах, рукава расширялись по направлению к запястью, и их нередко носили засученными (с отворотом).

Сулхан-Саба Орбелиани поясняет термин «*чоха*» как «*шерстяную одежду*». То, что под «*сагуле*» подразумевается *ахалухи*, это тоже явствует из словаря *Сулхан-Саба*: «*сагуле – то, что надевается под платье (каба)*». Термин «*каба*» лексикограф разъясняет одним словом – «*самосели*» («одежда»).

Со временем, с появлением *шарвали* (штанов), термином «*каба*» стали обозначать только женскую одежду, а на мужскую одежду распространился термин «*чоха*», который первоначально (и во времена *Вахушти Багратиони*) обозначал как шерстяную материю, так и собственно одежду. В средние века термином «*чоха*» часто называли и монашеское одеяние – *рясу* (у лиц духовенства имелась специальная, так называемая «дорожная одежда» («*самгзавро*»), которую несколько раз упоминает *Иоанэ Багратиони* в своем труде «*Калмасоба*»).

Здесь же коснемся нескольких терминов, употребляемых Вахушти Багратиони: если сегодня «*нипхави*» обозначают «друга рубашки» (их называли также «ровней рубашки» и её «лаской»), то в XVIII веке они представляли собой «одеяние для мужских ног (икр)» – «*цвивсацмели*»⁵. Существовало несколько разновидностей «*цвивсацмели*». Кроме «*нипхави*», Сулхан-Саба Орбелиани перечисляет также «*ропанги*», «*перикмеби*» и «*сацмартуло*» (у Вахушти – «*сацармартули*»). Согласно толкованию Сулхан-Саба, «*сацмартуло* есть наружная одежда, называемая шалвари». По сведению Вахушти Багратиони, аналог штанов-шарвали, называемый «*сацармартули*», надевали только во время верховой езды (см. выше). Таким образом, две пришитые друг к другу «*нипхави*» представляли собой «*шалвари*» или «*сацмартуло*». Очевидно, что в XVII-XVIII веках в Грузии уже имел распространение аналог современных штанов-шарвали. [*Шарвали* первоначально являлись элементом исключительно кочевнической культуры. Для кочевников – как мужчин, так и женщин – широкие штаны были очень удобны при езде верхом. Без них невозможно было даже представить себе кочевника в седле, поскольку *шарвали*, а в нашем случае – *сацармартули*, *паи-чеби*, защищали наездника от пота лошади. Древние греки и римляне считали шарвали варварской одеждой; это был типичный элемент одежды воинов чуждого происхождения и амазонок. Неприемлемыми были шарвали и для ближневосточной цивилизации].

⁵ «Друг рубашки» штаны-нипхави довольно поздно распространились и в средневековой Европе. См.: Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005. - С. 437.

Вернемся к основному типу национального костюма грузинского мужчины – *чоха-ахалухи*, в комплект которого также входили: *рубашка, исподнее бельё, шапка, пояс и ремень с кинжалом*. В разных историко-этнографических областях Грузии чоха-ахалухи имели свою специфику. Особым своеобразием отличался хевсурский костюм «*талавари*» и гурийский, аджарский и лазский «*чакура*». О первом из них замечено: «Ко второй половине XIX века наряду с национальным костюмом (*картули чоха, картули каба*) продолжала существовать и древнегрузинская одежда. Среди нее были представлены уникальные, порой встречавшиеся в пределах маленького микрорайона и присущие только ему такие разновидности одежды, которые генетически связаны с исходными формами древнегрузинского одеяния. В качестве примера можно привести такой элемент хевсурского «*талавари*», как «перанги», отличающийся оригинальностью покроя, богатой вышивкой и изображениями крестов не только от одежды других уголков Грузии, но и от одежды всех остальных народов Кавказа»⁶.

«*Чакура*» представляла собой развитый вариант грузинской одежды. В данном случае мы имеем дело с развитым вариантом *чоха-ахалухи* и отчетливо выраженным укоренением *шарвали*. «Чакура» фактически представляет собой отрезную по талии чоху, и постольку она надевается выше талии. Грузины-мухаджирь, переселившиеся из Юго-Западной Грузии в Южное Причерноморье, верхнюю одежду «*чакура*» по сей день называют «*чоха*», а нижнюю часть костюма, «*шарвали*», – «*лазураи*». Так же как

⁶ Г. Читая. Труды в 5-ти томах. Т. IV. – Тб., 2001. – С. 183. – Груз.

и аджарцы, старые кларджетцы называют надеваемую под чоху одежду «зубуна». Внутренняя рубашка (*перанги*) соткана из льна. Существует даже народное стихотворение (девушка поет своему возлюбленному): «Сними чоху // *зубунатаи* тебе идёт // один лишь взгляд на тебя для меня рай»⁷. Говорят, что название данного вида одежды связано с топонимом «**Чакви**» (поселок в Аджарии), где впервые отрезали чоху по талии и подобрали к ней оригинальные штаны-шарвалы. [Полагаем, что все-таки следует достоверно установить, связан ли реально термин «*чакура*» с топонимом «**Чакви**» или со словом «*чаки*». В этнологических словарях мы находим следующие толкования «*чаки*»: «*чаки* – деталь чохи, встречающаяся преимущественно на мужском чоха-ахалухи. Это маленькие разрезные лже-складки, делающиеся исключительно для красоты, поэтому они украшались вышивкой. Обыкновенно у чохи было 2-3 чаки (разреза), у чохи «*карачогули*» их число достигало 6-ти»⁸. *Чаки* (персид. *чак* – проём, рваное место на одежде) 1. Оставленное незашитым место на боковых фалдах верхней одежды; 2. Выступающая часть на месте шва задних фалд чохи или ахалухи (у талии)⁹. Согласно толкованию Сулхан-Саба, «*чаки* – разрез на подоле»¹⁰].

⁷Рассказчик *Осман Остюрк* (Хохотаишвили), с. Чаталпунаи Унийского района, 2014 год. Мигранты из Мачахела пели другой вариант: «Сними чоху // *элеги* тебе идёт // один лишь взгляд на тебя для меня рай» (с. Хамидие Чаталзетского района, Кастамонский вилайет).

⁸ Этнологический словарь / Под ред. *С. Чантуришвили*. – Тб., 2009. – Груз.

⁹ Этнографический словарь грузинской материальной культуры / Под ред. *Э. Надирадзе*. – Тб., 2013. – С. 155. – Груз.

¹⁰ *С.-С. Орбелшани*. Словарь грузинский. II. – Тб., 1993. – С. 316. – Груз.

На «чакура» были сохранены и газырницы (*самасрее-би*). Подобно верхней части чохи, чакура также плотно облежала талию. Справедливо говорят, что такой покроем чохи «выгодно подчеркивает стройный стан мужчины, его узкую талию и широкие плечи»¹¹. Шарвали чакура сзади заметно присборены, в паху довольно широкие, а сами штанины узкие. Под чакура надевали *зебуни/зубуни*, воротник и нагрудная часть которого (так же как и у ахалухи) виднелись из-под чохи. Аналогичная одежда была распространена и в Самцхе. Со слов тамошних жителей (с. Удэ): «Наша одежда прежде была *короткая чоха* – мы называли её «*мигва*». Мы и сейчас носим такую чоху, как и кваблианские татары подобно аджарцам и гурийцам носят мигва¹². С *мигва-чоха* обычно мы носили *узкие шарвали с продетым вверху шнурком («хонджриани»)*. ... «Мужчины преклонного возраста чаще надевали *присборенную чоху*, доходящую *до середины колен*, поверх *элаги* (*элаги/элеги* – мужская безрукавка типа жилета. – Р. Т.), как и джавахетцы». ... «На голове *красную феску* обвязывали *синим платком* длиной 2-3 аршина и называли этот головной убор «*сароги*». «*Сароги*» носили и наши соседи-татары (имеются в виду грузины-мусульмане. – Р. Т.), но других цветов, а мы обвязывали синей материей, чем и отличались христиане от татар»¹³.

¹¹ И. Самсониа. Народная одежда в Аджарии (историко-этнологическое исследование). – Батуми, 2005. – С. 97. – Груз.

¹² Здесь имеет место корректурная ошибка: вместо буквы «м» должно быть «дз». Таким образом, вместо термина «мигва» должно читаться «дзигва». – Р. Т.

¹³ Материалы к истории кустарного производства и мелкого ремесла в Грузии / Под общей редакцией *акад. И. Джавахишвили* в 5-ти томах. Т.

В Самцхе аналогичная одежда засвидетельствована *Серги Макалатия*. «Мужчины облачены в одежду, подобную гурийской «чакура», сшитую из домотканой шерсти. Сверху на них надета короткая «чоха», разрезанная по бокам. Воротник чохи отложной, грудь тоже нараспашку. По обеим сторонам груди накладные карманы и газыри (гнезда для патронов)... Внизу на мужчинах надеты присборенные, с мотней наподобие «мешка» («будiani»), шарвали... Раньше месхетинцы, оказывается, носили такую же одежду, как и остальные грузины. Мужчины носили длинные, присборенные сзади чохи с отвороченными рукавами («куртмаджиани»)... Чоха надевалась на зубуни, сшитый из плотной шерстяной ткани синего цвета»¹⁴.

После путешествия в Тао-Кларджети *Эквтимэ Такашвили* писал: «Мужская одежда такая же, как у гурийцев, аджарцев и лавов, то есть *чакура*»¹⁵. *Соломон Баврели-Асланишвили* также фиксирует в Юго-Западной Грузии широкую распространенность «чакура», которую он называет «*дзиква-чоха*», и указывает на использование этой одежды артвинскими и артануджскими армянами: «Артвинские и артануджские армяне – это армяне иного рода; они не похожи ни на эрзерумских, ни на карабахских, ни на городских (калакели) армян. Они отличаются как телосложением, так и одеждой. Здешние армяне невысокого роста, красивы, черные как смоль брови и глаза так и

III. Ч. I. Одежда. – Тб., 1983. – С. 203. – Груз. (Далее: Материалы.../ Под ред. И. Джавахишвили).

¹⁴ *С. Макалатия*. Месхет-Джавахети (историко-этнографический очерк). – Тб., 1938. – С. 89-90. – Груз.

¹⁵ *Э. Такашвили*. Возвращение мусульманской Грузии. Многотомник. I / Под редакцией *Г. Шарадзе*. – Тб., 1991. – С. 224. – Груз.

светятся на их белоснежных лицах. Мужскую одежду здесь составляют красная феска, узкие *мегрельские шарвали* из домотканой шерсти, *короткая дзиква-чоха*, каламани (лапти), или простые цагеби (сапоги, чеботы) и связанные ими же элеги»¹⁶.

В 1893 году турецкий автор *Исмед-заде Мехмед Ариф* писал о грузинских мухаджирах, проживавших в провинции Самсун: «Одежда мужчин прямо-таки поражает. На голове повязывают так называемый башлык из суровой шерстяной ткани. Брюки (шарвали) на них узкие, именуемые *дзиква*. Вообще их главная одежда – грубая чоха. Они сами прядут суровую шерсть. Одежду тоже шьют сами. Не говоря о том, что башлыки представляют собой удивительное зрелище, сами грузины имеют очень пропорциональное телосложение, и поэтому им все идет. Местное население, проживающее в окрестностях, по соседству с грузинами, большей частью одевается в грузинскую одежду. Молодые люди украшали башлыки галунами, на поясе подвешивали кинжал и револьвер, поэтому одно удовольствие было лицезреть этих сильных и красивых юношей»¹⁷.

Чакура частично была распространена и в Мегрелии¹⁸. Здесь, как и в Юго-Западной Грузии, она называлась «*дзиква*»¹⁹.

¹⁶ С. Баврели-Асланишвили. Статьи об «османской Грузии» / Изд-во Л. Курдованидзе и Г. Саитидзе. – Тб., 2008. – Груз.

¹⁷ М. Сванидзе. Грузины в Турции. Исмед-заде Мехмед Ариф. Грузинские села в Турции. – Тб., 1996. – С. 110. – Груз.

¹⁸ Г. Читая. Труды в 5-ти томах. Т. IV. – Тб., 2001. – С. 185. – Груз.

¹⁹ «*Дзиква* – своего рода присборенные в талии штаны (шарвали) с заузженными штанинами, которые можно было надевать и задом наперед, поскольку и задняя и передняя части были одинаковые. На *дзиква* не было пуговиц, пояса, а на талии они крепились продетыми в их верхней

Таким образом, чакура – сравнительно новый вариант грузинской мужской одежды, возникший в исторической Юго-Западной Грузии и распространившийся отсюда. Появление одежды, подобной шарвали, повлекло за собой то обстоятельство, что мужское платье (каба/чоха) стало отрезным в талии, поскольку длинное платье и одеяние, аналогичное шарвали, противоречили (не подходили) друг другу. Чакура была распространена в основном среди грузин-мусульман (Аджария, Лазети, Самцхе, Кларджети, Шавшет-Имерхеви). Хотя она пользовалась популярностью и в Гурии, и частично в Мегрелии. Исходя из этих фактических сведений мы не можем разделить высказанное в научной литературе соображение о том, что этнографическая граница между *чохой* и *чакура* полностью совпадает с конфессиональной границей между христианским и исламизированным населением и границей между раннефеодальными и феодальными владениями²⁰.

Грузинская *чоха/каба* обычно была приталенная. Если ее верх плотно облегал тело, то низ был несколько расклешен. Рукава чохи были широкие и длинные, прикрывавшие пальцы, поэтому их закатывали (т. е. делали отворот). Подкладку, как правило, не пришивали. Рукав ахалухи облегал руку, манжета его была отделана тесьмой. Карманы на чохе не делались, а на ахалухи они нашивались на месте

части шнурками (хванджари). Преимущественно вязались спицами вручную. В основном надевали старики и малые дети» (*А. Кобаля*. Мегрельский словарь. – Тб., 2010). Если в Юго-Западной Грузии термин, обозначавшим «чакура», был «дзиква-чоха», то в Мегрелии его называли «гати до дзиква».

²⁰ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности на цивилизационном фоне. - М., 2012. - С.81.

газырей (*самасрееби, сакилееби*). Чоху украшают нашитые на уровне груди газыри. Их располагают как наклонно, так и ровно в ряд. Газыри, естественно, появились после того, как в обиход вошло огнестрельное оружие. (Сулхан-Саба толкует термин «*масра*» как «патрон для ружейного заряда»). Выше талии чоха застегивалась на пуговицы посредством нашивных петель (*гилкилоеби*), а ниже талии она имела разрез. Полагаем, что термин «чоха» для обозначения мужского платья повсеместно укоренился именно после появления и нашивки газырей. У чохи не было воротника, а в области шеи и груди имелся вырез (проём), через который виднелся одетый под ней *ахалухи/сагуле/зе(у)бун*и со стоячим воротником. Отличались зимние и летние платья (*каба/чоха*). Зимнее каба (тулуп) шили из кожи на меху, поэтому оно называлось *ткав-каба* («ткави» – кожа)²¹.

Следует отметить, что в Грузии, наряду с выходными (праздничными) чоха, существовали и чоха на каждый день, рабочие чоха. На рабочих чоха, по сведению 72-летнего рассказчика *Джото Степановича Хулордава* (Зугдиди, 1970 г.), из-за надобности делали карманы. «В такой чохе уважающий себя мужчина не позволял себе появляться на людях – это было неприлично». ... «Непристойно было выходить к гостям в одном ахалухи. Хозяин непременно должен был предстать перед гостем «при всем параде» – наряженным в чоха-ахалухи и с подвешенным к поясу кинжалом в ножнах»²².

²¹ Г. Читая. Труды в 5-ти томах. Т. IV. – Тб., 2001. – С. 188-189. – Груз.

²² Н. Абесадзе. Ремесленное производство и быт ремесленников в городах Грузии (вторая пол. XIX в. – начало XX в.). – Тб., 1986. – С. 25. – Груз.

Распространенные в Западной Грузии чоха-ахалухи, которые в Восточной Грузии называли «*имеретинскими чоха-ахалухи*», отличались от своих восточногрузинских аналогов длиной: западногрузинская чоха доходила до колен, на икры ног надевались шерстяные *паичеби* (ноговицы, гамаша), закреплявшиеся специальными подвязками – *леквертхеби*. Надо заметить, что у имеретинской чохи было больше сходства с общекавказской чохой, известной в научной литературе под названием «*черкески*»²³. В данном случае мы имеем дело и с анахронизмом, поскольку из литературы известно, что в XIX веке в Черкесии первоначально была распространена длинная, доходящая до щиколоток, чоха: «Длина черкески зависела от моды. Так, например, в начале XX в. носили очень длинные, до щиколоток, черкески»²⁴. Длину одежды в научной литературе обычно связывают с экономикой. О женской одежде *Жак Ле Гофф* писал, что она удлинялась и укорачивалась в зависимости от того, шла ли экономика в гору или испытывала кризис²⁵. Надо полагать, что и в Грузии длина мужской одежды – каба/чоха-ахалухи – была обусловлена экономической обстановкой страны.

Следует обратить внимание еще на один нюанс. Опираясь на описание *Рафиэла Эристави*, сделанное в XIX веке, становится очевидным, что *под имеретинским чоха-ахалухи шарвали не надевали. Ноги обыкновенно были облачены в цвивсацмели паичеби* (наголенники, ноговицы). Этим мы хотим сказать, что, как в Европе, так и в Грузии штаны

²³ Г. Читая. Труды в 5-ти томах. Т. IV. – Тб., 2001. – С. 188-192. – Груз.

²⁴ Народы Кавказа. I. - М., 1960. - С.169.

²⁵ Гофф Ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005. - С. 436.

(*шарвали*) – довольно позднее явление, и пионерами в этом деле были аджарские (и вообще жившие в Юго-Западной Грузии) грузины. Мы заострили внимание именно на *шарвали* потому, что у изображенных на средневековых фресках мужчин, облаченных в грузинское каба (платье), обычно на ногах были надеты *цвивсацмелеби* (гамаша для икр, ноговицы) или очень узкие, плотно облегавшие ноги штаны *сацмартули*, соединенные в верхней части, а не *шарвали*.

В XIX веке в Грузии бытовало несколько разновидностей *чоха-ахалухи*, каждая из которых имела соответствующее название. Обратимся к некоторым этнографическим материалам, записанным в 1935 году. В частности, материал из Кизики: «Поверх *ахалохи* надевают *чоху*. Старинная чоха имела 8 абсолютно одинаковых, равномерных разрезов (*чаки*) и 16 фалд (*калта*). В старину носили короткие чохи, чуть длиннее головки колена или доходящие точно до его середины»²⁶. «Часто чоху носят нараспашку, старики почти всегда носили её в растегнутом виде. Молодые люди-стиляги (*джеили*) застегивали чоху от живота на 2-4 пуговицы, опоясывая её серебряным ремнем с кинжалом, а через плечо, поперек грудной части чохи с газырями, перекидывали серебряную портупею»²⁷. Материал из Шигни Кахети: «*Каба была одеждой тавадов (князей), но в пору моего отрочества помню, что и некоторые зажиточные крестьяне носили каба*»²⁸. Князья и состоятельные люди не надевали грузинскую чоху (картули чоха). Они носили чохи

²⁶ *Материалы...* / Под ред. И. Джавахишвили. С. 12. – Груз.

²⁷ *Материалы...* / Под ред. И. Джавахишвили. С. 12. – Груз.

²⁸ *Материалы...* / Под ред. И. Джавахишвили. С. 34. – Груз.

с отвороченными рукавами (так наз. «*кошиани*», «*куртмаджиани*»), хорошо присборенные по талии, а по бокам имевшие по одному или по два разреза (*чаки*)»²⁹. «Черкесскую чоху мог надеть всякий, кто хотел. А одеждой нашего крестьянина была грузинская чоха»³⁰. Материал из Картли: «Картлийская чоха должна была быть длинной, до пят. При ходьбе то одна, то другая нога касалась подола чохи, даже наступала на него. Поэтому некоторые при ходьбе перекидывали одну фалду чохи через плечо»³¹. В имеретинском селе *Хани* зафиксирована *онури чоха*: «Мужчинам мы шили также *онури чоха*, которая спускалась чуть ниже колен. Подол был расклешенный, талия присборенная»³². Здесь же были распространены чохи, известные под названием абхазской и чеченской чохи: «**Абхазская чоха**. Для нее мы шили узкие рукава, она должна была быть очень приталена и узка. Газыри крепили ближе к боковой части груди, немного наискосок». «**Чеченская чоха**. У чеченской чохи рукава были широкие, прямо-таки похожие на рясу, но зато талия была ярко выраженная, отточенная, верхняя часть плотная, длина чохи короткая. Газыри располагались несколько низко, но четко в ряд». «**Имеретинская чоха**. Это был третий тип чохи. Её шили длинной, с рукавами, умеренными по длине и ширине». «Четвертым типом чохи была **картлийская чоха**, именуемая «*куртмаджиани*» (с отворотом, иначе говоря «с отложными рукавами»). Рукава были свободного покроя, разрезные, отделанные шелком. Также была украшена грудная часть,

²⁹ *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 34. – Груз.

³⁰ *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 34. – Груз.

³¹ *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 169. – Груз.

³² *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 211. – Груз.

но на ней не было газырей». «Пятый тип чохи – **кахетинская чоха** – без сборок, с газырями, умеренной длины, рукава узкие и разрезные»³³. «**Абхазская чоха**. Она имела очень узкий крой (талию), грудная часть и рукава были как у черкесской чохи, полы, по сравнению с имеретинской, уже и притом длиннее. **Мегрельская чоха** похожа на абхазскую»³⁴.

Как известно из этнографической действительности, *чоха*, по-видимому, прошла довольно долгий путь развития до того, как сформировалась в том виде, в каком она предстала в позднее средневековье. Окончательный же вид *чоха-ахалухи* приобрел с распространением огнестрельного оружия. Нашитые на чоху *самасрееби/сакилеоби* (газыри) подчеркнули ее красоту, изысканность. Надевшему чоху мужчине, наряду со статностью, она придала еще большую мужественность. Чоха с газырями – это тип общекавказской одежды. Подчеркивают и то, что ее активное применение в Грузии начинается с XVIII века³⁵.

Так где же возникла так наз. общекавказская мужская одежда, известная в литературе под названием «**черкески**»: на Северном Кавказе – в Черкесии – или в Грузии? Что обусловило столь стремительное распространение этой одежды? Прежде чем коснемся этой проблемы, вкратце охарактеризуем «черкес-ку»: она была распространена среди кабардинцев, черкесов и адыгов. Замечено, что **представители низшего сословия адыгов, также как и грузин, надевали**

³³ *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 213. – Груз.

³⁴ *Материалы...*/ Под ред. И. Джавахишвили. С. 216. – Груз.

³⁵ Этнографической словарь грузинской материальной культуры /Под ред. Э. Надирадзе. – Тб., 2013. – С. 538. – Груз.

*черкеску только по торжественным случаям*³⁶. В то же время одежда представителей знатных кругов отличалась и цветом – она преимущественно была белая³⁷. Эта одежда была популярна и среди карачаевцев и осетин. Примечательно, что в осетинский язык термин, означающий *чоха-ахалухи*, проник из грузинского – *цухъхъа*³⁸.

Одежду народов Северного Кавказа монографически изучила *Е. Студенецкая*. Приведем из её книги только те пассажи и заключения, которые касаются интересующего нас вопроса. И среди народов Северного Кавказа верхняя часть *чоха-ахалухи/черкески* плотно облегла стан, а ниже талии силуэт постепенно расширялся. «Черкеску» шили без воротника, на груди она имела вырез, по обе стороны которого были нашиты газыри. Подчеркнуто, что в XVIII веке черкесская одежда весьма отличалась от вышеописанной. Если судить по тогдашним рисункам, так наз. «*черкеска*» (которая тогда так не называлась, да и не могла называться!) *имела более свободный покрой, порой даже мешкообразный. Длина её доходила до колен или до середины бедра (ляжки). Грудная часть также не имела глубокого выреза, как это было на более поздних «черкесках» XIX века. Не было на «черкеске» и газырей; они появились довольно поздно, после распространения огнестрельного оружия. Поначалу патроны носили в кожаных патронташах, подвешанных к поясу или перекинутых через плечо.* Такие наплечные патронташи изображены и на картине XVIII

³⁶ *Народы Кавказа*. I. - М., 1960. - С. 207.

³⁷ *Народы Кавказа*. I. - М., 1960. - С. 169.

³⁸ *Народы Кавказа*. I. - М., 1960. - С. 322.

века³⁹. Е. Студенецкая особенно подчеркивает, что описанную ею одежду она только условно называет «*черкеской*». Отмечено и то, что на обнаруженных в наземных склепах осетинского села Даргавс и Балкарии «черкесках» *газырей не было*. Такая одежда, которую считали рабочей одеждой и которую отличали от праздничной, встречалась до наступления XX века⁴⁰. Заключение указанного автора звучит так: «Все вышесказанное о верхней одежде XVIII в. позволяет заключить, что *она настолько отличается от более поздних форм, что возникает вопрос о закономерности названия этой одежды черкеской...* Наиболее бросающейся в глаза особенностью черкески были газырницы, размещавшиеся на обеих сторонах груди. *Появление их относится к сравнительно недавнему времени*. Кожаные газырницы во второй половине XIX в. были полностью вытеснены из той же ткани, что и сама *черкеска*»⁴¹.

Заслуживает интереса также приведенный в монографии материал о нижней одежде адыгов – *штанах*. По сведениям автора XVI века *Джорджио Интериано*, они носили шаровары (широкие штаны) из грубого полотна. *Жан-Батист Тавернье* (XVII в.) также указывает на чрезмерную ширину штанов. Авторы первой половины XIX века – *Тебу де Мариньи, Иоганн Бларамберг, Фредерик Дюбуа де Монпери, Джордж Лонгворт* – отмечают, что в верхней части штаны были широкие, а в нижней – сужались⁴². Из этих

³⁹ Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII-XX вв. – М., 1989. - С. 17-27.

⁴⁰ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК ... – С. 87.

⁴¹ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК ... - С. 87.

⁴² Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК... - С. 31.

материалов явствует, что *шаровары и мужское платье не подходили друг другу, были несовместимы. Чоха-ахалухи не требовали надевания под ними штанов* – это явствует из вышеприведенного описания. Хотя на фотографиях XIX века видно, что под *чоха-ахалухи/черкеской* мужчины надевали как обтягивавшие икры *шарвали*, так и только *циндеби* (вязаные гамаши). Обычай надевания *циндеби* под *чохой*, вероятно, распространился из Грузии. *На одной из картин, датированной XVIII - началом XIX века, на которой изображены два черкеса, только один облачен в одежду, подобную платью, прикрывающую лишь половину ляжки (скорее это накидка). На его платье нет ни газырей, ни разреза на груди. На другом черкесе платье не надето; на нем и в верхней, и в нижней части плотно прилегающая одежда. На первом мужчине (в платье типа накидки) под платьем надета аналогичная одежда, более похожая на плотно прилегающую к телу современную спортивную форму – комбинезон. На голове у обоих мужчин – шлемообразный головной убор*⁴³. У них нет ружей, а только лук со стрелами, колчан, сабля и боевая дубинка. На картине 1840-х годов черкес изображен в типичном костюме – *чоха-ахалухи/черкеска* – с разрезной грудной частью, из-под которой хорошо виден *ахалухи*.

Как явствует, так наз. общекавказская одежда, известная в Грузии под названием «*чоха-ахалухи*», а на Северном Кавказе – как «*черкеска*» (точнее, названная так русскими), *среди адыгов, черкесов, кабардинцев и других кавказских горцев в своем классическом виде сформировалась довольно поздно*, а одежда получила название «*черкеска*» потому,

⁴³ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК ...- С. 20.

что это так наз. общекавказское одеяние русские впервые увидели на черкесах (предположительно в XIX веке; в толковом словаре В. Даля такой лексической единицы нет). По этому поводу Е. Студенецкая замечает: *«Название «черкеска» было дано этой одежде русскими, которые впервые увидели ее на черкесах»*⁴⁴.

Об одежде черкесов свои соображения высказывает также русский этнолог-кавказовед Л. Лавров. «Судя по всему, в XIII-XV вв. у адыгов не было ни черкески, ни того верхнего парадного женского платья («сай»), которое *в XIX-XX вв. стало главным элементом национального костюма горянок...*».

«Появление черкески, папахи, башлыка, низкой войлочной шляпы с большими полями и других мужских и женских головных уборов в быту адыгов надо отнести к более позднему времени. В свете этих замечаний *нельзя согласиться с авторами опубликованного «плана-конспекта» по истории Кабарды, которые в категорической форме заявляют, будто в XIV-XV вв. имело место «окончательное оформление типа костюма, ставшего общекавказским...*».

«Одежда, по словам Масуди, изготавливалась из домотканого полотна. Мужчины носили, как это видно на рельефе Каменного памятника так называемого Дука-бека, обнаруженного в районе Этоко, *обтягивающую талию стеганую куртку или короткую рубаху со стоячим воротником и застежками на груди, перетянутую поясом.* Эта одежда,

⁴⁴ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК... - С. 91.

напоминающая более поздние бешметы, бытовала у кабардинцев и балкарцев в XV в. ...»⁴⁵.

«*Интерриано* сообщает о «халате с широкими рукавами из холста». *Адыгский халат XIII-XV вв. не похож на черкеску* и сай (женское платье адыгских женщин в XIX в.). От них он отличается отсутствием талии, системы клиньев в нижней задней части и широкого выреза на груди...».

«Как видно из приведенных материалов, в XIV-XV вв. уже существовали прототипы таких позднейших видов кабардинского костюма, как бешмет, бурка, ноговицы и чувяки. Что касается пояса, то он напоминает нынешний лишь формой металлического набора. *Черкеска, папаха, башлык, низкая войлочная шляпа с большими полями XIX в. не имеют прототипов среди известных фрагментов адыгской одежды XIV-XV вв. Появление их в быту кабардинцев относится к более позднему периоду*»⁴⁶

Можно обратиться и непосредственно к источникам. Итальянский автор XV века *Иоанн де Галонифонтибус* писал об одеянии черкесов, что их мужчины, за исключением представителей родовитой знати, вообще едва прикрывают свою наготу какой-либо одеждой⁴⁷. Генуэзец *Джорджо Интерриано* (XV-XVI вв.) писал, что черкесы под накидкой (буркой?- Р.Т.) носили шелковую или холщевую рубашку *териличи*, широкие складки которой были собраны ниже

⁴⁵ Между прочим, этот рельеф датирован исследователями началом XVII в. (М. С. Гаджиев, В. А. Кузнецов, И. М. Чеченов. История в зеркале паранауки: критика современной этноцентристской историографии Северного Кавказа – М., 2006. - С. 139-140).

⁴⁶ Л. Л. Лавров. Избранные труды... - Нальчик, 2009. - С. 180, 182, 343-344.

⁴⁷ И. Де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа // Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III. - С. 15.

талии таким же образом, как у римлян... **носили халат с широкими рукавами и шаровары (широкие штаны)**⁴⁸.

Совершенно очевидно, что у описанной ни одним из этих авторов черкесской одежды нет ничего общего с так наз. «черкесской», и её никак нельзя считать прототипом последней. Ни описанная французом *Жаном Батистом Тавернье* в XVII веке одежда черкесов не имеет ничего общего с «черкесской». Он пишет, что у черкесов одеяние представителей обоих полов не отличается друг от друга; женщины одеваются так же, как и мужчины, девушки – так же, как юноши. Эта одежда состоит из цветного ситцевого платья и очень широких штанов. Они носят также куцые стеганые сюртуки, едва достигающие до бедер⁴⁹.

Согласно мемуарам побывавшего на Кавказе в 1772 году *Питера Генри Брюса*, одежда черкесских мужчин подобна одежде ногайцев. Их верхняя одежда представляет собой грубую накидку (бурку?-Р.Т.), летом же они надевали рубашку, разрезанную чуть ли не до пупка и даже ниже⁵⁰.

Впервые одежда, аналогичная «черкеске», у черкесов засвидетельствована в 1793-1794 годах *Петер-Симоном Палласом*. **«Мужская одежда легкая, опрятная и скромная, во многих отношениях похожа на татарскую**, но более элегантная. Верхняя одежда обычно с маленькими вышитыми

⁴⁸ Дж. Интериано. О быте и обычаях черкесов // Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III. - С. 27.

⁴⁹ Жан Батист Тавернье. Шесть путешествий в Турцию, Персию и Индию // Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III. - С. 59.

⁵⁰ Питер Генри Брюс. Мемуары // Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III. - С. 108.

карманами на каждой стороне груди, в которые они кладут патроны»⁵¹.

Таким образом, черкесская одежда XV века не может быть признана прототипом так наз. общекавказской одежды XIX века. «Черкеска» – это не одежда, полученная вследствие развития раннего адыгского одеяния, и её название – это лишь «приманка», вводящая в заблуждение многих исследователей, которые объявляют её адыго-черкесско-кабардинским творением, элементом их культуры и считают, что среди народов Северного Кавказа и Южного Кавказа «черкеска» распространилась от адыгов. Например, можем процитировать *В. Гудакова*, который пишет: *«Мужская одежда адыгов была распространена по всему Северному Кавказу и даже в Закавказье»*⁵². Можем привести еще одну цитату: *«Наряду с традиционным костюмом весьма популярной в Кахети и Картли была северокавказская черкеска из белого или желтого сукна с газырницами на груди»*⁵³.

Говоря о заимствовании «черкески» казаками, *В. Гудаков* подчеркивает: «Началось постепенное заимствование того типа одежды, который был **выработан Западным Кавказом** в течение если не тысячелетий, то веков»⁵⁴.

⁵¹ *П.-С. Паллас*. Заметки о путешествии в южные наместничества Российского государства в 1793-1794 годах // Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков. – Нальчик, 2010. Вып. III. - С. 266.

⁵² *В. В. Гудаков*. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007. - С. 458.

⁵³ *Н. Г. Волкова, Г. Н. Джавахишвили*. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации. - М., 1982. - С. 62.

⁵⁴ *В. В. Гудаков*. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007. - С. 459-460.

Этот и другие авторы идут еще дальше, находя сходство адыгского одеяния со скифским и казацким одеянием. Если это действительно так, то как объяснить тот факт, что в осетинский, чеченский и ингушский языки термины, обозначающие «черкеску», проникли из грузинского языка.

Е. Студенецкая отмечает: «Другая группа народов – **осетины, чеченцы, ингуши – называют черкеску терминами, которые являются вариантами названия чоха, чуха, распространенными в Закавказье, в том числе и в Грузии.** Черкеска по-осетински *цухъхъа*, по-чеченски *чоа*, по-ингушски *чохкий*. Видимо, **эти названия занесены из Грузии**»⁵⁵.

Как это было возможно, чтобы осетины, чеченцы и ингуши заимствовали термины из грузинского языка, а одежду – от черкесов? Разумеется, вместе с проникновением одежды из Грузии к народам Северного Кавказа и обозначивший её термин вошел к ним из грузинского языка. Хотя вышеупомянутый автор все-таки убедительно настаивает на своей версии перенятия осетинами, ингушами и чеченцами *чоха-ахалухи/«черкески»* от адыгов.

В связи с этим заметим, что, во-первых, между разновидностями грузинского чоха-ахалухи и одеждой черкеско-адыго-кабардинского мужчины было не столь и значительное отличие, а во-вторых, приведенные в книге этого же автора портреты осетин, ингушей и чеченцев, одетых в чоху, существенно ничем не отличаются от каба/чохи грузинского мужчины. Например, если судить по одному из рисунков 1790 года, чоха ингушей отличается от чохи грузин только тем, что в верхней части она не плотно

⁵⁵ *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов СК... - С. 91.

облегает тело, а на груди по обеим сторонам нашито лишь по четыре газыри. Под чохой у ингушей тоже надет ахалухи⁵⁶.

То, что *чоха-ахалухи/«черкеска»* сформировалась в результате развития одежды грузинского мужчины *каба/чохи*, хорошо видно и на средневековых грузинских церковных фресках, на которых изображены ктиторы тех или иных храмов, которые, как правило, были светскими лицами, причем из высшего сословия, не стесненными материально, которые могли позволить себе строительство церквей. Известно, что первоначально в Грузии чоха-ахалухи являлась одеждой исключительно феодальной верхушки. Справедливо замечание о том, что *приталенное короткое платье-каба* (а чоха именно и есть приталенное платье! – Р. Т.) *представляло собой традиционную, праздничную военную одежду грузинских царевичей и родовитых феодалов*⁵⁷.

Мужчина в таком приталенном коротком платье, достигающем до икр, изображен на стене церкви в с. *Иенаши* (Сванети). Изображение датировано рубежом XIII-XIV веков⁵⁸. В научных кругах общеизвестна фреска церкви с. *Лагами* (тоже в Сванети), безупречно сохранившаяся до наших дней. На ней изображен ктитор, местный феодал *Шалва Киркишлиани*, облаченный в традиционное грузинское мужское платье. Длинное, хорошо приталенное платье с короткими рукавами ниспадает почти до щиколоток, от которых вверх идут примерно 15-сантиметровые

⁵⁶ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК... - С. 21.

⁵⁷ М. Кениа. Царский портрет в росписи церкви Иенашис Иани // Сакартвелос сидзвелени. - № 2. – 2002. – Груз.

⁵⁸ М. Кениа. Царский портрет... 2002. – Груз.

разрезы. Верхняя часть плотно облегает стан; она, как и чоха, имеет вырез у горла; выше талии платье застегнуто на пуговицы посредством нашивных петель («гилкилоеби»). Под платьем, так же как и под чохой времен позднего средневековья, надета рубашка (*перанги/ахалухи*) с длинными рукавами, которая отличается от ахалухи тем, что у неё нет стоячего воротника (платье имеет отложной воротник). На поясе у Шалвы Киркишлиани, как принято у «*чохосанцев*» (носящих чоху), подвешен длинный кинжал с прямым клинком. Согласно надписи, церковь Мацховрис (Господня) с. Лагами Местийской общины, в которой находится фреска с портретным изображением Шалвы Киркишлиани, построена и расписана в XIV веке. На лагамской фреске фактически впервые изображен знатный мужчина, одетый в платье с разрезом, верхняя часть которого имеет пуговичную застежку. Если вспомним вышеприведенные слова Вахушти Багратиони о том, что во времена единоцарствия было распространено «платье (каба) длинное до пят без пуговиц», получается, что платье сванского феодала – первое разрезное платье, являющееся явным прототипом *чоха-ахалухи* (под платьем Киркишлиани надета внутренняя одежда красноватого цвета той же длины – *ахалухи*).

Заслуживают интереса и фрески главной церкви монастыря *Колагир*: все изображенные персонажи одеты в платья (каба), из которых одни длинные, другие – короткие, достигающие до колен. ***«Такую разновидность одежды мы встречаем в Грузии на протяжении всего средневековья... В ряду портретов все платья одного типа – приталенные, разрезные по бокам и отороченные каймой...*** Образцы одежды такого типа сегодня уже во множестве известны на

памятниках грузинской стенной росписи XI-XVI веков»⁵⁹. В такие же платья облачены и ктиторы *Сапарского монастыря святого Сабы* начала XVI века⁶⁰.

Все эти фрески датированы исследователями XI-XIII веками. Изображенные на них платья обнаруживают сходство с одеждой феодальной верхушки эпохи позднего средневековья – *чоха-ахалухи* (длина, приталенность, плотно прилегающая к телу верхняя часть). Различие состоит лишь в том, что в данном случае эти мужские платья разрезаны по бокам. В аналогичные платья облачены также ктиторы, представленные на фресках церкви *Сори* (Рача). На них «традиционная одежда грузинских вельмож – приталенное платье с короткими рукавами и длинная нижняя рубашка (перанги) с узкими рукавами, так наз. «*песуэди самоси*» (стихарь дьяконов)»⁶¹.

Фрески Сори датированы XIV-XV веками. Платья не имеют передних разрезов, они чуть прикрывают колени и, как уже отмечалось, приталены. На стенах церкви Сори есть и портретные изображения более поздней эпохи (XVI-XVIII веков). Платья на поздних фигурах уже разрезаны спереди, заужены в талии, горловина имеет глубокий треугольный вырез, из-под которого виднеется нижнее облачение, или ахалухи⁶². Поскольку мы коснулись памятников Рача, следует заметить, что здесь встречаются и другие

⁵⁹ З. Схиртладзе. Портреты исторических лиц монастыря Колагери Гареджийского Многогорья. – Тб., 2000. – С. 85. – Груз.

⁶⁰ Г. Хуцишвили. Настенная роспись Сапара. – Тб., 1988. – Груз.

⁶¹ З. Схиртладзе. Церковь Сори / При участии И. Чичинадзе. – Тб., 2009. – С. 19. – Груз.

⁶² И. Чичинадзе. Роспись церкви Сори св. Георгия. – Тб., 2014. – С. 49-50. – Груз.

фрески с изображениями мужчин, облаченных в платья (каба). Например, можно назвать фреску церкви Мтаварангелози (Архангела) в с. *Земо Крихи*. На фреске второго ряда северной стены, вблизи алтаря, изображены знатные феодалы, одетые в приталенные платья, едва спускающиеся чуть ниже колен⁶³. На южной стене церкви Гвтисмшобели (Богоматери) с. *Бугеули* представлены пять светских лиц (три женщины и двое мужчин). На этой фреске XVI века оба мужчины облачены в платья (каба), на которых не хватает только газырей. Больше ничем их одеяние не отличается от чохи: платья приталенные, в верхней части имеется разрез с петельными нашивками для застешки пуговиц. Выше талии платья плотно облегают тела светских лиц, а талии обхвачены поясами⁶⁴. На стене этой же церкви есть фреска *Зазы Ласхишвили* и его супруги *Кеклуца*. Чоха мужчины полностью разрезана, приталена, в талии перехвачена поясом, а под чохой надет ахалухи⁶⁵.

Изучение образцов грузинского костюма становится возможным начиная с VI-VII веков. Прежде всего такую возможность предоставляют изображения ктиторов на стенах большого храма *Джвари*. «Платья (каба) ктиторов в талии сужены, имеют длинные и узкие рукава, расширяются к подолу, который кругом оторочен каймой и разрезан»⁶⁶. К раннему средневековью относится каменный барельеф –

⁶³ Г. Бочоридзе. Исторические памятники и древности Рача-Лечхуми. – Тб., 1994. – С. 473. Рис. 55. – Груз.

⁶⁴ Г. Бочоридзе. Исторические памятники и древности Рача-Лечхуми. – Тб., 1994. – С. 447. Рис. 29. – Груз.

⁶⁵ Т. Берадзе. Рача. – Тб., 1983 (см. таблицу). – Груз.

⁶⁶ Н. Чопикашвили. Грузинский костюм (VI-XIV вв.). – Тб., 1964. – С. 10. – Груз.

стела *Давати* (Душетский район; некоторые исследователи датируют ее 2-й половиной IV века), в нижней композиции которой изображены две мужские фигуры, облаченные в подобающую знатым вельможам одежду – каба⁶⁷. В длинное, полностью разрезное платье (каба) облачен и *Ашот Кухи*, изображенный на западном фасаде *Тбети* (X век)⁶⁸. Ученые хорошо знакомы с рельефами церкви с. *Корого* ущелья Хади в Мтиулети (одна часть исследователей датирует церковь VIII-X веками, а другая – X-XI веками). На фризах фасада церкви изображены мужчины – как ктитория, так и рабочие-строители. Очевидно, что и те и другие облачены в приталенные платья (*каба*). Платья строителей короткие – они доходят до колен, а платья ктитория длинные, достигающие до щиколоток. По мнению *Л. Тавадзе*, «по правую сторону от Богоматери и Христа на третьем этаже изображен безусый мужчина. Судя по одежде, он носитель низкого социального статуса, его одеяние – простая *чоха* – аналогично одеянию других рабочих»⁶⁹. Теперь относительно рельефа: в 1957 году этнолог *Н. Рехвиашвили* из селища близ Болниси привез фрагмент поврежденной стелы, в нижней части которой имеется рельефное изображение мужчины. «Мужчина одет в военное платье с разрезом спереди и отороченным подолом, ниспадающим ниже колен. Платье на груди имеет вырез, подобно чохе, из-под которого видна рубашка (перанги),

⁶⁷ Описание памятников истории и культуры Грузии. – Тб., 2004. – С. 244. – Груз.

⁶⁸ *Н. Чопикашвили*. Грузинский костюм ... С. 14.

⁶⁹ *Л. Тавадзе*. Социальный состав феодальной Грузии по рельефам Корого // Труды Института Грузии Тбилисского государственного университета им. И. Джавахишвили. Т. IV. – Тб., 2011. – С. 44. – Груз.

округло вырезанная у шеи (под горло). Мужчина в талии опоясан ремнем, с которого свисает подвешенный двумя ремешками разной длины кинжал в ножнах. На правом плече закреплена часть накидки, переходящей за спину...»⁷⁰. На этом рельефном изображении средних веков, несомненно, мы имеем дело с поздним типом покроя, т. е. это почти что покрой чохи. Судя по всем дошедшим до нас скульптурам, высеченным на стелах V-VIII веков, абсолютное большинство тогдашних мужчин носило платья (каба)⁷¹.

В XI-XIII веках во множестве представлены платья с зауженной талией, короткие и расширенные книзу⁷². Особое внимание *Н. Чопикашвили* обращает на изображение *ктитора* на фреске в церкви *Сори* и изображение *Киркишлиани* в церкви *Господня с. Лагами*. Платье сорийского ктитора имеет на груди вырез треугольной формы. Так же как и у *чохосани*, и у него под платьем надета нижняя одежда. «Из-под коротких рукавов верхней одежды видны узкие и длинные рукава другой, нижней одежды красного цвета»⁷³. По её же замечанию, основной покрой одеяния сорийских ктиторов повторяет покрой одежды, распространенной в Грузии в XIII-XIV веках, с той лишь разницей, что одежда с разрезными фалдами не так подчеркнута заужена в талии.

⁷⁰ *Д. Бердзенишвили*. «Хеви Болнисский» // Дманиси. IV. – Тб., 2003. – С. 209. – Груз.

⁷¹ *Г. Джавахишвили*. Грузинская малая скульптура раннего средневековья (рельефные изображения на стелах конца V века – начала VIII века). – Тб., 2014. – Груз.

⁷² *Н. Чопикашвили*. Грузинский костюм (VI-XIV вв.). – Тб., 1964. – С. 29. – Груз.

⁷³ *Н. Чопикашвили*. Грузинский костюм ... – С. 37.

Хотим отметить, что от всех известных до того платьев платье *Киркишлиани* отличается по целому ряду признаков. Платье (каба) Киркишлиани представляет собой своего рода переходную ступень между дотолее распространенными *платьями (кабеби)* и *чохами*, распространившись позднее – со второй половины XVII века. Подобно чохе, у указанного платья тоже имеются разрезы на подоле («*шечрилчакиани*»). А такие платья в Грузии встречаются с XI века⁷⁴. *Г. Читая* справедливо полагал, что *разрезы на подоле (фалдах) одежды придавали ей военное (походное) назначение*⁷⁵. С нашей стороны добавим, что разрезы (*чакеби*) на мужском одеянии (*каба/чоха*) нужны были не только воину, но и земледельцу.

Как выясняется, с платьем изображенного на стене церкви *Лагами* мужчины много общего обнаруживает барельеф из *Дманиси*. «И платья на них, по внешнему впечатлению, надеты одинаковые: горловина вырезанная, с отворотом, спереди платье застегнуто (на фигуре слева хорошо видны пуговицы до пояса), в талии узкое, с расклеванным подолом; платье короткое, едва достигающее до колен, и под ним видна кайма орнаментированной рубашки, также с вырезом на груди (эти детали лучше видны на левой фигуре). Талии обеих фигур затянуты поясами (сарткели)... У фигуры справа левый рукав вроде отложной («куртмаджиани»), а правый – нормальный»⁷⁶.

⁷⁴ *Н. Чопикашвили*. Грузинский костюм... С. 39.

⁷⁵ *Г. Читая*. Предисловие к книге *Ив. Цицишвили*: Материалы по истории грузинской одежды. – Тб., 1955. – С. 24. – Груз.

⁷⁶ *Л. Мухелишвили*. Дманиси: история города и описание городища // Материальная культура эпохи Шота Руставели (Сб.). – Тб., 1938. – С. 317-318. – Груз.; см. также: Дманиси. II. (Сб.). – 2000. – С. 50. – Груз.

Большое сходство с *каба/чоха Шалвы Киркишлиани* имеет одежда воссоздателя церкви Гвтисмшоблис (Богородицы) с. *Набахтеви* в Картли (первая половина XV века) *Куцны*. На фреске, изображающей Куцну, на нем надето приталенное, разрезное спереди платье. Платье Куцны, как и платье Киркишлиани, украшено фигурками. Талия ктитора обхвачена широким поясом (сарткели). Под платьем надет ахалухи. От чохи Киркишлиани платье Куцны отличается только отсутствием воротника⁷⁷. Таким образом, покрой чохи XVIII-XIX веков в XIV-XV веках уже был сформирован.

В 1628-1654 годах в Западной Грузии побывал итальянский миссионер *Дон Кристофоро де Кастелли*, оставивший нам немало интересных рисунков мужчин того времени. В первой половине XVII века грузинские мужчины в основном носили платья до колен. Большинство платьев приталенные, и их верхняя часть застегивается посредством пуговиц⁷⁸. Таким образом, в XVII веке чоха-ахалухи с газырями (гнёздами для патронов) еще не существовали. Они сформировались только в XVIII веке. «С 1670 же года во всех социальных слоях населения окончательно укоренилась национальная одежда. На фреске, на которой изображена семья *Магаладзе* (1670 г.), представлены следующие элементы одежды: *ахалухи, куладжа, чоха с длинными рукавами, каракулевая папаха, серебряный ремень* и

⁷⁷ Г. Бочоридзе. Церкви и монастыри и древности Картли / К изданию подготовили З. Схиртладзе и Н. Читишвили. – Тб., 2011. Таб. XCIV-2. – Груз.

⁷⁸ *Дон Кристофоро де Кастелли*. Сведения и альбом о Грузии / Изд-е Б. Гиоргадзе. – Тб., 1976. Рис. №№ 34, 43, 47, 48, 89, 224, 318, 319...- Груз.

проч.»⁷⁹. Указывалось на особую значимость фрески семьи Магаладзе: «Эта картина воссоздателей, по замечанию П. Иоселиани, интересна не только с художественной, но и с этнографической точки зрения, поскольку содержит элементы, посредством которых мы можем восстановить обычаи в плане тогдашнего, т. е. XVII века, одеяния»⁸⁰. Детальное рассмотрение указанной фрески позволяет нам заключить, что в 70-х годах XVII века еще не был сформирован окончательный вид чохи – у нее нет газырей (по крайней мере, мы их не видим на фреске), хотя покрой можно признать полностью идентичным покрою чохи последующего периода. Члены одной семьи, представленные на фреске, облачены в чохи разных цветов. Длина их примерно на 15 сантиметров выше щиколоток. Ни на одном мужчине нет штанов (шарвали). Примечательно и то, что обувь всех членов семьи Магаладзе – коши (обувь без задников) на высоком каблуке, кроме представителя духовенства. По всей вероятности, мужская обувь на высоком каблуке (коши) была парадной. Обратим внимание на еще одно обстоятельство: *Ив. Цицишвили* говорит и о головном уборе – *папах*⁸¹. Мы не разделяем данное соображение:

⁷⁹ *Ив. Цицишвили*. Материалы по истории грузинской одежды. – Тб., 1954. – С. 37. – Груз.; см. также: *С. Макалатия*. Ущелье Кавтура. – Тб., 1960. – С. 7. – Груз.; *Г. Бочоридзе*. Церкви и монастыри и древности Картли / К изданию подготовили *З. Схиртладзе* и *Н. Читишвили*. – Тб., 2011. Таб. X-3. – Груз.; *Г. Бочоридзе*. Завещание Папуа Магаладзе 1681 года // Моамбе Музея Грузии. IX-V. Таб. IV, V. – Груз.

⁸⁰ *Л. Меликсет-Бек*. Из археологического путешествия в ущелье Кавтура в 1923 году // Моамбе Тифлисского университета. № 5. – 1925. – С. 139. – Груз.

⁸¹ В последнее время *папах* объявили чуть ли не грузинским национальным головным убором. Среди грузинских горских пастухов *папах* ра-

головы членов семьи Магаладзе просто покрыты зимними шапками. Эти шапки, за исключением одной, только в области лба опушены мехом, а остальная часть, вероятно, сшита из обычной ткани (по-нашему предположению, этот головной убор может быть зимней персидской шапкой).

Последующим этапом развития мужской одежды следует считать распространенную в Юго-Западной Грузии одежду – **чакура**. Подобный покрой, по всей видимости, был разработан *благодаря укоренению шарвали, что повлекло за собой отрезание каба/чохи в области талии, в результате чего мы фактически получили новую одежду*. Верхнюю

спространился довольно поздно. В «Этнографическом словаре грузинской материальной культуры» папахи не представлен среди иллюстративного материала грузинских шапок. В XVIII-XIX веках папахи не был повсеместно распространен ни среди народов Северного Кавказа. На приведенных в монографии *Е. Студенецкой* картинах северокавказцев XVIII века – начала XIX века ни на одном мужчине мы не видим папахи. Этот головной убор впервые появляется на картинах 1830-х и 1840-х годов. Черкесы, и женщины и мужчины, носили шапки цилиндрической формы, закругленные сверху. Нижняя часть шапки была обшита галунами, а на округлой верхушке галуны располагались радиально. С макушки шапки свисала кисточка. В наземных склепах осетин и ингушей преимущественно обнаружены матерчатые (вязаные) шапки. В XVIII веке – первой половине XIX века среди адыгов получают распространение шапки, сшитые комбинированием ткани и кожи. Это так наз. низкие папахи. В 1820-1830-х годах чеченцы носили папахи с довольно широким околышем и выпуклой верхней частью. То же самое можно сказать о набади (бурке). Как папахи, так и бурка – элементы номадской культуры, т. е. созданы теми народами, которые, исходя из специфики форм хозяйственной деятельности (кочевое скотоводство), большую часть жизни проводили под открытым небом. Признание папахи грузинским национальным головным убором есть следствие недостаточного знания этнологии и грузинской культуры. Грузинский народ не нуждается в присвоении элементов чужой культуры и их провозглашении своими.

часть «*чакура*» грузины называли «*чониа*», а нижнюю часть, штаны (*шарвали*), – «*будиани*». «*Будиани*», или «*чакура шарвали*», были очень широкими в паху штанами. Они шились путем продевания в верхней части штанин бечевки (шнурка) или шелковой завязки (*хванджари/хонджари, лари*), вследствие чего здесь образовывалось множество сборок (складок), именуемых «*чакеби*». Штаны вверху были широкие, а внизу узкие. В некоторых краях Грузии (Мегрелия, Самцхе, Земо Ачара) грузинское название штанов (*шарвали*) такого покроя было «*дзигва*»/«*дзиква*». Несмотря на большую популярность *чакура*, в Гурии и Аджарии представители привилегированного сословия часто отдавали предпочтение обычной грузинской чохе («картули чоха»).

Таким образом, как выясняется, короткая чоха (*чакура, дзигва чоха*) была характерна для всей Юго-Западной Грузии. В дальнейшем здешние жители уже не надевали каба/чоху. Косвенным обоснованием этого должно служить и то обстоятельство, что жившие в регионе Мраморного моря грузины (мухаджирьы из Аджарии и Шавшет-Кларджети) называли живших по соседству с ними абхазских мухаджиров «*кабианеби*» – «носящие платья» (на картинах XIX века абхазы представлены только в *чоха* и *цвивсацмелеби/паичеби* – ноговицах). Естественно, для грузина, носящего «*чакура*», несколько странным было восприятие мужчины только в *каба/чоха* без шарвали (штанов). Когда в Юго-Западной Грузии, или «османской Грузии», имело место укорочение грузинской национальной одежды чоха-ахалухи (ее отрезание в талии) и надевание

собранных шнурком (бечевкой) штанов – *дзигва*? Думается, с внедрением и распространением среди грузин указанного региона мусульманства, в основном в XVIII веке, а точнее со второй половины этого столетия. Из-за практичности подобной одежды она легко и быстро приобрела популярность и среди соседних гурийцев⁸².

Постольку нельзя разделить мнение о том, что на протяжении всего средневековья в Грузии на изображенных на церковных архитектурных памятниках мужчинах под каба/чохой были надеты штаны-шарвали. Общеизвестно, что целый ряд древнейших грузинских этнографических реалий был законсервирован в Хевсурети. В этнографически достигаемую эпоху для хевсурского одеяния шарвали был чуждым элементом. В комплект одежды хевсурского мужчины входили: *перанги* (рубашка), *нипхави* (исподние штаны), *чоха*, *шапка*, *па-чичеби* (вязаные или кожаные ноговицы), *сацвиееби* (наголенники, гамаша для икр), *циндеби* (вязаные носки)⁸³. *С. Макалатия* указывал, что старики поныне помнят, что в старину крестьяне носили длинные перанги без штанов.

Сопоставив все суждения, мы приходим к утверждению, что ***общекавказская чоха/»черкеска» создана в Грузии и***

⁸² Заблуждается французский автор рубежа XIX-XX веков, считавший, что в Гурии «чакура» опережал «чоху». «Между одеждой гурийцев и лазов нет различия, и она называется «чакура»... К сожалению, наблюдается тенденция замены «чакура» «чохой». (Барон де Бай в Грузии / С французского перевела, вступлением и комментариями снабдила *Лейла Маградзе*. – Тб., 2011. – С. 102. – Груз.). Напротив, во всех историко-этнографических краях Юго-Западной Грузии «чоху» сменила «чакура».

⁸³ *Г. Читая*. Предисловие к книге *Ив. Цицивили*: Материалы по истории грузинской одежды. – Тб., 1955. – С. 6. – Груз.

грузинским народом. Благодаря же культурно-историческим контактам она от грузин распространилась среди народов Северного Кавказа. Грузинская мужская одежда каба/чоха окончательный вид приобрела после широкого распространения в Грузии огнестрельного оружия, вследствие чего на неё стали нашивать карманчики для патронов – газыри (самасрееби). Нашивка последних, в свою очередь, облегчала применение огнестрельного оружия. Одновременно газыри приобрели и другую функцию. Одетый в каба/чоху с газырями мужчина выглядел более статным, мужественным и уважаемым. Так наз. «черкеска» имела больше сходства с имеретинской чохой (западногрузинской, т. е. одеждой из территориально более прилегающего края) нежели с восточногрузинской чохой, что подкрепляет версию того, что указанный тип мужской одежды проник к черкесам из Западной Грузии (Имерети), а если быть точнее – непосредственно от абхазов. В научной литературе замечено, что «...на базе отдельных элементов, составляющих разнообразные виды грузинской одежды, в *Картл-Кахети формируется единый тип национальной одежды, первоначально укоренившийся на равнине Грузии, а в дальнейшем охвативший и горные районы*»⁸⁴. К этому логическому заключению Г. Читая пришел, по-видимому, на основе изучения *фрески семьи Магаладзе* 1670-х годов. Но все же считаем, что данный вопрос (мы имеем в виду аспект первоначального формирования чохи в Картл-Кахети) требует дополнительной аргументации. Бесспорно одно: именуемая «черкеской»

⁸⁴ Г. Читая. Труды в 5-ти томах. Т. IV. – Тб., 2001. – С. 184. – Груз.

одежда *чоха-ахалухи* создана грузинами в результате постепенного развития (трансформации) древнейшего грузинского одевания. Мужское платье (каба), явившееся прототипом каба/чохи с газырями, черкесам было неизвестно. Еще раз обратимся к словам вышеупомянутого итальянского автора рубежа XV-XVI веков о том, что **черкесы носили халат с широкими рукавами и широкие штаны. А штаны, причем широкие, и платье-каба друг с другом были несоместимы. Для этого можно вспомнить опять-таки *чакура-дзигва-чоха*: распространение в Юго-Западной Грузии штанов, присборенных посредством продетого в их верхней части шнура, повлекло за собой появление отрезной в талии мужской каба/чохи.**

Постольку считаем, что нельзя согласиться с заключением *Е. Студенецкой*: «Как видно из вышеизложенных материалов, в мужской одежде народов Северного Кавказа XVIII – первой половины XIX в. имелось очень много общих черт, истоки которых уходят в более ранние периоды...»⁸⁵. ***Приведенные автором сведения дают возможность сделать противоположное заключение. В указанном географическом регионе (Северный Кавказ) и причем в ранние века прототипа рассматриваемой одежды не существовало, она возникла в Грузии и заимствована именно отсюда.***

Непременно следует заметить, что термин «*чоха*», обозначающий платье (каба), грузинами применялся со времен раннего средневековья. В первый раз мы встречаем его в «Житии Григола Хандзтели»: «...[посланец] застал свою государыню, дочь властителя Баграта Шароели, в великом

⁸⁵ *Студенецкая Е. Н.* Одежда народов СК... - С. 40.

монашестве: облачением ее служила простая **чохан** (подразумевается монашеская ряса)...»⁸⁶. В «Летописи Картли» читаем: «... и надел **чохани** Липарит»⁸⁷. Слово «чоха» внесено и в «Словарь древнегрузинского языка» *И. Абуладзе*, где оно толкуется на основе соответствующих статей, например, из «Жития отцов»: «Сшил **чохан**? – Да, отец, сшил и украсил её». В грамоте царя Александра 1438 года, пожалованной «*Урдоели*, сыну его Сумбату и внуку Виршелу...» читаем: «Ты, Урдоели, ... отойди от духовных дел и надень **чохани**»⁸⁸. В одной из грузинских над-писей на могильных плитах монастыря *Кобери* (Таширская епархия), датированной второй половиной XIII века и представляющей собой эпитафию *Шанше и Хуашак Мхаргрдзели*, также упоминается «чоха». Эпитафия написана руставелевским стихом – шаири (ниже приводим свободный перевод отрывка эпитафии):

«... От безутешного горя сердце обжигается огнем, в душе полыхает пламень;

В облегчение мне пусть останутся малые лоскуты **чохи (чохис напертални)**...»⁸⁹

Заслуживает интереса также распространенное в Имерети высказывание, согласно которому месяцы июнь, октябрь и ноябрь называют «**чохадампала**», поскольку это дождливые месяцы, и от обильных осадков полы чохи

⁸⁶ *Георгий Мерчуле*. Житие Григола Хандзтели // Грузинская литература в 20-ти томах. Т. I. – Тб., 1987. – С. 605. – Груз.

⁸⁷ Картлис цховреба / Текст по всем основным рукописям установлен *С. Каухчишвили*. Т. I. – Тб., 1955. – С. 305. – Груз.

⁸⁸ Памятники грузинского права. Т. II / Изд-е *И. Долодзе*. – Тб., 1965. – С. 125. – Груз.

⁸⁹ Процитировано из труда *Д. Бердзенишвили* «Дманисхеви» - Дманиси. – Тб., 2000. – С. 133. – Груз.

постоянно мокли и сырели – «лпобода» («лпоба», «дампали» – букв.: гнить, загнивший). Поэтому в эти месяцы («чохадампала») нельзя было доверять погоде и начинать строительство дома⁹⁰.

В Грузии к чохе было крайне почтенное отношение. Она была настолько значимой одеждой, что старые степенные, доб-ропорядочные горожане-тбилисцы назывались «*карачохели*»/»*карачогели*» (или «*шавчохиани*» – «носящие черную чоху»). Более того, даже лоскут чохи обозначался специальным термином: согласно Сулхан-Саба Орбелиани он назывался «*джинджоти*».

Окончательное формирование грузинской мужской одежды – *чоха-ахалухи* – непосредственно было обусловлено широким распространением огнестрельного оружия – ружья. В Грузии оно распространилось в XV-XVI веках. Во второй половине XVI века крепости Шида Картли уже были оснащены бойницами (*сатопури*) – отверстиями в крепостной стене для установки оружия⁹¹. Во второй половине XVIII века 38% грузинского войска было вооружено ружьями⁹². Аналогичная ситуация была во второй половине XVII века в Картли. «Начиная с XVII-XVIII веков

⁹⁰ Ситквис кона (Словарь грузинских народных говоров) / Сост. Ал. Глонти. 2-е изд. – Тб., 1984. – Груз.

⁹¹ В научной литературе замечено: «В Грузии XVI века использование огнестрельного оружия, в частности ружей, настолько интенсивно, что оно в свою очередь повлияло на строительство крепостей и оборонительных сооружений» (Грузинские доспехи и снаряжение, хранящиеся в Государственном музее Грузии // Фреска. – Тб., 1985. – № 15. – С. 44. – Груз.)

⁹² Грузинская Советская Энциклопедия (ГСЭ). Т. 4.

кремневые ружья изготавливались и в Грузии»⁹³. Сохранился и реестр (опись) *Саамилахвро* этого периода, в котором учтены все ополченцы в соответствии с порядком их выступления в военных походах. Например, в с. *Громи*, где ныне грузины уже не живут, крепостные крестьяне феодала *Канчаэли* описаны следующим образом: «Батилашвили Бери – *с ружьем*, Ичкити Тетиа – *с пикой*, Ичкити Микели – *с луком*»⁹⁴ Из ополченцев *Саамилахвро* **407** выступали *с пиками*, **288** – *с луком и стрелами* и **420** – *с ружьями*. Большинство – 37,7% – были вооружены ружьями⁹⁵. Ружьё стало настолько органичным оружием для грузин, что наступление нового года или рождение сына отмечали выстрелами из ружей. Газыри имелись только на платьях представителей привилегированной социальной верхушки, а на одежде рядовых членов общества – нет. (В средневековой Грузии воинами были именно представители дворянства – тавады и азнауры. Деятельность же простого люда (крестьянства) ограничивалась лишь земледелием или скотоводством. Поэтому газыри первоначально появились на каба/чохе представителей высшего сословия, а не крестьян. Что касается Северного Кавказа, здесь все члены общин были вооружены, поскольку их основным занятием являлись вооруженные набеги). Вместе с тем чоха черкеса в области груди совершенно отличается от чохи грузина. У черкески нет выреза на груди, у нее стоячий воротник,

⁹³К. Чолокашвили, М. Капианидзе. Грузинское снаряжение // Этнологический сборник. Т. IV. – Тб., 2010. – С. 69. – Груз.

⁹⁴С. Какабадзе. Опись Саамилахвро второй половины XVII века. – Тф., 1925. –С. 7. – Груз.

⁹⁵С. Какабадзе. Опись Саамилахвро ...С. 5.

прикрывающий всю шею и горло⁹⁶. О распространении ружья на Северном Кавказе у нас имеются неоднородные сведения. Бесспорно то, что на картинах и рисунках XVIII века и начала XIX века черкесские мужчины везде изображены с холодным оружием, ружья нигде не видно.

Возникает еще один вопрос: почему среди народов Северного Кавказа так быстро распространилась одежда *чоха-ахалухи* и почему она стала столь популярной под русским названием «*черкеска*», которое вводит в заблуждение исследователей, провозгласивших ее составной частью черкесско-адыгской культуры? Ответ однозначен: из-за того, что чоха-ахалухи со своими газырницами являлась весьма удобной одеждой для воина. А северокавказские мужчины в основном промышляли грабежом, разбойными набегами на ближних и дальних соседей. Их главное занятие было связано с военной деятельностью. Для адыгов (под предводительством их знатных феодалов) военные походы и войны были неотъемлемым делом. «Одежда черкесского воина ... чрезвычайно тщательно пригонялась по фигуре, была удобна, не сковывала движений и была абсолютно функциональна в этой геополитической нише»⁹⁷.

Утилитарная функция *чоха-ахалухи* для того времени была несомненна, что и обусловило проникновение этой одежды из Грузии на Северный Кавказ, а оттуда – к казакам. На это указывал в своих сочинениях и *Лев Толстой*. Говоря о *гребенских казаках*, писатель отмечал, что, долгое

⁹⁶ Студенецкая Е. Н. Одежда народов СК XVIII-XX вв. – М., 1989. С. 19.

⁹⁷ Панеш Э. Х. Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности эволюции (На примере Западного Кавказа). - СПб., 1996. - С. 164.

время живя по соседству с чеченцами (в предгорьях Северного Кавказа), казаки «породнились» с ними, переняв у них множество обычаев и образ жизни⁹⁸. Основная деятельность казаков также была связана с военной сферой.

В конце XIX века – начале XX века изменился тип огнестрельного оружия, и газыри утратили практическое значение, хотя они по-прежнему сохранились на чохалухи как атрибут отделки и как символ мужской стати и мужественности.

Наконец, не можем не согласиться с мнением о том, что Кавказ как единый регион с его современной конфигурацией в основном существует с XVII-XVIII веков (хотя правомернее было бы говорить только о периоде с конца XVIII века. – Р. Т.), после того как грузинская одежда *чоха-ахалухи*, получившая название «*черкески*», превратилась в общекавказское одеяние⁹⁹. Черкеска по сути стала своего рода фактором поверхностного объединения народов Кавказа, имеющих разную культуру. Некоторые базисные черты менталитета кавказских народов *С. Арутюнов* условно называет «менталитетом черкески». Тот же автор отмечает, что народы Кавказа перераспределены в несколько различных цивилизаций, и исходя из этого воспринимает кавказскую цивилизацию как некий фантом¹⁰⁰.

⁹⁸ Приведено из книги: *В. В. Гудаков*. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времен до 60-х годов XIX века. – СПб, 2007. – С. 458; *Толстой Л. Н.* Казаки. Кавказская повесть. – М., 1953. – С. 17.

⁹⁹ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности на цивилизационном фоне. – М., 2012. – С. 36.

¹⁰⁰ *Арутюнов С. А.* Силуэты этничности... С. 42.

ილუსტრაციები

1. დმანისის სტელა, V-VI საუკუნეები.
2. ლაღამის (სვანეთი) მაცხოვრის ეკლესიის ფრესკა. ქტიტორ შალვა ქირქიშლიანის გამოსახულებით (XIV საუკუნე).
3. გიორგი I დადიანი. XIV საუკუნე
4. ჩერქეზები ხალხურ სამოსში. XVIII-XIX სს-ის მიჯნა. წყარო: Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII-XX вв. – М., 1989, С. 20.
5. ჩერქეზები XIX ს-ის დასაწყისში. წყარო: Н.Г.Волкова. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII- начале XX века. М., 1974. с.23
- 6-9. ქოროღოს ტაძრის ბარელიეფი. მთიულეთი. X-XI სს.
10. საქტიტორო რელიეფი ახალშენის ეკლესიიდან. ასპინძა, სამცხე. XI ს.
11. ბურნაშეთის ტაძრის ბარელიეფი. ჯავახეთი. X ს.
12. მშენებელთა გამოსახულება. ზარზმის მონასტრის სამრეკლო. XII-XIV სს.
13. თავადი ლეჩხუმიდან.
14. ბეთანიის ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შობის მონასტრის ფრესკის ასლი. მეფე ლაშა-გიორგი. თამარ მეფე. მეფე გიორგი III.
15. გალატოზ გრიგოლის გამოსახულება. გერგეტის სამების სამრეკლო. XIV ს.
16. წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია. სოფ. მოტყიარი.
17. მაღალანთ ეკლესიის ფრესკა. XVII ს-ის შუა ხანები. შიდა ქართლი.
18. საფარის მონასტრის ქტიტორები საბა, ბექა და სარგის ჯაყელები.
19. „ქართველები“ („გეორგიენს“), ფრანგული გრავიურა, 1683.
20. ზარზმის ტაძრის ფრესკა, სამცხე.
21. ტბისი. მშენებლების გამოსახულება. 1680-იანი წლები.

22. მცხეთის ჯვრის ბარელიეფი. ქობულ-სტეფანოზი. სტეფანე დიაკონის წინაშე.
23. საფლავის ქვა. დმანისის რაიონი, სოფელი დიდი გომარეთი.
24. ქართველები ეროვნულ სამოსში. XIX საუკუნის II ნახევარი
25. ქართველები ეროვნულ სამოსში. XIX საუკუნის II ნახევარი

Illustrations

- 1.Dmanisi Stella the V-VI cc.
- 2.Fragment of Laghami (Svaneti) Church of the Savior, with the image of a donator – Shalva Kirkishliani (the XIV c.).
3. George I Dadiani. 15th century.
4. Circassians in folk clothing; at the turn of the XVIII-XIX cc.
Source: Strudenetskaya E.N. Clothing of the Caucasian peoples. The XVIII-XX cc. M.1989. p.20.
- 5.Circassians at the beginning of the XIX century. Source: Volkova N.G. Ethnic composition of the population of the North Caucasus. The XVIII- early XX cc. M.1974. p.23.
- 6-9. Basilica of Koroghlo Temple, Mtiuleti. The X- XI cc.
- 10.The Donator relief from Akhalsheni Church. Aspindza, Samtskhe XIc.
- 11.Basilica of Burnasheti Temple. Javakheti Xc.
- 12.Builders' images. Chapel of Zarzma Monastery the XII-XIV cc.
- 13.The Prince from Lechkhumi
- 14.A copy of the fresco of the Monastery of Nativity of the Most Holy Mother of God in Bethany. King Lasha-George, King Tamar. King George III.
- 15.Image of stonemason Gregory. Chapel of Gergeti Trinity Church. The XIV c.
- 16.St. George's Church. Motkiari village.
- 17.Fresco of the Maghalaant Church. Middle of the XVIII century. Shida Kartli.
- 18.Donators of Sapara monastery –Saba, Beka and Sargis Jakelies.
- 19.“Georgians”- French engraving 1683.

20. Fresco of the Temple of Zarzma, Samtskhe.
21. Tlisi. Image of builders. 1680s.
22. Cross bass-relief in Mtskheta. Kobul-Stephanos before Stephen Deacon.
23. Gravestone. Dmanisi region. Didi Gomareti village.
24. Georgians in national garments. Second half of the XIX c.
25. Georgians in national garments. Second half of the XIX c.

Görseller

1. Dmanisi steli. V.-VI. Yüzyıl.
2. Kurucu Şalva Kirkişliani freski, Lağami Kilisesi, Svaneti. XIV. Yüzyıl.
3. Giorgi Dadiani freski, XIV. Yüzyıl.
4. Halk kıyafetiyle Çerkesler. XVIII. Yüzyıl sonu-XIX. Yüzyıl başları. Kaynak: Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII-XX вв. – М., 1989, С. 20. 3.
5. Halk kıyafetiyle Çerkesler. XIX. Yüzyıl. Kaynak: Н.Г.Волкова. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII-начале XX века. М., 1974. с.23
- 6-9. Koroli Kilisesi barelyefi. Mtiuleti. X.-XI. Yüzyıl.
10. Kurucu rölyefi, Akhalşeni Kilisesi. Aspindza, Samtskhe. XI. Yüzyıl.
11. Burnaşeti Kilisesi barelyefi. Cavakheti. X. Yüzyıl.
12. İnşa edenlerin resmedilişi. Zarzma Manastırı. XII.-XIV. Yüzyıl.
13. Leçkhumi'den bir bey. XVI. Yüzyıl freski.
14. Betania Manastırı freski. Kral Laşa Giorgi, Kral Tamar ve Kral III. Giorgi.
15. Taş duvar ustası Grigol'ün resmi. Gergeti Sameba Kilisesi çan kulesi. XIV. Yüzyıl.
16. Aziz Giorgi Kilisesi, Motkiari köyü.
17. Mağaladze Kilisesi freski. XVII. Yüzyıl ortaları. Şida (İç) Kartli.
18. Sapara Manastırı kurucuları Saba Cakeli, Beka Cakeli ve Sargis Cakeli. XIV. Yüzyıl.
19. "Georgiens" (Gürcüler) adlı Fransız gravürü, 1683 yılı.
20. Zarzma Kilisesi freski, Samtskhe. XIV. Yüzyıl.
21. Bisi. İnşaatçıların resmedilişi. 1680'li yıllar.

22. Mtskheta Cvari Kilisesi barelyefi. Kobul-Stepanoz. Stepane diyakozun önünde.
24. Mezar taşı. Dmanisi İlçesi, Didi Gomareti köyü.
25. Gürcüler ulusal kıyafetleriyle. XIX. Yüzyılın ikinci yarısı.
26. Gürcüler ulusal kıyafetleriyle. XIX. Yüzyılın ikinci yarısı

Иллюстрации

1. Дманисская стелла, V-VI вв.
2. Фресковое изображение ктитора Шалвы Киркишлиани, Лагамская церковь, Сванети, XIV век.
3. Фресковое изображение Георгия I Дадиани, XIV век.
4. Черкесы в национальных нарядах, XVIII-XIX вв., источник: Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII-XX вв. – М., 1989, С. 20.
5. Черкесы в национальных нарядах, начало XIX века, источник: Н.Г.Волкова. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII- начале XX века. М., 1974. с.23
- 6-9. Барельеф с церкви в Корого, Мтиулети, X-XI вв.
10. Ктиторский рельеф с церкви в Ахалшени, Аспиндза, Самцхе, XI в.
11. Барельеф с храма в Бурнашети, Джавахети, X в.
12. Изображение строителей, колокольня Зарзмийского монастыря, XII-XIV вв.
13. Князь из Лечхуми, фреска XVI века.
14. Фреска монастыря Бетаниа: царь Георгий-Лаша, царица Тамар и Георгий II.
15. Изображение Григория Галатоза, колокольня Гергетской церкви Святой Троицы, XIV в.
16. Церковь Святого Георгия, с. Моткиари.
17. Фреска Магалаантской церкви, середина XVII в., Шида-Картли.
18. Ктиторы Сафарского монастыря Саба, Бека и Саргис Джакели, XIV век.

19. «Грузины» (“Georgiens”), французская гравюра, 1683.
20. Фреска Зарзмского монастыря, Самцхе, XIV век.
21. Тбиси. Изображение строителей, 1680-ые гг.
22. Барельеф с Мцхетского Джвари. Кобул-Степаноз.
23. Надгробный камень. Дманисский район, село Диди Гомарети.
24. Грузины в национальных нарядах, вторая половина XIX века.
25. Грузины в национальных нарядах, вторая половина XIX века.

1

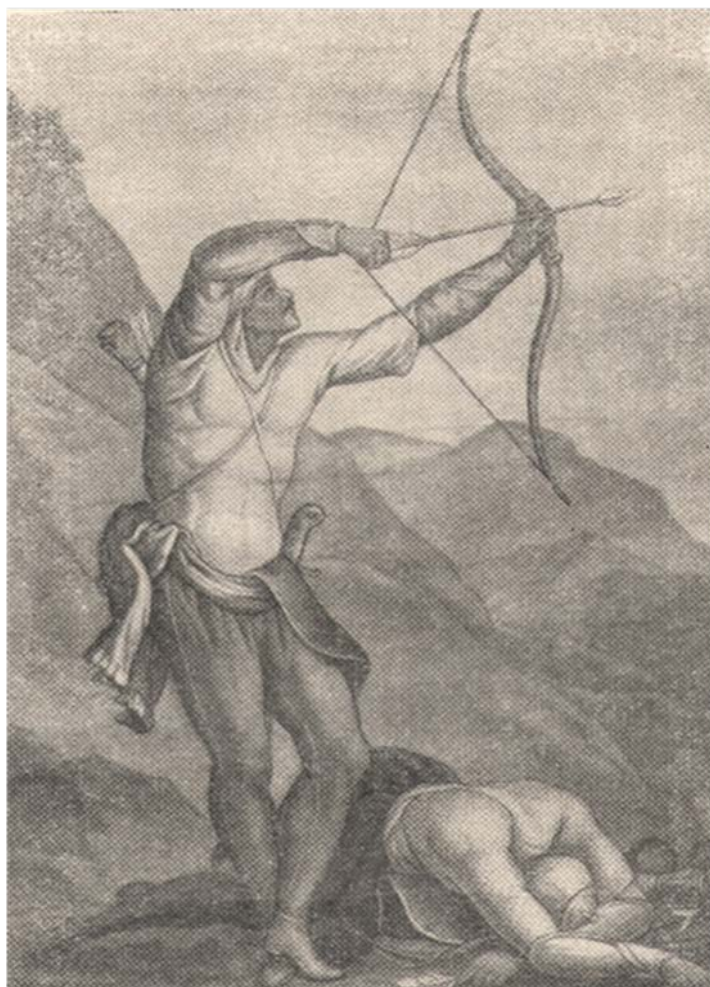

3

Рис. 1 (продолжение)
е — черном. XVII — начало XIX в.;

5

6

7

8

9

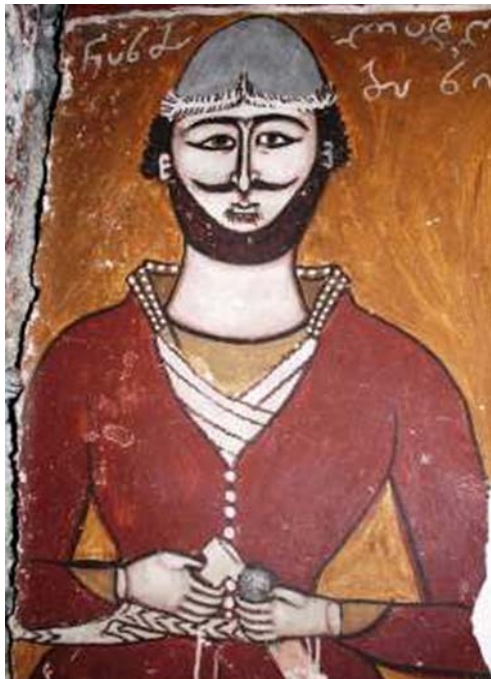
10

11

12

13

195

14

15

196

16

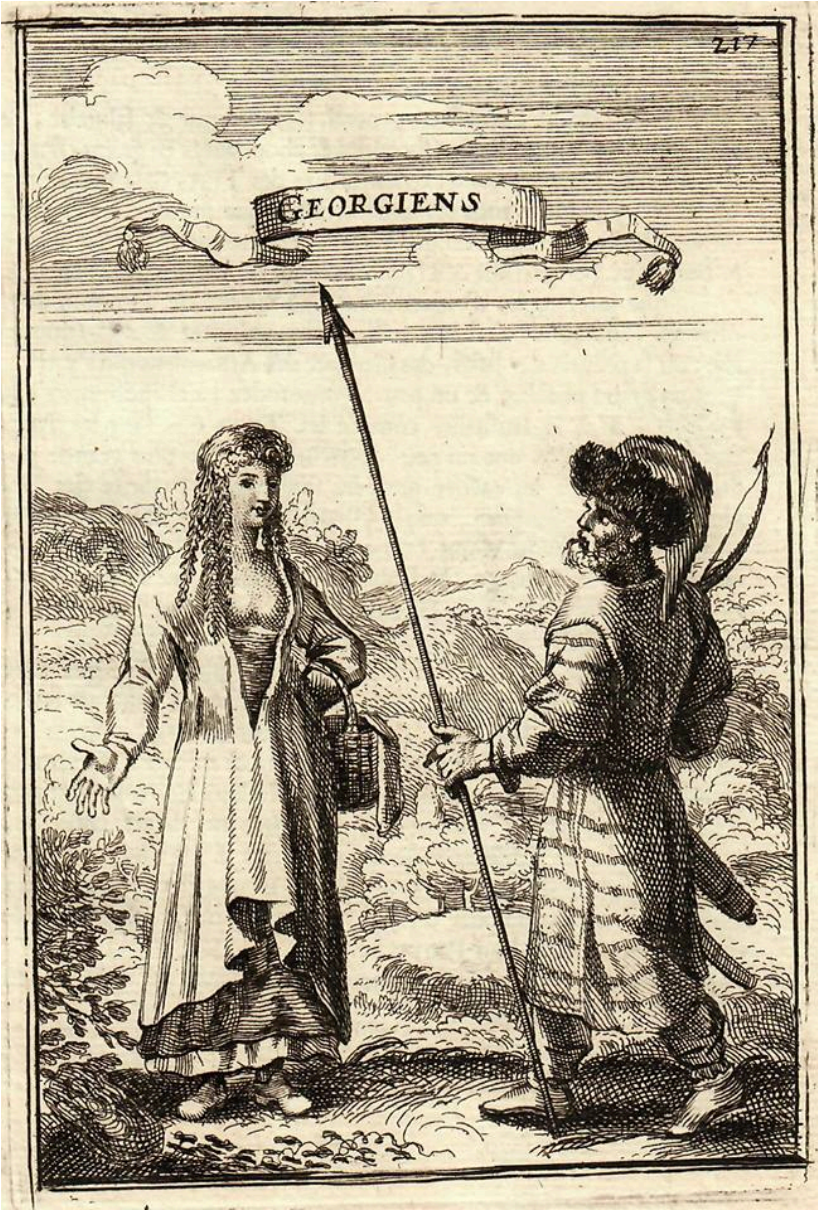
17

197

18

198

20

21

200

22

201

24

203

25

204

